

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

EBÛ HANİFE'NİN MÜRÇİİLİĞİ TARTIŞMASI

BEKİR ŞAHBAZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
DOÇ. DR. DOĞAN KAPLAN

KONYA – 2016

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Bekir ŞAHBAZ
	Numarası	108106051007
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı/ İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Doğan KAPLAN
	Tezin Adı	Ebû Hanîfe'nin Mürciiliği Tartışması

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Ebû Hanîfe'nin Mürciiliği Tartışması başlıklı bu çalışma 30/05/2016 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Doç. Dr.	Doğan KAPLAN	
2	Prof. Dr.	Seyit BAHCIVAN	
3			

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Öğrencinin	Adı Soyadı	Bekir ŞAHBAZ		
	Numarası	108106051007		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı/ İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Yüksek Lisans		
		Doktora		
Tezin Adı	Ebû Hanîfe'nin Mürciîliği Tartışması			

Bilimsel Etik Sayfası

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	---	--

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Bekir ŞAHBAZ		
	Numarası	108106051007		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı/ İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Doğan KAPLAN		
	Tezin Adı	Ebû Hanîfe'nin Mürciiliği Tartışması		

Mezheplerin nüvelerinin ortaya çıktığı ve itikadi görüşlerin tartışmaya açıldığı bir dönemde yaşamış olan Ebû Hanîfe, bu zorlu süreçte itidali korumaya çalışmış, Kur'an-Sünnet çizgisinden ayrılmamış mezhep sahibi bir âlimdir. Yaşadığı dönemde fitneler zuhur etmiş, Müslümanlar birbirlerinin kanlarını akıtmış ve bunun neticesinde birbirlerini küfürle itham eder hale gelmiştir. Ebû Hanîfe, böyle çalkantılı bir zamanda ehl-i beyte olan aşırı sevgisinin yanında ehl-i kible olan herkesi Müslüman kabul etmiş ve bir kişi bütün günahları işlemiş olsa da bunları helal kabul etmedikçe imanını kaybetmeyeceği hükmüne varmıştır. Dolayısıyla o, bu gibi konularda insanları yargulamaktan uzak durulması ve onların durumunun Allah'a bırakılması gerektiği görüşündedir. Bu düşüncenin neticesi olarak da imanı amelden ayırmış, amel olmasa da imanın olabileceğini savunmuştur. O dönemde amel-iman noktasında Ebû Hanîfe gibi düşünen Mürcî görüş sebebiyle Ebû Hanîfe de bazı gruplarca Mürcie'ye nispet edilmiştir. Biz çalışmamızda İslam Mezhepler Tarihi'nin metodu üzere ve klasik kaynaklardan faydalanarak bu konuyu izah etmeye gayret ettik. Ebû Hanîfe'nin kendi görüşlerini ve onun ashabının-tabilerinin izahlarını esas alarak bu mezhebe aidiyetini tartıştık. Çalışmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın amacından, yönteminden, kapsamından ve Mürcie kelimesinin etimolojik-istilahî anlamından bahsettik. Birinci bölümde Mürcî fırkalar ve özellikle bu fırkaların ayırım noktası olan iman tanımı üzerinde durduk. İkinci bölümü Ebû Hanîfe'nin hayatı ve itikâdî görüşlerine ayırdık. Bu bölümde Ebû Hanîfe'nin itikâdî görüşlerini Mürcî görüşlerle mukayese ederek değerlendirmelerde bulunduk. Son bölümde ise Ebû Hanîfe hakkındaki bu verilerden ve olumsuz rivayetlerin asılsızlığı ya da yanlışlığından hareketle Mürcî olarak kabul edilemeyeceğini savunduk.

Anahtar Kelimeler: Mezhep, Ebû Hanîfe, Mürcie, İrcâ, tekfir, büyük günah, amel, iman.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Bekir ŞAHBAZ		
	Student Number	Basic Islamic Sciences Department History of Islamic Sects Discipline		
	Department	108106051007		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
	Supervisor	Doç. Dr. Doğan KAPLAN		
	Title of the Thesis/Dissertation	The Debate of Abu Hanifah's been a Murcjiah		

Abu Hanifa is a very important scholar who lived at the time of emergence of theological sects and theological discussions. According to him deadly sins dont remove people from religion and we cant say the sinner will go to hell. Because of this opinion his opponents accused him to be a Murjiah which emerged as a theological school that was opposed to the Kharjiitess on questions related to early controversies regarding sin and definitions of what is a true Muslim. Because Abu Hanifa thought that onlay God has the authority to judge who is a true Muslim and who is not and that muslims should consider all other muslims as part of the community. He believed that the people of Ahl al-Qibla can not be called kafirs (non believers).

This thesis consists of one introduction and three chapter. In the introduction the purpose and goal of the study and the etimological frame of the Word "murjia" have been studied. In the first chapter the sects of Murjiah and their definition of "faith" have been discussed. In the second chapter the life of Abu Hanifa and his theological opinions comparing wiht hte Murjiah's have been analyzed. In the last chapter we figure out that Abu Hanife can not be called Murjiah and put the our reasons.

Keywords: sect, Abu Hanifa, Murjiah, deadly sin, action, faith.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
ÖNSÖZ	x
GİRİŞ	1
I-Araştırmanın Konusu ve Kapsamı	2
II-Amaç ve Önem	3
III-Yöntem.....	3
IV-Kaynaklar	4
V.Mürcie Kelimesinin Etimolojik ve İstılâhi Anlamı	8
a. Mürcie Kelimesinin Lügat Anlamı	11
b. Mürcie Kelimesinin İstılâhi Anlamı	12
BİRİNCİ BÖLÜM	16
MÜRÇİE’NİN KOLLARI VE İMAN ANLAYIŞI	16
A. MÜRÇİİ FİRKALAR VE GÖRÜŞLERİ	16
a.Yûnusiyye	17
b. Ubeydiyye:.....	18
c.Gassâniyye:.....	18
d.Sevbânîyye:	20
e.Tûmeniyye:.....	21
f.Merîsiyye.....	22
g.Kaderci Mürcie (Ebû Şimr, Muhammed bin Şebîb, Gaylân ve Salih Kubbe).....	23
B. MÜRÇİE’NİN İMAN ANLAYIŞI.....	25
a. İman Salt Marifet, Küfür İnkârdır	25
b. İman Salt Marifet, Küfür Cehâlettir	26
c. İman, Allah’ı Bilmek ve O’na Boyun Eğmektir	27
d. İman, Allah’ı ve Peygamberlerini İkrar Etmektir	27
e. İman, Bilinmesi Gerekenleri Bilip Dil İle İkrar Etmektir	28
f. İman, Bir Bütün Olarak İkrar ve İnanmaktır	28
g. İman, Küfürden Koruyucu Olandır.....	29
h. İman Tasdiktir	30
i. İman Dil İle Tasdiktir.....	30
İKİNCİ BÖLÜM	31
EBÛ HANÎFE’NİN HAYATI VE KELAMİ GÖRÜŞLERİ	31
A. EBÛ HANÎFE’NİN HAYATI	31

a.	Çocukluğu, Ailesi ve Yetiştirdiği İlmî Çevre:	31
b.	Ticaretten İlme Yönelmesi.....	32
B.	EBÛ HANÎFE’NİN KELAM’A BAKIŞI	33
a.	Ebû Hanîfe’nin Kelam’a Bakışı	35
b.	Ebû Hanîfe’nin İtikatla İlgili Eserleri:	38
c.	Fıkha Yönelişi:.....	39
C.	EBU HANİFE’NİN DİNÎ, AHLÂKÎ, İLMÎ VE ŞAHSÎ MEZİYETLERİ	44
a.	Ebû Hanîfe’nin Yüksek Kişiliği ve Vakârı	44
b.	Aklî Delilleri Kullanmadaki Üstünlüğü	46
c.	Sünnette Bağlılığı.....	49
d.	İbâdet Hayatı ve Verâsı	50
e.	Hadis İlmindeki Yeri.....	52
f.	Fıkıh İlmindeki Yeri	56
g.	Sultanlarla İlişkisi ve Siyâsî Tutumu	59
	ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	68
	EBÛ HANÎFE’NİN GÖRÜŞLERİNİN MÜRÇİE’NİN GÖRÜŞLERİYLE	
	MUKAYESESİ	68
A.	EBÛ HANÎFE’NİN İMANLA İLGİLİ GÖRÜŞLERİ.....	69
a.	Ebû Hanîfe’nin İman Tanımı	70
b.	İman-Amel İlişkisi	73
c.	İman Artmaz ve Eksilmez, Tasdik Bakımından İnsanlar Birdir	76
d.	Kalp ve Dil Birliğinin Önemi	80
e.	İmanda İstisna	82
f.	Ebû Hanîfe’nin Tekfir (Büyük Günah Meselesi) Görüşü	83
B.	EBÛ HANÎFE’NİN ALLAH’IN SIFATLARIYLA İLGİLİ GÖRÜŞLERİ	88
a.	Genel Olarak Sıfatlar	88
b.	Marifetullah.....	88
c.	İsim ve Fiillerin Tevkîfi Oluşu	89
d.	Müteşâbih Sıfatlarla İlgili Görüşleri	91
C.	Mürçie’nin Ulûhiyyet ve Sıfatlar Hakkında Görüşü	91
D.	Halku’l-Kur’ân Hakkındaki Görüşü.....	93
a.	Kur’an’ın Manen Kadim, Lafzen Mahlûk Olduğunu Gösteren Deliller	100
b.	“Kur’ân Mahlûktur” Diyenlerin Yaklaşımı ve Delilleri.....	102
E.	EBÛ HANÎFE’NİN MÜRÇİİ SAYILAMAYACAĞININ DELİLLERİ	106

a. Kelamcıların Ebû Hanîfe'yi Mürcie'den Sayması	107
b. Uydurma Rivayetler, Ebû Hanîfe'ye Atılan İftiralar	111
SONUÇ	121
KAYNAKÇA	124

KISALTMALAR

- as. : Aleyhisselâm
bkz. : bakınız
c. : cild
çev. : çeviren
der. : derleyen
DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı
DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi
haz. : hazırlayan
hz. : hazreti
İÜİFD : İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
karş. : karşılaştırınız
ktp. : kütüphane
nşr. : neşreden
ra. : radiyallahu anh
s. : sayfa
s.a.s. : sallallahu aleyhi ve sellem
SDÜİF : Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
thk. : tahkik
ts. : tarihsiz
v. : vefatı
vd. : ve diğerleri
yay. : yayınları
yy. : yayın yeri yok

ÖNSÖZ

İslam dünyasının tamamına yakınının görüşlerini tutarlı görüp benimsediği, büyük imam olarak kabul ettiği ve Müslüman toplum içinde en fazla tâbîsi bulunan İmam-ı Azam Ebû Hanîfe, çağlar boyu farklı çevrelerce büyük tezahürlere, muhabbet, gönülden bağlılık gösterilerine muhatap olduğu gibi bazı gruplar tarafından yanlış değerlendirme ya da kötü niyetin sonucu olarak büyük ithamlara, suçlamalara da maruz kalmıştır.

Tarihte önder şahsiyetlerin hayatını görüşlerini incelediğimizde benzer tablolarla hemen hepsinde karşılaşırız. Örneklemede bulunacak olursak Hz. Ali (r.a.) ve onun neslinden gelen on iki imam hakkında da insanlar, Ebû Hanîfe’de düştüğü ihtilafa düşmüştür. Müslümanların kahir ekseriyeti bu imamları baş tacı etmiş İslam’a Müslümanlara hizmetlerini takdir etmiş ama onları küfre nispet edecek derecede ileri gidenler de olmuştur. Böyle bir tezatın bulunduğu durumlarda öncelikle ön yargıdan uzak durarak sahih rivayetler incelenip doğru bilginin elde edilmesi elzendir. Zaman zaman da otorite kabul edilen âlimlerin görüşleri ve ayet-hadisleri tevil etmesi insanlar tarafından yanlış telakki edilmiş, bu durum da onların tenkitlere maruz kalmalarına sebep olmuştur.

Bu bağlamda Ebû Hanîfe’nin yaşadığı dönemden günümüze kadar onun Mürcîî olup- olmadığı hususu daima tartışılmalıdır. Bazı gruplar Mürcie ile kesinlikle ilgisinin olmadığını savunurken bazı gruplar da ameli imandan bir cüz kabul etmemesi, büyük günah işleyen kimsenin durumunu Allah’a bırakması (irca etmesi), cehennem ya da cennet ehlinde olmasına hükmetmemesi sebebiyle onu Ehl-i Sünnet Mürcie’sinden kabul etmişlerdir. Bazı çevreler de hiçbir kayda tabi tutmadan Ebû Hanîfe’yi Mürcîî saymıştır. Tarihten günümüze devam eden bu tartışmanın açıklık kazanması için ilmî çevrelerce bazı makale ve yazılar kaleme alınmıştır. Biz çalışmamızda Ebû Hanîfe ile Mürcie’nin görüşlerini karşılaştırıp, önceki tespitleri değerlendirip, bu konudaki rivayetlerin sıhhat derecesine de değinerek bu hususun biraz daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmak istedik.

Bu olgular göz önünde tutularak tarihten günümüze farklı algılamalarla bize sunulan Ebû Hanîfe’nin Mürcie hakkındaki görüşlerini, onun bu görüşün neresinde durduğu, daha doğrusu bu mezhebi kabul edip etmediğini dolayısıyla ona Mürcîî

denmesinin tutarlı bir tavır olup olmadığını çalışmamızda ele alıp inceledik. Bunu belirlerken Mürcie'nin de bir tavır mı ya da bir mezhep mi olduğuna açıklık getirmeye çalıştık. Bu minvalde kendi içinde pek çok kola ayrılan Mürcie'den bahsederken hangi Mürciî görüşün kastedildiği önemlidir. Bunun için Mürcie'nin kollarından, görüşlerinden ve ayrılık noktalarından da bahsettik. Daha sonra da Ebû Hanîfe'nin hayatı ve itikadi görüşlerini serdedip Mürciî görüşlerle bunların karşılaştırmalarını yaptık. Nihayetinde ise tüm bunların neticesi olarak Ebû Hanîfe'ye Mürciî denilebilir mi bunu değerlendirdik.

Tezin hazırlık aşamasından bitimine kadar çalışmamızı titizlikle inceleyip gerek kıymetli vakitlerini hasredip bizzat kendi düzeltmeleriyle gerekse bizi yönlendirmeleri ve ufuk açıcı tecrübeleri, ilmi ve usul bilgisiyle bize desteklerini esirgemeyen çok değerli danışman hocam Doç Dr. Doğan KAPLAN'a ve yine ders dönemi süresince ve sonrasında bu yolda bize daima yol gösteren ilimlerinden ve düşüncelerinden istifade ettiğim değerli hocalarım Prof. Dr. Seyit BAHÇIVAN, Prof. Dr. Sıddık KORKMAZ ve Yrd. Doç. Dr. Aytekin ŞENZEYBEK'e şükranlarımı arz etmeyi şahsım için borç telekki ederim.

Bekir ŞAHBAZ
KONYA 2016

GİRİŞ

Peygamberimiz (s.a.s.), hayatta iken sahabeyi ayrılığa götürecek bir ihtilaf söz konusu olmamıştır. Zira anlaşılmayan bir şey olduğunda sahabe bunu Rasûlullah (s.a.s.)'e arz ediyordu ve Efendimiz o konudaki hükmü bildiriyor herkes bunu gönül rahatlığıyla kabul ediyordu. Fakat Peygamberimiz (s.a.s.) vefat ettikten sonra insanlar bazı hususlarda ihtilaf ettiler. Bu konularda bir kısmı bir kısmını doğru yoldan sapmakla suçladı. Bu sebeple bazıları da bazılarından teberrî etti. Nihayetinde birbirlerine zıt gruplar ortaya çıktı. Fakat İslam çatısı onları topladı ve onların hepsine şamil oldu.¹

Müslümanlar arasında ilk ihtilaf, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in vefat etmesi üzerine kimin halife olacağı konusunda zuhur etmiş ve sahabenin Hz. Ebû Bekir (r.a.) üzerinde anlaşmaları üzerine ihtilaf ortadan kalkmıştır. Müslümanlar arasında ikinci ihtilaf ise bazı Müslüman grupların Hz. Osman (r.a.)'ın hilafeti döneminde bazı hatalı işler yaptığını ileri sürerek onu şehit etmesiyle zuhur etmiştir. Ehl-i Sünnet ve istikamet üzere olanlar Hz. Osman (r.a.)' haksız yere zulmedilerek öldürüldüğünü söylerken bunun zıddını söyleyenler de olmuştur. Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle ortaya çıkan ihtilaf daha sonraki ayrılıkların da temelini oluşturmuştur. Hz. Osman'dan sonra Hz. Ali'ye biat edildiğinde onun hilafetini bütün ümmet kabul etmemiş, Hz. Osman'ın katillerinin bulunup cezalandırılması gibi bazı şartlar ileri sürmüşlerdir. Hz. Ali ile Hz. Aişe, Hz. Talha, Hz. Zübeyr arasında cereyan eden Cemel Vakası bunun akabinde yine meydana gelen Sıffîn Savaşı Müslümanlar arasındaki ihtilafı daha derinleştirmiştir.²

Hz. Osman (r.a.)'ın şehit edilmesinden sonraki süreçte Müslümanlar Şîatu Osman, Şîatu Ali, Mürcie ve Havâric³ ve cemaattan ayrılmayanlar olmak üzere beş sınıf oldular. Daha sonraki süreçte bunlardan da başka firkalar ortaya çıktı.⁴

¹ Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail b. İshâk el-Eş'arî (v.324/936), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn vehtilâfi'l-Müsallîn*, I,21.

² Eş'ari, *Makâlât*, I,21-22.

³ Hz. Ali (r.a.)'ın ordusunda bulunan Hâricîler, Sıffîn Savaşı neticesinde tahkim olayını kabul etmedi ve Hz. Ali'den ayrıldılar. Bu fırka iki tarafıda küfürle itham ediyordu. O dönemde ortaya çıkan başlıca firkalar Şia, Hariciyye Mürcie, Mutezile, Cehmiyye, Dıriyye, Hüseyniyye, Bekriyye gibi firkalardır. Bkz.: Eş'ari, *Makâlât*, I,23-25.

⁴ İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasen b. Hibetillâh, (v.571/ 1176), *Târîhu Dımeşk*, XXXIX, 495.

İşte bu gruplardan olan Mürcie, İslam'ın ana bünyesinden pek çok fırkanın ayrıldığı ve pek çoğunun diğerlerini küfürle itham ettiği, kendi grubunu fırka-yı naciye kabul edip, diğer grupları fırka-yı dâlle olarak gördüğü bir ortamda zuhur etmiş bir fırka olup, İslam tanımını en geniş tutan ve herkesi İslam dairesi içinde tutmayı amaçlayan bir düşünceye sahiptir.

I-Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

Erken dönem İslam Mezhepleri Tarihi kaynaklarına bakıldığında “Fırka-i Dâlle”den gösterilen Mürcie müntesipleri arasında Ebu Hanîfe'nin de isminin geçtiği görülür. Müslümanların büyük çoğunluğunun görüşleri ile yol bulduğu dini yaşadığı böyle bir imamın fırka-yı dâlleden sayılması bu alanda araştırma yapan herkesi düşündürmüştür.

Bu durumun açıklık kazanmasına yardımcı olmak için biz de öncelikle Mürcie fırkasını ele aldık, doğuşundan bir mezhep oluşuna kadar kendi içindeki değişim ve dönüşümlere dikkat çekmeye çalıştık. Öncelikle “irca” kelimesinin lügat ve ıstılah manasını ele aldık, farklı yönlerini izah edip “irca” da bulunan kimselerin duruşlarını, neden böyle bir tavra, düşünceye yöneldiklerini inceledik. Bu tavrı sergileyenlerin mesnet kabul ettikleri ayet-hadisleri zikrettik.

Bu tavrın bir mezhep halini alıp şekillenme sürecini ele aldık ve bu süreçte “Mürcie”nin ayrıldığı grupları ve görüşlerini tek tek ele alıp inceledik. En büyük ayrımın iman tanımında olması hasebiyle “Mürcie'nin İman Anlayışı” adı altında ayrı bir başlık açtık.

Tezimizin ikinci bölümünde ise, “Ebû Hanîfe'nin Hayatı”, “Ebû Hanîfe'nin Kelama Bakışı”, “Ebû Hanîfe'nin Dinî, Ahlâkî ve Şahsî Meziyetleri” başlıkları ile Ebû Hanîfe'nin hayatı, dinin farklı alanlardaki görüşleri ve fikrî yapısı ile hayatı arasındaki uyumu ele aldık. Çünkü bu imamın hayatı, ilmi ve dini tecrübeleri bilinmeden yalnızca “irca” görüşünün ele alınmasının eksiklik olacağını düşündük.

Asıl olan onu “irca” ile ilgili görüşlerinin tartışılmasına son bölümü ayırdık. Bu bölümde de delilleriyle birlikte Ebû Hanîfe, Mürciî midir, bu mezhebe yakınlığı ne ölçüdedir ya da bu mezheple kesişen görüşleri nelerdir gibi konular üzerinde durduk.

II-Amaç ve Önem

Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemde ve günümüze kadar geçen zaman dilimlerinde onun "ırca" ya nispeti muallâkta kalmıştır. Bazı mezhepler tarihçileri onula ilgili önceki bilgileri sorgulamadan aynen aktarmış bazıları ise, onun hayatını anlatırken kısmen bu konuya değinmiştir. Günümüzde, bu konuyla ilgili çalışmalar yapılmışsa da bunun etraflı bir şekilde her yönüyle ele alınarak incelenmediğini görüyoruz.

Bazı çalışmalar, onun sadece Mürcie ile ilişkilerini ele almış ama onun Mürciî olup olmadığı ile alakalı rivayetleri inceleyip âlimlerin değerlendirmelerine değinmemiştir. Bazı çalışmalar ise, Ebû Hanîfe'nin ve Mürcie'nin görüşlerini karşılaştırıp, aralarındaki benzerlikleri bulup, farklılıkları da cem ederek onun hakkında bir hükme varmıştır. Bazı çalışmalar ise, gerektiği üzere konunun önemini etraflıca değerlendirmiş ama yeterince delil ve izah olmadığı için yeterli olamamıştır.

Okumalarımızda konunun bütün bu yönlerini tespit etmeye çalıştık ve mümkün olduğu kadar bol misal ile gerçeği ızhar etmeye gayret ettik. Bu konudaki geçmişte ve günümüzdeki düşünceleri, nakilleri ele alıp bunların nedenlerine inmeyi amaç edindik.

Tezimizin konusunu belirlemede bu durum etkili olmuştur. Amacımız konunun daha iyi anlaşılmasına ve zihinlerdeki soru işaretlerinin giderilmesine az da olsa katkıda bulunabilmektir.

III-Yöntem

Alanımızın İslam Mezhepler Tarihi olması sebebiyle çalışmamızda da İslam Mezhepler Tarihi'nin yöntemine imkân ölçüsünde bağlı kaldık. Bu bağlamda düşünceleri ele alırken doğdukları ortam, ortaya çıkış sebepleri sonraki dönemde mezhepleşme süreci, edebiyatı, taraftarları, fikir-hadise irtibatı ve zaman-mekan çerçevesinde tarafsız bir şekilde değerlendirmeye çalıştık.

İslam Mezhepler Tarihi, salt bir tarih anlatımından ibaret değildir. İslam toplumunun tarihi süreç içindeki itikâdî durumunun şekillenişini, bu inancın getirdiği yaşam biçimini, bunun sebeplerini ve sonuçlarını inceleyen bir ilimdir ve bu yönüyle büyük öneme sahiptir. Doğan Kaplan'ın ifadesiyle İslam Mezhepleri Tarihi, İslam

toplumunda meydana gelen olayları, sebep sonuç ilişkisi kurarak irdeleyen ve böylelikle mezhep ve fırka oluşumlarının arka planıyla ilgili bilgi vererek, insanların hangi saiklerle bu tür oluşumlar kurduklarına dair ipuçları veren bir disiplin olması sebebiyle büyük bir önemi haizdir.⁵

Mezhepler Tarihi'nin önemine, amacına, konusuna yönelik pek çok tanım yapılmıştır. Sönmez Kutlu'nun bu disiplinin hemen hemen bütün yönlerini belirtecek şekilde yapmış olduğu şu tanım da oldukça kapsamlıdır: “Geçmişte ve günümüzde siyasi ve itikâdî gayelerle vücut bulmuş ‘İslam Düşünce Ekolleri’ diyebileceğimiz beşerî ve toplumsal oluşumların; doğdukları ortamı, doğuş sebeplerini, teşekkül süreçlerini, fikirlerini, mensuplarını, edebiyatını, yayıldığı bölgeleri ve İslâm düşüncesine katkılarını temel kaynaklardan hareketle zaman-mekân bağlamında ve fikir-hadise irtibatı çerçevesinde betimleyici metotla ve tarafsız gözle inceleyen bir bilim dalıdır.”⁶

Bu tanımdan hareketle en sahih bilgiye ulaşabilmek ve doğru tespitte bulunabilmek gayesiyle konuları tarafsız gözle mezhep taassubuna kaçmadan ele alan, Müslüman toplum tarafından otorite kabul edilen ilk elden kaynaklara müracaat etmek yöntemimizin ilk aşaması oldu. Bu kaynaklardan aldığımız bilgileri de Mezhepler Tarihi'nin metoduna uygun şekilde işlemeye özen gösterdik. Şimdi istifade ettiğimiz başlıca kaynaklardan söz etmek istiyorum.

IV-Kaynaklar

Öncelikle Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini tespit etmek için onun fikirlerini derleyen, şerhini yapan, akdem olan müstakil eserlere ve bunların yanında menâkîb kitaplarına müracaat ettik. Mürcie ile karşılaştırmasını yapmak için de târîh ve tabakât kitaplarından ve günümüzdeki çalışmalardan istifade ettik.

el-Ustuvâî, Ebu'l-'Alâ Sâid b. Muhammed b. Ahmed en-Nisâbûrî. (v.432/1041). *Kitâbu'l-İtikâd Akîde Merviyye ani'l-İmâmi'l-'Azam*: Kitap Ebû Hanîfe'nin itikâdî görüşlerini cem eden en eski eserlerdendir. el-Ustuvâî, kitabında iman, kaza-kader, istitâat, Kur'an görüşü, ruyet, mizan, kabir azabı, şefaaf gibi on beş

⁵ Doğan Kaplan “İslam Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri Ve Mezhepler Tarihine Ait Eserleri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, s.197.

⁶ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.11

başlıkta Ebû Hanîfe'nin görüşlerini işlemiştir. Kitabı, Seyit Bahçivan tahkik etmiş, müellifin siyasî, kültürel, dini durumunu içeren bir bölüm ve hayatını ele alan ikinci bir bölüm eklemiş, üçüncü bölüm ise kitabın aslını oluşturmaktadır. Kitap, 264 sayfa olarak Beyrut'ta, 2005 yılında basılmıştır.

Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve Zeyluhû*: Bağdâdî, tarafsız tutumu ile meşhur olmuş bir otoritedir. Bazen ravi – cerh ve tatil bakımından - ve rivayet hakkında da bilgi verir. Bizim esas aldığımız baskıda Ebû Hanîfe için takriben yüz sayfa ayırmış fakat az sayılmayacak derecede mevzu ve zayıf rivayetler de nakletmiştir. Biz sahih olanları almaya özen gösterip zayıf olanlara da yer yer işaret ettik.

Mezhepler ve bunların dalları hakkında bütün ayrıntıları sistemli bir şekilde ve mezhep taassubuna düşmeden nakleden İmam Eş'arî'nin *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*'i çokça istifade ettiğimiz eserlerdendir. Eş'ari altı yüz küsür sayfa olan eserini iki bölümde incelemiştir. Birinci bölüme el-Celil mine'l-Kelam demiştir ki, ilk üç yüz sayfayı oluşturan bu bölümde, genel olarak İslam fırkaları, görüşleri, ümmetin ihtilafa düştüğü konular, ihtilaf sebepleri gibi konular üzerinde durmuştur.⁷ müellif ikinci bölümde ise ince meselelere girmiş, daha çok görüşler üzerinde durmuştur. Burada Eş'ari'nin üzerinde durduğu konular, Cisim-cevher, hareket, insan nedir, ruh nedir, Aristoteles'in görüşleri, beş duyu organı, insanların isim ve sıfat hakkındaki tartışmaları gibi felsefi/kelamî konulardır.⁸

Nevbahtî, Fıraku'ş-Şîa: İlk on beş sayfada, Rasûlullah'ın (s.a.s.) vefatından sonra meydana gelen olayları, dört halife devirlerine kısa bakış gibi konulara temasla birlikte, özellikle Hz. Ali devri olayları ve bu konuda fırkaların görüşlerine -Şii fırkalar hariç- kısaca dokunulmuştur. Tüm grupların temelini dört fırka olduğunu söyleyen Nevbahtî'ye göre bunlar; Şia, Mutezile, Mürcie ve Hâricilerdir. Öyle görünüyor ki, müellif Ehl-i Sünnet'i Mürcie içerisinde mutalaa etmektedir ya da bu fırkalar içerisinde görmemektedir. Bu konuyla ilgili verdiği bir işaret görülmemektedir. Nevbahtî bu girişlerden sonra, Cârudiyye, Muhtâriyye, Keysâniyye, Kerbiyye, Hâşimiyye, Beyâniyye, Hurramdiniyye, Mansûriyye,

⁷ Kaplan “İslam Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri Ve Mezhepler Tarihine Ait Eserleri”, s.202.

⁸ Kaplan “İslam Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri Ve Mezhepler Tarihine Ait Eserleri”, s.203.

Galiyye, Hattâbiyye, Abbâsiyye, Navusiyye, Mubârekiyye, İsmâiliyye, Vâkıfiyye gibi Şii fırkaları açıklamaktadır.⁹

Rivayetinin sağlamlığı tartışılrsa da Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin bir araya getirdiği ve Mustafa Öz'ün tercüme ettiği Ebû Hanîfe'nin beş risalesinden istifade ettik. Bu rivayetleri genelini İmam Tahavî'nin *Akâid'i* ve bazı tabakat kitaplarının nakilleri ile de destekledik. Ebû Hanîfe'nin görüşlerini yorumlayan ve sağlamaştıran İmam Mâturîdî'nin *Kitâbu't-Tevhîd*'inden büyük ölçüde istifade ettik.

Hatîb Bağdâdî'nin Târîh'indeki Ebû Hanîfe'yle alakalı rivayetleri ele alıp cerh-tadil ve muhteva yönünden tetkik ve tenkit eden Muhammed Zahid el-Kevserî'nin *Te'nîbu'l-Hatîb*'i de en çok yararlandığımız eserlerdendir.

Abdulkâhir el-Bağdâdî, el-Fark beyne'l-Fırak: Bağdâdî, mezhepleri sistemli bir ayrıma tabii tutmuş ve mukaddimesinde kendisinin de "...sağlam dinin, dosdoğru yolun açıklanmasını eğri büğrü, ters arzuların aksi görüşlerden ayırtırmak bakımından gerekli gördüm. Böylelikle helak olan bilerek helak olsun, dirilen de yine bilerek dirilsin." ifade ettiği gibi mezheplerin görüşlerini bunlar arasındaki farkları ve hak-batıl ayrımını yapmıştır.¹⁰

Bağdâdî, kitabını beş ana bölüme ayırmıştır: 1. Ümmetin 73 fırkaya ayrılacağına dair olan hadisin beyanı. 2. Genel olarak, ümmetin fırkaları ve bunlara dâhil olmayanlar. 3. Sapık görüşlü fırkalardan her birinin çirkinliklerinin beyanı. 4. İslam'a nispet edilen ama İslam'dan olmayan fırkaların beyanı. 5. Kurtuluşa eren fırkayı beyan, kurtuluşun tetkiki ve İslam dininin güzellikleri.¹¹

Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*: Şehristânî tarafsızlığı ile meşhur ve olayları, şahısları anlatırken kendi değerlendirmesini ve tercihini sunan bir âlim olarak temayüz etmiştir. Şehristani, kitabın girişinde beş mukaddime sıralamıştır:¹²

⁹ Kaplan "İslam Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri Ve Mezhepler Tarihine Ait Eserleri", s.205-206.

¹⁰ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.1-3.

¹¹ Kaplan "İslam Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri Ve Mezhepler Tarihine Ait Eserleri", s.209.

¹² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,9-32; karş.: Kaplan "İslam Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri Ve Mezhepler Tarihine Ait Eserleri", s.217.

1. İnsanoğlunun değişik yönlerden taksimının yapılması, bunlardan biri de görüş ve mezheplerine göre taksim edilmeleri ki, eserin içeriğini bu taksim oluşturmaktadır.

2. İslam fırkalarının sayısını tespitinde dayanan kurallar. 73 sayısına nasıl ulaşılır? Burada müellif tüm İslami fırkaları dörde indirmektedir. Kaderiyye (Mutezile), Sıfatiyye (Ehl-i Sunnet), Hariciler, Şia.

3. Halife Hz. Âdem konusunda vaki olan ilk şüphe, kaynağı ve çıkararı. Burada ise 4 İncil şerhiyle, Tevrat'ın değişik bölümlerinde geçen ve İblis'in 7 şüphesi olarak sunulan ilginç melekler ve şeytan diyalogu.

4. İslam toplumunda meydana gelen ihtilaflar ki, Hz. Peygamber'in vefatıyla sonuçlanan hastalığında ve sonrasında ortaya çıkan 10 ayrılık konusundan bahsetmektedir.

5. el-Milel'in sistematik yolla tertip edilmesini gerektiren sebepler.

Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyînî (v. 471/1078), et-Tebîr fi'd-Dîn: el-İsferâyînî, eserinde hak-batıl ayrımı yapmış, iyinin de kötünün de ortaya çıkması için bunların halk tarafından bilinmeleri gerektiğini söylemiştir. Müellif, eserini ümmetin ihtilafalı ve ortaya çıkan fırkaları esas alarak on beş bölümden oluşturmuştur.¹³ Konuların işleniş metodu Bağdâdî'nin el-Fark beyne'l-Fırak'ı ile büyük benzerlik göstermektedir.¹⁴

Bunların dışında İmam Malik, İmam Şâfi ve İmam Ebû Hanîfe olmak üzere üç mezhep imamının hayatı, fikhî ve itikâdî görüşlerini nakleden İbn Abdilberr'in el-İntika'sı, İbn Asâkir'in *Târîhu Dımeşk*'i, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Târîh*'i, İbn-i Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-'Ayân*'ı, İbn Hacer el-Askalânî'nin *Tehzîbu't-Tehzîb*'i, İbn Kesîr'in *el-Bidâye*'si faydalandığımız başlıca klasik kaynaklardır.

Bunların yanında tali kaynaklar kabul edilen Menâkıb kitaplarına da yer yer başvurduk. En çok Muvaffak el-Mekkî ve Kerderî'nin *Menâkıb*'ından istifade ettik. Ayrıca günümüzde kaleme alınan bazı makalelerden ve eserlerden de faydalandık.

¹³ Ebü'l-Muzaffer Tâhir b. Muhammed el-İsferâyînî (v.471/1078). *et-Tebîr fi'd-Dîn ve Temyîzi'l-Firkati'n-Nâciye ani'l-Firaki'l-Hâlikîn*. s.16-17.

¹⁴ Kaplan "İslam Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri Ve Mezhepler Tarihine Ait Eserleri", s.215.

Seyit Bahçivan'ın "İrcâ Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İthamına Bir Bakış" isimli makalesinde naklettiği bilgiler ve hocamızın tutarlı tespitleri bu tezin her aşamasında bize yol gösteren bir kanıt oldu. Bundan başka Fatih Tok'un "Ebu Hanîfe Hakkında İki İddia: Mürciilik ve Halku'l-Kur'an," isimli makalesi ve Bayram Dalkılıç'ın "Eş'arî'ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları" isimli makalesi, Galip Türcan'ın "İrca ve Ebü Hanife'nin İrca ile İlişkilendirilmesi" isimli makalesi, Sönmez Kutlu'nun "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları" isimli makalesi ile "Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri" isimli eseri ve TDV'nin Diyanet İslâm Ansiklopedisi faydalandığımız başlıca tali kaynaklardır.

V.Mürcie Kelimesinin Etimolojik ve Istılâhi Anlamı

Müslümanlar arasında ayrılığa ve bölünmeye sebep olan ilk fitne Hz. Osman (r.a.)'ın şehit edilmesiyle zuhur etmiştir. Bu durum karşısında Müslümanlar, Hz. Osman (r.a.)'ın intikamının alınmasını isteyenler ve onun ölümüne sebep olup, bunun gerekli olduğunu savunanlar olmak üzere iki gruba ayrıldı ve her biri diğer grubu haksızlıkla, bidat üzere olmakla suçlamaya başladı. Olayların ilerlemesi ve gelişmesi, devamında Cemel Vakası ve Sıffin Savaşlarını getirdi. Bu olaylar Müslümanlar arasındaki ihtilafı ve uzaklığı daha da derinleştirdi. Sonunda Hâriciler denen ve Müslümanlardan savaştan her iki tarafı da tekfir eden grup ortaya çıktı.¹⁵ Hz. Osman (r.a.)'ın şehit edilmesiyle başlayan bu fitne olaylarından uzak duran her iki tarafa da katılmayan, her iki taraf için de bir hüküm vermeyip hükmü âhirete ve Allah'a bırakan tarafsızlar grubu denen Mürcie'nin ilk nüvesi bu zamanda ortaya çıkmıştır.¹⁶

Görüldüğü üzere irca fikrine sahip ilk zümreden sayılan bu kimselerin tutumu fitneden uzak durmak, tarafsız kalmaktan ibaretti. Onlar gelişen olaylar karşısında fitnenin alevlenmemesi için görüş serdetmekten, fikir beyan etmekten son derece kaçınımlardır.

Onlar, Ebû Bekre'nin Peygamber (s.a.s.) efendimizden naklettiği şu hadisi kendilerine düstur edinmişlerdir:

¹⁵ Eş'ari, *Makalât*, I,21-25.

¹⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXXIX, 496.

“İleride bir takım fitneler kopacak, o zamanda oturan yürüyenden daha hayırlıdır, yürüyen koşandan daha hayırlıdır. Bu fitneler koptuğu zaman kimin devesi, koyunu varsa ona baksın, kimin arazisi varsa ona sarılsın.” Bir adam sordu: **“Yâ Resûlallah devesi, koyunu ve arazisi olmayan ne yapsın?”** Hz. Peygamber (sav.): **“Kılıcını eline alsın, onun keskin yüzünü bir taşla ezsin, sonra eğer kurtulabilirse kurtulsun.”**¹⁷

Bu sebeple bazı Müslümanlar, İslam toplumunda meydana gelen bu fitnelere karışmaktan uzak durdular, birbiriyle savaşılan iki Müslüman gurubun hangisinin hak üzere olduğunu araştırmadılar. Sad b. Ebî Vakkas, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Abdullah b. Amr, Usâme b. Zeyd, Habîb b. Mesleme el-Fihri, Suheyb b. Sinân, Muhammed b. Mesleme ve dört binden fazla sahâbe ve tâbiîn “Biz Ali’yi de Osman’ı da onların taraflarını da dost edinir ve imanlarına şahitlik ederiz. Onların (bağışlanmalarını) umut eder (نرجو), (azaba uğramalarından da) korkarız.” dediler. Hangi grubun hak üzere olduğu konusunda hükmü Allah’a bıraktılar, kendileri bir karara varmaktan çekindiler.¹⁸

İbn Asâkir, Hüzeyfe (r.a.)’ den naklen Peygamber (s.a.s.) efendimizden aktardığı bir hadiste fitnelerin ilki Osman b. Affan’ın öldürülmesi, sonuncusu ise, Deccal’in ortaya çıkması olarak zikredilmekte ve Efendimiz (s.a.s.), Osman (r.a.)’ın öldürülmesinden dolayı sevinç duyanın eğer yetişirse kesinlikle Deccal’a tabi olacağını¹⁹ bildirmektedir.

Buhârî’nin kaydettiği benzer bir rivayette göre Saîd b. Müseyyeb, bu olayı bir vakıa olarak şöyle demiştir: “İlk fitne -Hz. Osman’ın şehit edilmesi- ortaya çıktı ve bu fitne Bedir ehlinde kimseyi bırakmadı. Daha sonra ikinci fitne -Harre Olayı- meydana geldi; bu da Hudeybiye ehlinde kimseyi bırakmadı. Nihayet üçüncü fitne²⁰ ortaya çıktı, artık bu da insanlarda kuvvet ve akıl bırakmadı”²¹

¹⁷ Müslim, Fiten, 13.

¹⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXXIX, 496.

¹⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXXIX,447; Ebu’l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî. (v.774/1373), *el Bidaye ve'n-Nihâye*, VII, 192.

²⁰ Râvi bunun hangi olay olduğunu belirtmiyor.

²¹ Buhârî, Megâzî, 12.

Bu iki rivayet değerlendirildiğinde Huzeyfe, hadisi Peygamber Efendimize isnad ediyor ama Said b. Müseyyeb bir vakıayı değerlendiriyor. Belki de Huzeyfe de -Said b. Müseyyeb gibi- vuku bulan bir hâdiseyi değerlendirmiş ama halk bunu hadis olarak telakki etmiş olabilir.

Hüzeyfe b. Yeman'ın "Allah'ım, eğer Osman b. Affan'ın öldürülmesi hayırlıysa benim bu hayırda bir payım yok. Eğer şerli ise ise ben bu şerden uzağım. Allah'a yemin ederim ki, eğer onun öldürülmesi hayır olsaydı bu hayır sayesinde insanlar süt sağıp içerlerdi. Eğer Osman'ın öldürülmesi şer ise -ki öyledir- bu şer sebebiyle kan akıtılacak ve emilecektir." şeklinde söylediği bu sözler de onun bir bakıma irca tavrı içinde olup bu fitne olaylarından uzak durduğunu gösteriyor.²²

Hz. Ali (r.a.)'ın torunu Muhammed b. El-Hanefiyye'nin ilk mürciilerden olduğu tarih kitaplarında zikredilmektedir. İbn Asâkir'in Târih'inde geçen bir rivayette onun huzurunda Ali, Osman, Talha ve Zübeyr (r. anhum) hakkında konuşulduğunda o da onlardan bazısını dost edinip bazısını düşman edinmekten uzak olduğunu birini diğerine tercih etmediğini ifade etmiştir.²³

Bu rivayet de açıkça gösteriyor ki, kendilerine "Şükkâk" da denilen ilk Mürciiler gulat Mürcie'nin fikirlerinden uzak ve sadece fitne olayları karşısında insanları tekfir etmekten kaçınan tarafsızlar grubudur.

İbnu'l- Hanefiyye gibi düşünen tarafsızlar grubu hakkında İbn Asâkir, Târîhu Dimeşk isimli eserinde şu rivayeti zikreder: "Bunlar bu hususta şüphe içinde kaldılar. Çünkü kendileri bu olayların olduğu sırada savaşta idiler. Hz. Osman'ın

²²İbn Kesîr, *el Bidaye ve'n-Nihâye*, VII, 192. İbn Kesîr, bu hadisin Buharî'nin sahihinde geçtiğini zikretmiştir. Fakat biz araştırmamızda kütüb-i sitede bu hadise ulaşamadık.

²³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XIII, 380; Dört halife döneminden sonraki olaylar da ise Mürcie tarafsızlığını devam ettirmemiş ve zalim Emevî idarecilere karşı ayaklanmıştır. Emevîler döneminde Temelinde Sabit Kutna ve Ebû Sayda gibi Mürciiler'in hareketinin bulunduğu Mürcie'nin ayaklanması Mürcüi Haris b. Süreyc ile devam etmiştir. İsyân, Emevîler'in ırkçı ve zalim politikasına karşı olmuştur. Hâris, 110/728 yılında Eşres b. Abdillâh'ın yanında Türkler, İranlılar, Soğdular ve yeni Müslüman olanlara karşı savaşmıştır. Bu savaş, yeni Müslüman olanları cizye ödemeye zorlamak için yapılmıştı. Ancak Haris, 116/773'te Emevîler'in bu zulmünü engellemek ve mevali unsura destek verip onların hakkını korumak için Horasan valisi Asım ve pek çok Mürcü ile beraber Emevîler'e karşı bu isyanı başlattığı bilinmektedir. Fakat Mürcie'nin bu ayaklanması Hariciler'in ayaklanması gibi değildi. Mürcie, Hariciler gibi Müslümanları tekfir etmiyor, bütün Müslümanları eşit görüyor, mevaliye kâfir muamelesi yapılmasını kabul etmiyor, onlardan haraç ve cizyenin alınmasına karşı çıkıyor ve yeni Müslümanlara böyle zalimce muamelede bulunan idareye karşı harp etmeyi gerekli görüyordu. Bkz.; Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s.183-184.

şehadetinden sonra Medine'ye geldiler. Ne görsünler, ahval değişmiş. Hâlbuki onlar Medine'de Müslümanları tek bir cemaat halinde bırakmışlardı. Aralarında (bu ve benzeri) ayrışma yoktu. Dediler ki: “Biz sizi terkettiğimizde vaziyetiniz birdi, aranızda ihtilâf yoktu. Şu anda ise, sizi birbirinize muhalefet içinde bulduk. Kiminiz: ‘Osman haksız yere öldürüldü, o ve adamları adalet üzere iş görürlerdi.’ diyor; kiminiz ise: ‘Ali ve ona uyanlar hak üzeredir.’ diyor. Hâlbuki bu insanların hepsi bizce emin ve doğru kimselerdir. Biz bu iki gruptan hiç birinden teberrî etmeyiz, onlara lanet de, okumayız. Onların aleyhinde bulunmayız. Onların işini Allah’a bırakırız. Onlar hakkında hükmü verecek olan Allah’tır.”²⁴

Bu rivayetten de anlaşılacağı üzere Mürcie kelimesi genelde iki zümreye isim olmuştur. Önceleri sahabenin ve Emevîler’in döneminde ortaya çıkan ihtilâflar hususunda bir yargıya varmaktan uzak duranlara Mürcie denilirken daha sonra, Allah sadece küfrü ve şirki affetmez bunun dışında her günahı affeder, diyen fırkaya da bu ad verilmiştir. Onlara göre; imanla beraber masiyet zarar vermez. Küfürle beraber taat fayda vermediği gibi...²⁵

Bu tanımların doğal bir sonucu olarak son dönemlerinde İbahiyye'ye daha yakın bir hale gelmiş olan İrcâ için Ebû Zehrâ şu değerlendirmede bulunur: “İmanî hakikatlere ve salih amellere karşı böyle pervasız hareket eden bu grubun görüşü fesat kişilerin işine geldi, dine karşı lakayıt olanlar bunu fırsat bildi. Hevalarına göre işler uydurmaya başladılar. Bunu kendileri için mezhep tuttular. Kendi kötülüklerini örtmek için bu mezhebi bir vesile yaptılar. Fasit gayelerini, pis emelleri yürütmek için bunu yol yaptılar.”²⁶

Bütün bu açıklamalardan ve rivayetlerden anlaşılıyor ki, ilk çıktığı dönemde çok masum olan Mürcie ya da Mürciî tavır, sonraki dönemlerde asıl amacından uzaklaşmış İslam'ın ruhuna uymayan, kabul edilemez bir rota izlemeye başlamıştır.

a. Mürcie Kelimesinin Lügat Anlamı

Mürcie kelimesi lügatte, “ertelemek, geriye bırakmak veya geciktirmek” ile “beklenti içinde olmak ve ümit etmek” şeklinde iki mefhumu karşılamaktadır. Bu

²⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimesşk*, XXXIX, 496.

²⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 140-141.

²⁶ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s.163.

manalarda kullanılan “Mürchie” kelimesi “racâ” kelimesinin ismi fail kalıbındandır.²⁷ Sönmez Kutlu, dilcilerin ircâyı iki ayrı kelime olan hem racâ (رجى), hem de racee (رجأ)’nin türevi olarak kaydettiklerini ancak hangisinin türevi olursa olsun irca şeklinde if’al babından geldiğinde, birinci anlamının değişmediğini (tehir etme anlamının sabit kaldığını) fakat ümit vermek anlamına gelmediğini ifade ettiklerini²⁸ söylemiştir. Nitekim dilciler if’al babında geldiğinde racee fiilinin tehir etme anlamını muhtevi olduğunu ifade etmişler ve “ وَأَخْرُونَ مُرْجُونَ لِأَمْرِ اللَّهِ ” (Tevbe, 9/106) ayetindeki “mürceûne” kelimesinin de “müeehharûne” anlamında kullanıldığını ileri sürerek delil getirmişlerdir. Yani Allah’ın onlar hakkında murat ettiği şeyi tehir ediyorlar.²⁹

El-Herevî (v.370/980), Tehzîbu’l-Lüğa’sında dil âlimi Leys’in, “racâ” (رجا) kelimesinin manasının mühlet verme ve ümitsizliği giderme olarak kabul ettiğini zikretmiştir. Ferra, “الرجاء” kelimesi nefi edatı ile kullanıldığında “korku” (الخوف) anlamına geldiğini söylemiş ve “ مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا ” ayetinde altı çizili kısmı (لا تخافون) “korkmazsınız” yani “ مَا لَكُمْ لَا تَخَافُونَ اللَّهَ عَظْمَةً ” “niçin Allah’ın azametinden korkmazsınız.” şeklinde tefsir etmiştir.³⁰

Dil uleması “الأرجاء” kelimesinin hemzeli ve hemzesiz istimalini caiz görmüşlerdir. Bu anlamda ayet “أَرْجُهُ وَأَخَاهُ” şeklinde kıraat edildiği gibi “أَرْجُهُ وَأَخَاهُ” şeklinde de kıraat edilmiştir. Bunun için (مُرْجٍ ve مُرْجِيٍّ) yine (مُرْجِيَّة ve مُرْجِيَّة) kullanımları caiz görülmüştür.³¹

b. Mürchie Kelimesinin İstilahi Anlamı

Mürchie mezhebinin özellikle iman konusundaki görüşlerinde aşırı farklılıkların olması onun isimlendirilmesine de yansımıştır. Aynı zamanda bu

²⁷ Ebu’l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Manzûr (v.711/1311). *Lisânu’l-Arab*. XIV,309-311.

²⁸ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürchie ve Tesirleri*, TDV Yay. Ankara 2002, s. 28.

²⁹ Ebû İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, (v. 393/1003). *es-Sihâhu Tâcu’l-Luğa ve Sihâhu’l-Arabiyye*. “racee md”, I,52

³⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî el-Herevî (v.370/980), *Tehzîbu’l-Luğa*. XI,124-125.

³¹ el-Herevî (v.370/980), *Tehzîbu’l-Luğa*. XI,124-125.

mezhebe karşıt görüş serdedenlerin de onun isimlendirilmesinde önemli rolü olmuştur.

Bu konuda araştırma yapan Seyit Bahçivan, konu hakkında net bir sonuca ulaşabilmek için özellikle mezheplerin ona yükledikleri anlamlar üzerinde durma zaruretinin³² olduğunu ifade ederek isimlendirme problemini bu şekilde çözmeye yoluna gitmiştir. Onun ortaya koymuş olduğu başarılı sonuçlardan istifade ederek biz de mezhebin ıstılah anlamını belirlemeye çalıştık. Mürcie denilince hangi gruplar ve görüşler anlaşılması gerektiğini biz de maddeler halinde ortaya koyduk:

1. Mürcie: Hz. Ali ile Osman'ın aralarındaki işi Allah'a bırakan ve onların iman veya küfrüne şهادette bulunmayan kimselerdir.³³

2. Mürcie: Hz. Osman'ın şهادetinden sonra savaştan iki gruptan birinin haklılığı konusunda hüküm vermeyi tehir edenlerdir.³⁴ Bu gruplar, Cemel Vakası'nda Hz. Ali ve taraftarları ile Hz. Zübeyr, Talha, Aişe (r.a.) ve onlarla birlikte olanlar, Sıffin'de ise Hz. Ali ile Muaviye ve taraftarlarıdır. Bahçivan, ilk dönemde ırcanın bu anlamda kullanıldığını kaydeder.³⁵

3. Mürcie: Bütün Ehli kıbleyi görünüşte -mümin olduklarını ifade eden- ıkrarları sebebiyle mümin olarak gören ve onlar için Allah'tan mağfıret uman kimselerdir. Cemel ve Sıffin Savaşı'nda her iki tarafa da katılmayıp ayrı duranlar. Bunlar ihtilaf eden herkesi dost edinirler.³⁶

4. Mürcie: Hz. Ali'yi (r.a.) hilafette birinci değil de dördüncü dereceye erteleyenlerdir ki bu manaya nispetle Mürcie ve Şîa birbirlerine karşıtı iki fırka

³² Seyit Bahçivan (1999). "İrcâ Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İthamına Bir Bakış" s.141-176.

³³ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Münî' el-Hâşimî el-Basrî (v.230/844), *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, VI, 307; Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, Ebû Mansûr el-Mâturîdî. (v.333/944), *Kitâbu't-Tevhid* s. 384. Fatih Tok, Mürcie ile ilgili verilen bu tanımın bu fırkanın öncülerinin siyasi tavrını ortaya koyduğunu ifade etmiştir. Bkz. "Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia: Mürciilik ve Halku'l-Kur'an," s.245-267.

³⁴ Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhid* s.384, s.384.

³⁵ Bahçivan (1999). "İrcâ Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İthamına Bir Bakış" s.141-176. Fatih Tok, bu görüşün de mezhebin itikâdi yönünü ortaya koyduğunu söylemiştir. Bkz. "Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia: Mürciilik ve Halku'l-Kur'an," s.245-267.

³⁶ Ebû Muhammed b. Hasen el-Mûsâ en-Nevbahtî (v. 310/922), *Firaku's-Şia*, s. 6.

olmaktadır.³⁷ Nitekim Mürcie, burada dört büyük sahabenin fazilet sıralamasındaki Şia'nın yaklaşımını kabul etmediğini açıklamaktadır.³⁸

Bahçivan'a göre, son iki tanım Şia tarafından yapılmıştır. Hatta onlar tarafından H. II. asırdan sonra Sünnilik anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Bahçivan, bu iddiasına Şii Âlim Ahmed b. Hamdân Ebû Hâtim er-Razi (324/936)'nin Hz. Ali'yi hilafet sırasında sona bırakmayı kabul edenlerin diğer bir adının da "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat" olarak zikrettiği³⁹ kavlini delil gösterir.

Buradan anlaşılıyor ki Mürcie'yi, Ehl-i Sünnet'in başlangıcı olarak görme yanlışlığında Şia'nın da bu gibi söylemleri etkili olmuştur. Bunun aksi olarak Ehl-i Sünnet âlimlerinin "Mürçî" ismini bizzat kendilerinin kabul ettiğiyle alakalı bir rivayete rastlamadık. Ehl-i Sünnet'in ilk temsilcileri fitne döneminde tarafsız kalmayı tercih ettiklerinden dolayı kendilerine ilk Mürçîler denildiğini zikretmiştik lakin onları bu tavırlarından dolayı Mürcie'yi Ehl-i Sünnet'in başlangıcı kabul etmenin doğru olmayacağı kanaatindeyiz. Nitekim Ebû Hanîfe'ye de isnad edilmeye çalışılan "Mürçî" yaftasını o kabul etmemiş, Osman el-Betti'ye yazdığı mektubunda bu sözü bidat ehlinin uydurduğunu, hakkı söyleyenleri bu isimle itibarsızlaştırmaya çalıştıklarını ima etmiştir.⁴⁰

Bu bağlamda Şehristânî bazı âlimlerden İrcâ'yı, büyük günah işleyen hakkındaki hükmü Kıyamet gününe erteleyip dünyadaki durumu ile cennet veya cehennem ehli olduğuna hükmetmeme şeklinde açıkladıklarını zikretmiştir. Bu tanıma göre Mürcie ve Va'idiyye birbirlerinin zıttı iki fırka olmaktadır.⁴¹

5. Mürcie: İmanın sadece sözden ibaret olduğunu söyleyen, ameli imandan sonraya bırakan, iman edip de amel etmeyen kimsenin mümin olduğunu söyleyen kimselerdir.⁴² Bahçivan, bu tarifin Hariciler, Hadisçiler, Mutezile ve Şia tarafından yapıldığını ifade etmiştir.⁴³

³⁷ Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekr Ahmed eş-Şehristânî (v548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, I,139.

³⁸ Fatih Tok, "Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia: Mürçîlik ve Halku'l-Kur'an," s.245-267.

³⁹ Bahçivan (1999). "İrcâ Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İthamına Bir Bakış" s.141-176.

⁴⁰ Ebû Hanîfe, Numân b. Sâbit b. Zûtâ, *er-Risâle*, s. 63.

⁴¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,139.

⁴² Eş'arî, *Makâlât*, 1,120-121.

⁴³ Bahçivan (1999). "İrcâ Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İthamına Bir Bakış" s.141-176.

Mürcie'yi "Hz. Osman ve Ali başta olmak üzere, bütün büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah'a bırakarak, onların cennetlik veya cehennemlik oldukları konusunda hiçbir fikir ortaya koymayan kimseler ve topluluklara verilen müşterek bir isimdir."⁴⁴ şeklinde tanımlayan Sönmez Kutlu'nun bu tarifini Seyit Bahçivan tutarlı görmez ve tenkit eder. Ona göre, bu tarif, son dönemlerde Mürcie deyince ilk akla gelen halis kolunu dışarda bırakmaktadır. Önemli olan Mürcie kavramına bizim de yeni bir anlam yüklemek değil, gerçekte bu kavramın hangi anlamda kullanılmış, sonunda hangi anlamda yerleşmiş olduğunu tespit etmektir. Nitekim aşağıdaki iki tarif de bu anlamı ifade etmektedir.⁴⁵

1.Mürcie: Büyük günah işleyip, tevbe etmeden ölen kimselerin azap görmeyeceğini, azabın sadece kâfirlere ait olduğunu söyleyen kimselerdir.⁴⁶

2.Mürcie: Küfürle beraber taatın fayda sağlamadığı gibi, imanla beraber günahın zarar vermeyeceği görüşünü savunanlardır.⁴⁷ Bu tanım, onların iman-amel ilişkisine bakışlarını ifade ediyor.⁴⁸

Bu son iki tarifte sözü edilenler, Mürcienin Halis Mürcie veya Gulat Mürcie diye anılan grubudur. Bu görüş, Mürcie'nin ileri gelenlerinden Mukatil b. Süleyman'ın (150/767) görüşü olarak verilmektedir.⁴⁹

Seyit Bahçivan'ın kanaatine göre, bu tanımlarda özel ve genel olmak üzere iki nokta üzerinde durulmaktadır. Özel olan Cemel ve Siffin savaşlarına katılanlar, genel olan anlam da, iman edip büyük günah işleyen kişilerin durumları konusudur. Acaba Ebû Hanîfe'nin irca görüşünü savunduğunu iddia edenler bu tanımlarda yer alan fikir ya da fikirlerden hangisini ona nispet etmektedirler?⁵⁰

⁴⁴ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 107 vd.

⁴⁵ Bahçivan, "İrcâ Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İthamına Bir Bakış", s.141-176; Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 107 vd.

⁴⁶ Eş'arî, *Makâlât*, 1,127.

⁴⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,139; İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm b. Abdisselâm b. Abdillâh b. Ebi'l-Kâsım b. Muhammed. (v.728/1328), *Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye*, V, 286.

⁴⁸ Fatih Tok, "Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia: Mürciilik ve Halku'l-Kur'an," s.245-267.

⁴⁹ Eş'arî, *Makâlât*, 1,127; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,139; İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye*, V, 286.

⁵⁰ Bahçivan, "İrcâ Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İthamına Bir Bakış" s.141-176.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜRÇİE'NİN KOLLARI VE İMAN ANLAYIŞI

Bu bölümde erken dönem makâlât eserlerinin Mürcie'nin kolları ve iman anlayışıyla ilgili yaklaşımlarını ortaya koyup, bunların birleştiği ve ayrılığa düştüğü noktaları da göz önüne alarak bazı değerlendirmelerde bulunacağız.

A. MÜRÇİİ FİRKALAR VE GÖRÜŞLERİ

Mürcie denilince genel anlamda büyük günah işleyenler hakkındaki hükmü âhirete erteleyen ve bu kimselerin imanları kaybolmadığı sürece affedilmelerini ümit eden fırka bilinmektedir. Bu fırkanın temel söylemi böyle olmakla beraber imanın tanımı, iman-amel ilişkisi, nübüvvet, ulûhiyet, sıfatlar ve halku'l-Kur'an, masiyet gibi konularda ihtilafa düştükleri görülmektedir. Bu bölümde Mürcie'nin bu kollarına ve ihtilaf noktalarına temas etmeye çalışacağız.

Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak* isimli kitabında Mürcie'yi üç sınıfa ayırır ve şöyle değerlendirir:

1. Bunlardan biri, iman hususunda ircâ'yı (geciktirme) benimsemiş ve kader konusunda, Ebû Şimr, Gaylân, Muhammed b. Şebîb el-Basrî gibi, Kaderiyye-Mutezile mezheplerinin fikirlerini kabullenmişlerdir.⁵¹

2. Onlardan bir grup, Cehm b. Safvân'ın görüşüne tabi olup imanda ircâyı, amellerde de cebri kabullenmişlerdir. Bunun için onlar, Cehmiyye'ye mensupturlar.⁵²

3. Bunlardan üçüncü taife, Cebriyye ve Kaderiyye'nin dışındadırlar. Bunlar da kendi içlerinde beş fırkaya ayrılır.⁵³

Bağdâdî, bu fırkaların ismini Yûnusiyye, Gassâniyye, Sevbâniyye, Tûmeniyye ve Merîsiyye olarak zikreder. Bunlara Mürcie denmiştir; çünkü onlar, ameli imandan geriye (irca) bırakmışlar ve buradaki irca da, tehir (geciktirme) anlamındadır.⁵⁴

⁵¹ Abdulkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed b. Abdillâh et-Temîmî el-Bağdâdî (v. 429/1037), *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.190.

⁵² Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.190.

⁵³ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.190.

⁵⁴ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.190.

Mürcie'nin içinden neşet eden beş fırkanın her biri, diğer fırkaları hata ve sapıklıkla itham eder.⁵⁵

Şehristânî, sonradan ortaya çıkan ve bidat Mürciesi, gulat Mürcie diye isimlendirilen Mürcie'nin dört sınıftan oluştuğunu *el-Milel ve'n-Nihal*'de zikretmektedir. Bunları da Haricî Mürciesi, Kaderiyye Mürciesi, Cebriyye Mürciesi ve Hâlis Mürcie olarak sınıflandırmıştır.⁵⁶ Görüldüğü üzere Bağdâdî ile Şehristânî'nin yaptığı ayrımlar hemen hemen birbirine muvafıktır. Şehristânî Kaderî ve Cebri Mürcie'den ayrı olarak Hâricî Mürcie'yi zikretmiştir. Bağdâdî ise Kaderî ve Mutezilî Mürcie şeklinde zikretmiştir. Haricilerin çoğunun görüşünün de Mutezilî görüşün temeli olduğunu göz önünde bulundurursak yapılan ayrımlardan aynı sonuç çıkmaktadır. Ona göre, es-Sâlihî, el-Hâlidî, ve Muhammed b. Şebîb Kadercî Mürcie'dendir. Kader ve irca söylemini ilk kez dillendiren Gaylân ed-Dımeşkî'nin tabileri de bu grupta yer alır. Bu bilgileri aktaran müellif Hâlis Mürcie'nin görüşlerini ele alır ve bunların kendi içinde altı fırkaya ayrıldığını kaydeder.⁵⁷ Bu fırkalar: Yûnusiyye, Ubeydiyye, Gassâniyye, Sevbâniyye, Tûmeniyye Sâlihiyye'dir.⁵⁸

İmam Eş'arî, *Makâlât*'ında Mürcie mezhebini ele alırken bu fırkanın iman konusunda ihtilafa düştüklerini ifade ile söze başlar. Fırka içindeki ayrılıkları tam bir ayrıma tabii tutan Eş'arî bu noktada mezhebin on iki alt fırkaya bölünmüş olduğunu zikrederek Mürcie mezhebi içinde meydana gelen ihtilafların diğer konulara oranla daha fazla iman tanımlanması hususunda odaklaştığını ifade eder.⁵⁹ Biz konunun uzamaması için bu ayrımların hepsini ayrı ayrı zikretmeyeceğiz. Bu fırkanın genelde tarih kitaplarında yer alan ve meşhur olan alt gruplarından bahsedeceğiz.

a.Yûnusiyye

Yûnus b. Avn en-Numeyrî'nin taraftarlarından teşekkül eden bir fırkadır. Yûnus'a göre iman, Allah Teâlâ'yı bilmek ve O'na itaat etmek, gönülden sevgi beslemek ve O'na karşı kibirli olmamaktır. Bu özelliklere sahip kişi mümindir. Bunların dışında olan ve taat telakki edilen şeyler imandan değildir. İman hâlis ve sadık olduğu sürece sahibi bunları terketmeden dolayı azap da görmez.⁶⁰ Ancak bu

⁵⁵ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.191.

⁵⁶ Şehristânî, *el-Milel*, I, 139.

⁵⁷ Şehristânî, *el-Milel*, I, 139.

⁵⁸ Şehristânî, *el-Milel*, I, 139-146.

⁵⁹ Eş'arî, *Makâlât*, I, 114.

⁶⁰ Eş'arî, *Makâlât*, I, 116; Şehristânî, *el-Milel*, I, 140.

iman tanımı, peygamberler olmadığı hallerde böyledir. Peygamber var ise onları tasdik ve ikrar da imandır.⁶¹

Fırkanın tanımına göre iman, ziyadelik ve noksanlık kabul etmeyeceği gibi, bu unsurlar için bölünme de söz konusu olamaz. Bütün bu unsurlar birleştiğinde o zaman o kişi 'mümin' addedilir.⁶²

Yûnus'a göre İblis'in Allah'ı bilmesi tevhit iledir fakat o Allah'a karşı kibirlendiği için kâfir oldu.⁶³ Yûnus şöyle demiştir: "Kimin kalbinde Allah'a itaat ve sevgi, ihlâs ve yakîn ile yer ederse, hiçbir günah ile O'na muhalif olmaz. Ondan zuhur edebilecek cürümler de, yakîni ve ihlâsı sayesinde kendisine zarar vermez. Mümin cennete ihlâs ve muhabbet sayesinde girer, amel ve ibadetler sebebiyle değil."⁶⁴

Bağdâdî de bu fırka hakkında benzer bilgileri nakleder. Özetle bu fırka hakkında imanın kalpte ve dilde olduğu fakat kalpteki iman onu sevme ve itaat etme anlamında anlaşılması gerektiği peygamberlerden gelen bilginin de imana dâhil edilmesi gerektiği tüm bunların tamamının iman olduğu görüşlerini zikretmiştir.⁶⁵

b. Ubeydiyye:

Şehristânî'nin naklettiği bilgilere göre, bu fırka Ubeyd el-Mükteib adındaki bir şahıs tarafından kurulmuştur. Ubeyd'in söylemlerine göre, Allah sadece şirki affetmez, kul, tevhit üzere olduğu sürece yapmış olduğu kötülükler ve masiyetler kendisine zarar vermez. el-Yemân da ondan şunu nakletmiştir: "Yüce Allah'ın ilmi, O'nun zâtından ayırır. O'nun keliması da bu şekildedir. Allah, -hâşâ- insan suretindedir."⁶⁶ Bu iddiasını Allah Rasulü (s.a.s.)'in "Allah Teâlâ Âdem'i Rahmân'ın suretinde yarattı."⁶⁷ hadisi ile desteklemek istemiştir.⁶⁸

c. Gassâniyye:

Lideri Gassân el-Kûfî olup, fırka onun ismine nispet edilmiştir. Gassân imanı; Allah Teâlâ'yı, Peygamberini, Allah'ın indirdiği dini ve Peygamberin getirdiklerini

⁶¹ Eş'arî, *Makâlât*, I, 116.

⁶² Eş'arî, *Makâlât*, I, 116.

⁶³ Bakara, 2/35.

⁶⁴ Şehristânî, *el-Milel*, I, 140.

⁶⁵ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.191.

⁶⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,140-141.

⁶⁷ Buhârî, *İsti'zân*, 1.

⁶⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,140-141.

tafsîlî olarak değil, genel bir şekilde bilme olarak tanımlar.⁶⁹ Yine nakledilen bilgilere göre; ikrar veya Allah Teâlâ'ya sevgi, muhabbet, O'nu yüceltme ve O'na karşı büyüklenmeyi terk etmek Gassân'ın iman anlayışıdır.⁷⁰

Bu düşünceleri esas alan Gassân şu iddiada bulunmuştur: “Bir kimse çıkıp ‘Yüce Allah’ın domuz etini yasakladığını, haram kıldığını biliyorum, fakat haram kılınan domuz; şu koyun mu, yoksa başka bir şey mi onu bilmiyorum.” derse imanı gitmez, mümin olmaya devam eder. Yine biri çıkıp “Kâbe’yi haccetmeyi Allah Teâlâ’nın farz kıldığını biliyorum, ama Kâbe’nin nerededir, onu bilmiyorum, belki Hindistan’dadır.” derse bu kişi de imandan çıkmaz.⁷¹

Gassân'ın bu tuhaf tasavvurunu aktaran Şehristânî, onun bu örneklerle bu ve benzeri inançların imanın ötesinde şeyler olduğunu, yoksa hiçbir akıl sahibinin bu gibi şeyler hakkında şüphe etmeyeceğini ya da bunları karıştırmayacağını kanıtlamak istediğini vurgular.⁷²

Şehristânî, Gassân'ın Ebû Hanîfe'yi de kendi mezhebi üzere görüp Mürcîî kabul etmesinin çok tuhaf ve açık bir yalan olduğunu zikreder. O, Ebû Hanîfe ve onu takip edenlere Ehl-i Sünnet Mürciesi denilmesinin ve fırka tarihçilerinden birçoğunun da Ebû Hanîfe'yi Mürcîî saymasının temelinde yatan iki hususu naklederek şöyle der: “Birinciye göre, Ebû Hanîfe, ilk dönemde zuhur eden Kaderiyye ve Mutezile'ye muhalefet ederdi. Mutezile taraftarları ise, kader konusunda kendilerinden ayrı düşünen herkesi Mürcie'den sayarlardı.”⁷³ Ebû Hanîfe ile taraftarları hakkında Mürcie isminin kullanılması bunlardan sâdır olmuştur.⁷⁴

Şehristânî diğer görüşü de nakleder ve bu görüşün de kesinlikle tutarsız olduğunu şöyle ifade eder: “İmam-ı Azam, imanın kalp ile tasdik olduğunu söyler imanda ziyade ve noksanlığı da kabul etmezdi. İşte bu görüşünden hareketle İmam-ı Azam'ın ameli imanın ardına attığı zannedildi. Hâlbuki bu tevehhüm, gereksiz ve bozuktur. Çünkü İmam Azam'ın bedenî ameller konusunda nasıl hassas ve titiz olduğu bilinen bir hakikattir. İbadetleri ifa noktasındaki gayreti de bütün kitaplarda

⁶⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,141.

⁷⁰ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.191.

⁷¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,141.

⁷² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,141.

⁷³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,141.

⁷⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,141.

yazılıdır. O halde bu tür söylentilerin Mutezile ve Havâric'den çıkma ihtimali çok yüksektir.”⁷⁵

Bağdâdî de bu görüşün tutarsızlığını ve yalan olduğunu ifade eder ve şu izahı yapar: “Gassân, kitabında, iman noktasındaki fikrinin, Ebû Hanîfe'nin görüşüyle bir olduğunu iddia etmiştir. Lakin bu, onun büyük bir yanlıştır, hatasıdır; zira bu hususta Ebû Hanîfe şunları söylemiştir. ‘Muhakkak ki, iman, Yüce Allah’ı, Resullerini, yüce Allah’tan ve bir ayırma gitmeksizin Resullerinin hepsinden gelen şeyleri bilmek (marifet) ve ikrar etmektir. İman, ne artar, ne eksilir ne de insanlar imanda bir şeyi diğerine üstün tutabilirler.’” Hâlbuki Gassân, imanın ziyadelik kabul ettiğini ama noksanlık kabul etmediğini söylemişti.”⁷⁶

d.Sevbânîyye:

Bu fırka'nın temsilcisi Ebû Sevbân el-Mürciî adında bir şahıstır. Bu fırkaya göre iman, Allah Teâlâ'yı, peygamberlerini ve yapılması aklen caiz olmayan şeyleri bilmek ve ikrar etmektir. Bu fırkaya göre, terk edilmesi aklen caiz olan fiilleri bilmek ve ikrar etmek imana dâhil değildir.⁷⁷ Bu grup, amelin her çeşidini imanın ardına atarlar. Bu görüşlerinde Ebû Sevbân'ı takip edenlere örnek olarak şu isimleri zikredebiliriz: Ebû Şimr, Muveys b. İmrân, el-Fadl er-Rakkâşî, Muhammed b. Şebîb, el-Attâbî, Ebû Mervan Gaylân b. Mervân ed-Dımeşkî ve Salih Kubbe.⁷⁸

Tarihî bilgilere göre, Gaylân hayrın, şerrin kuldân olduğuna inanır yani kaderin kulun kendi elinde olduğunu iddia eder, imamet mevzuunda ise, imamın Kureyş'ten olma şartını kabul etmezdi. Ona göre imamet, ümmetin icmâ ile sabit olur, naslarla amel eden herkes imamete lâyıktır, imam olabilir.⁷⁹

Şehristânî, Gaylân'ı “Kader, İrca ve Hâricîlik” görüşünü cem eden nadir bir kişi olarak tanıtır ve şu sözleriyle onu tenkit eder: “İşin tuhaf tarafı, Müslümanların imamın Kureyş'ten olaması hususunda icmâ etmiş olmasıdır. Nitekim buna nispetle Ensâr'ın ‘Sizden bir halife, bizden bir halife olsun.’ isteği kabul görmemiştir.⁸⁰ “Yukarıda sayılan kişilerin hepsi, şu hususta aynı düşüncededirler: Eğer Allah Teâlâ kıyamette günahkâr bir kulu bağışlarsa, onun gibi olan bütün günahkâr müminleri de

⁷⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,141.

⁷⁶ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.191.

⁷⁷ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.192; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,142.

⁷⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,142.

⁷⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,143.

⁸⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,143.

affeder. Ancak işin garip tarafı, bu grup, tevhit ehlerinden olan müminlerin cehennemden kesinlikle çıkacakları noktasında kesin görüş belirtmemiştir.”⁸¹

Bişr b. Gıyâs el-Merîsî, büyük günah sahiplerinin cehennemde cezalarını çektikten sonra çıkarılacaklarını ve onların cehennemde ebedi kalmasının adaletle aykırı olduğunu savunmuştur.⁸²

Şu görüş de Mukâtil b. Süleyman’dan nakledilmiştir: “Masiyetler, tevhit ve iman sahibi kimselere zarar vermez. İmanı olan hiçbir kimse cehenneme girmez.”⁸³ Ondan nakledilen sahih görüş ise şudur: Günahkâr mümine, Kıyamet günü cehennemde bulunan Sırat üzerinde azap edilir. Cehennemde ateşinden yükselen sıcaklık ve alev ona gelir. Günahı miktarı acı çektikten sonra cennete girer. O bunu, kızgın tava üzerinde tutulan mısır tanelerine benzetir.⁸⁴

Şehristânî ilk Mürcie ile sonraki Mürcie arasındaki farkı şöyle dile getirir: “Şöyle denildi: ‘Hasan b. Muhammed b. Ali b. Ebi Tâlib irca düşüncesini ilk defa ortaya atan kişidir. O, farklı beldelere gönderdiği mektuplarda bu düşüncesini açıklardı.’ Ancak o Yûnusîyye ve Ubeydîyye’nin ileri sürdüğü gibi ameli imanın ardına atmamış, sadece büyük günah işleyenin kâfir sayılamayacağını söylemiştir. Çünkü ona göre, kulluğu yerine getirme ve masiyetten uzak durma imanın asıl rûknünden değildir. Dolayısıyla bunların ortadan kalkması, imanın da kaybolmasını gerektirmez.”⁸⁵

Bağdâdî, bu fırkanın, dinin birşeyi vacip kılmasından önce aklen onun vâcip olduğunu savunması sebebiyle Yûnusîyye ve Gassâniyye fırkasından ayrıldığını söylemiştir.⁸⁶

e.Tûmeniyye:

Tûmeniyye, Ebû Muâz et-Tûmenî ve takipçilerinin oluşturduğu fırkadır. Ebû Muâz, imanî; tasdik, marifet, ihlâs, muhabbet ve Resûlullah’ın (s.a.s.) getirdiklerini ikrardan ibaret saymıştır. Bunların sadece birisinin ya da bir kısmının iman olduğu kabul edilemez. Bunların hepsini ya da bazısını terk etmek küfürdür.⁸⁷ Bağdâdî de

⁸¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,143.

⁸² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,143.

⁸³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,143.

⁸⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,143.

⁸⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,144.

⁸⁶ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.192.

⁸⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,144.

fırka hakkında şu bilgileri aktarır: “Ebû Muâz et-Tûmenî, şu iddiada bulunmuştur: ‘İman, (insanı) küfürden koruyan şeydir ve hasletlerin ismidir. Bunları terk eden veya bunlardan bir hasleti terk eden küfre düşmüştür. Bu hasletlerin tamamı imandır. Bu hasletlerden, ne biri imandır ne de (buna iman) denebilir.”⁸⁸

Bu fırka; bir amelin ya da sözün küfür olduğunda icma yok ise bu kimseye “fisk ve isyanda bulundu” denilir ama ‘fâsık’ denmez, görüşündedir. Bu fırkaya göre, namazı kaza etme niyetiyle terk eden kişi küfre düşmez. Fakat terk etmeyi helâl kabul ederek namaz kılmayı terk eden kişi küfre düşmüş olur. Yine Ebû Muâz’a göre, bir peygamberi darp eden ya da öldüren kimse kâfir olur. Fakat küfre düşmesinin sebebi, onu öldürmesi veya ona vurması değil, küçümseme, düşmanlık ve buğuz sebebiyledir.⁸⁹

f.Merîsiyye

Şehristânî, Bişr b. Gıyâs el-Merîsî’nin ekolü olan Merîsiyye’yi ayrı bir fırka olarak zikretmeyip Sevbâniyye ile beraber almıştır. Bağdâdî ise, bunu ayrı bir fırka olarak vermektedir.

Bağdâdî’nin naklettiği bilgilere göre, bu fırka, Bişr el-Merîsî (218/833)’ye uyanlardan müteşekkildir ve bunlar Bağdat Mürciesindedir. Bişr el-Merîsî fıkihta, Ebû Yûsuf’un mezhebini benimsemiş fakat Ebû Yûsuf, Bişr’in “Kur’an mahlûktur” söylemine müttali olunca ondan uzaklaşmış, Sıfâtiyye mezhebi de bu hususta Bişr’i sapıklıkla suçlamıştır.⁹⁰

Bağdâdî’nin verdiği bilgilere göre bu fırka, kulun yaptığı işlerin yaratıcısının yüce Allah olduğu ve istitâatın fiil ile beraber olduğu konusunda Sıfatiyye ile uyuşunca, bu defa Mutezile onlara küfrü nispet etti. Bunun neticesi olarak Bişr, Sıfatiyye’den de Mutezile’den de kovulmuş oldu.⁹¹ İman mevzuunda, İbnu’r-Râvendî’nin, “Küfür, inat ederek inkâr etme ve kabul etmemedir.” söylemi gibi, Bişr de imanın kalp ve dilin beraber tasdikinden ibaret olduğunu dillendiriyordu. Bunların ikisi de puta secde etmenin küfre delâlet ettiğini fakat küfür olmadığını iddia etmişlerdir.⁹²

⁸⁸ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.192.

⁸⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,144; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.192.

⁹⁰ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.192.

⁹¹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.193.

⁹² Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.193.

Bağdâdî, beş fırkanın (Yûnusiyye, Gassâniyye, Sevbâniyye, Tûmeniyye, Merîsiyye) kader ve cebr'den uzak olan Mürcie'yi oluşturduğunu ama Gaylân, Salih Kubbe, Ebû Şimr ve Muhammed bin Şebîb⁹³ gibi Kaderci Mürcie'nin ise, iman konusunda ihtilâfa düştüklerini⁹⁴ zikreder. Şehristânî, Salih b. Ömer es-Sâlihî ve taraftarlarını ayrı bir fırka olarak (Sâlihiyye) değerlendirir ve o da bu fırka ile Ebû Şimr, Gaylân ve Muhammed b. Şebîb'in, kader ile irca fikrini birleştirdiklerini söyleyerek bu fırkanın mensuplarının bazı meselelerde Mürcie'den ayrıldıklarını dile getirmiştir.⁹⁵ Görüldüğü üzere Şehristânî'nin "bazı meseleler" dediği hususu Bağdâdî "iman konusu" olarak belirginleştirmiştir. Zaten Mürcie mezhebinin en önemli özelliği iman-amel ilişkisinin izahıdır.

g.Kaderci Mürcie (Ebû Şimr, Muhammed bin Şebîb, Gaylân ve Salih Kubbe)

Ebû Şimr der ki: "İman, ümmetin icma ettiği hususları (Yüce Allah'ı ve namaz, zekât, oruç, hac, ölü eti, kan, domuz eti, haram olan kişilerle cinsî münasebet ve benzerleri gibi) ve imanın adaleti ile tevhid hakkında aklen malum olan şeyleri tanımak, ikrar etmek, Allah'tan her türlü teşbihi tenzih etmektir."⁹⁶

Bağdâdî, Ebû Şimr'in burada "aklen" kelimesiyle kader konusundaki görüşünü; "birliği" kelimesiyle de Allah'ın ezeli sıfatlarının nefyini izhar ettiğini izah etmiştir.⁹⁷ O der ki: "İman bunların bütünüdür. Bu noktada şüphe duyan küfre gider. Şüpheden şüphe eden de küfre düşer ve bu sonsuza kadar böylece sürer."⁹⁸

Ebû Şimr'in fikirlerini Bağdâdî şöyle değerlendirir: "Ebû Şimr, kader mevzuunda kendi görüşüne muvafık olanlardan dinin emirlerini çiğnemiş birinin, mutlak fâsık olduğunu söylemez fakat ona 'o, şu meselede fâsıktır.' derdi."⁹⁹ Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'a göre, kader ve irca'yı birleştirdiği için Mürcie fırkaları içinde en çok küfre giren bu fırkadır.¹⁰⁰ Ebû Şimr'in dillendirdiği adalet, gerçek bir şirktir; çünkü Ebû Şimr bu sözüyle, Allah'tan başka iki büyük Hâlık'ı var kılmak istemiştir. Yine onun işaret ettiği Allah'ın birliği de O'nun sıfatlarını inkâr etmedir.; çünkü o

⁹³ Şehristânî, Salih Kubbe'nin görüşlerini "Sâlihiyye" fırkası ismiyle ayrı bir ekol olarak değerlendirmiştir.

⁹⁴ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.193.

⁹⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,145.

⁹⁶ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.193; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,145.

⁹⁷ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, I, 193.

⁹⁸ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, I, 193.

⁹⁹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, I, 193.

¹⁰⁰ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, I, 193.

bununla da Allah Teâlâ'nın kudretini, ilmini, rü'yetini ve diğer ezeli sıfatlarını kaldırmak istemiştir. Onun, muhaliflerinin kâfir ve onların küfründen şüphe edenlerin de kâfir oldukları şeklindeki düşüncesi ise, sünnet ehlinin onun hakkında söylediği, 'O bir kâfirdir; onun küfründen şüphe eden de kâfirdir.' şeklindeki görüşüyle tam bir karşıtlık teşkil etmektedir."¹⁰¹

Kader ve ircâ'yı cem eden Gaylân, diyordu ki: "İman, Allah Teâlâ'nın ikinci bilgisi ve itaat, muhabbet, peygamberin O'ndan getirdiklerini ikrar etmektir."¹⁰² Gaylân, "Aslı itibarıyla bilgi, iki kısma ayrılır" der ve bunu şöyle izah eder: "Birincisi yaratılıştan gelendir ki bu, âlemin bir sâni'i ve kendisinin bir hâlık olduğunu bilmektir. Bu bilgi "el-ma'rifetu'l-ülâ" denilen birinci bilgidir, ıztrârî bir bilgidir ve iman değildir. Allah Teâlâ'yı bilmek, zarurîdir, Allah'ın bir fiilidir; bu sebeple imandan değildir,¹⁰³ iman, ikinci dereceden kazanılmış bilgiye denir."¹⁰⁴

Muhammed b. Şebîb ise önce de geçtiği üzere imanı icma edilen konuları bilgi olarak kabul etmek, tevhidi ise ikrar olarak tanımlar. Ayrıca o demiştir ki: "İman, kısımlara ayrılabilir ve insanlar, imanda bir kısmı diğerinden üstün tutabilirler, imanın bir cüz'ü olur; bunu terk eden, imanın bir kısmını terk etmekle küfre girmiş olur; onun tamamına tutunmadıkça da mümin olamaz."¹⁰⁵

Salih b. Ömer es-Sâlihî'nin görüşlerini Şehristânî ayrı bir ekol olarak değerlendirir ve buna "Sâlihiyye" ismini verir. Sâlihî'ye göre iman, sadece Allah'ı bilmek; küfür de sadece O'nu bilmemekten ibarettir. O, Allah, için üçüncüsü diyen birinin sözünün küfür olmadığını fakat bu sözün de ancak kâfir biri tarafından söylenebileceğini ifade eder. Ona göre, Peygamberleri bilerek inkâr eden mümin olamaz, böyle bir söz, sadece kâfirden sâdır olabilir.¹⁰⁶ Onun mümin olmayışı, bu işin imkânsız olmasından değil, Hz. Peygamber'in: "Bana inanmayan, Yüce Allah'a da inanmamış demektir."¹⁰⁷ buyurmasındandır.¹⁰⁸

Şehristânî, Mürcie arasında sayılan kimseler olarak Hasan b. Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib, Talk b. Habîb, Saîd b. Cübeyr, Muhârib b. Ziyâd, Mukâtil b.

¹⁰¹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, I, 194.

¹⁰² Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, I, 194; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,146.

¹⁰³ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, I, 194; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,146.

¹⁰⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 146.

¹⁰⁵ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, I, 194.

¹⁰⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,145.

¹⁰⁷ Müslim, İman, 240.

¹⁰⁸ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.195; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,145.

Süleyman, Hammâd b. Ebî Süleyman, Ebû Hanîfe, Amr b. Murra, Zerr, Amr b. Zerr, Ebû Yusuf, Kadîd b. Ca'fer, Muhammed b. Hasan gibi isimleri de kaydeder ve bunlar hakkında şu bilgileri verir: “Bunların hemen hemen tamamı hadis imamıdır. Bu âlimler Haricî ve kaderîlerin aksine, büyük günah işleyenleri günahları sebebiyle kâfir saymadıkları gibi cehennemde ebedî kalacakları görüşünü de reddetmişlerdir.”¹⁰⁹

B. MÜRCİE'NİN İMAN ANLAYIŞI

Mürcie'nin iman görüşünü aktarmak için bu konuda tarafsız hareket eden, mezheplerin görüşlerini sistemli bir şekilde ele alan imam Eş'arî'nin *Makâlât*'ını esas aldık. Ancak Bağdâdî ve Şehristânî gibi erken dönem *makâlât* yazarlarının da görüşlerine başvurduk. Görüşlerin sağlıklı bir şekilde anlaşılması için konu ile alakalı bilgilere genişçe yer verip sonra değerlendirmeyi uygun gördük. İmam Eş'arî, *Makâlât*'ında öncelikle Mürcie mezhebinin iman konusundaki ihtilaflarını zikreder, görüş ayrılıklarına temas eder. İman konusunda bu fırka Eş'arî'ye göre on iki alt dala ayrılmıştır.¹¹⁰ Mürcie mezhebi içindeki farklılıkların diğer konulara oranla en çok iman mahiyeti etrafında dönüp durduğunu görürüz. Şimdi sırasıyla bu fırkalara ve görüşlerine yer vereceğiz:

a. İman Salt Marifet, Küfür İnkârdır

Eş'arî'nin tasnifindeki Mürcie'nin birinci fırkasına göre iman; bilgi (marifet), inançsızlık (küfür) ise inkârdır. Bu fırkaya göre iman, ‘Allah’ı, peygamberleri ve peygamberlerin Allah’tan getirdikleri her şeyi ‘bilmek’ demektir. Diğer mezheplerin iman kapsamında ele aldıkları Allah’a ve peygamberine muhabbet beslemek, dil ile ikrar, kalp ile tasdik gibi şeyler iman değildir.¹¹¹

Gassân el-Kûfî de bu söylemlere paralel ifadeleri kullanarak iman salt marifetten ve ikrardan ibaret olduğunu bunun dışındakilerin imana dâhil edilemeyeceğini savunmuştur.¹¹²

Eş'arî, girişte bahsettiğimiz iman tanımının Cehm b. Safvan’dan (ö. 128/746) aktarıldığını nakleder. Cehm b. Safvan’ın taraftarları olan Cehmiyye’ye göre bir insan ‘marifet’i yerine getirip de, diliyle inkâr etse, küfre düşmez. Bunun neticesi olarak

¹⁰⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,146.

¹¹⁰ Eş'arî, *Makâlât*, I, 114.

¹¹¹ Eş'arî, *Makâlât*, I, 114; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,140.

¹¹² Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firak*, s.191.

imanda artma, bölünme ve iman sebebiyle müminler arasında bir derecelenme söz konusu olamaz.¹¹³

Cehm'e göre insan, fiillerinin tamamında mecbur yani cebr altındadır. Hiçbir şeye gücü yetmediği gibi istitâ'at ile de vasıflanmaz.¹¹⁴ Cehm, kulun kesinlikle kudret, irade ve tercihinin bulunmadığını, Allah'ın kulların fiillerini cansız varlıkları yarattığı gibi yarattığını, fiillerin kullara nispetinin ise, aynen "Ağaç meyve verdi, güneş doğdu, su aktı, yağmur yağdı." derken kastettiğimiz gibi mecazi bir mana olduğunu savunur. Ona göre ceza ve mükâfat da cebrîdir, amellerin tamamı da cebrîdir. Ona göre cebr sübût bulduğunda teklif de cebr olur.¹¹⁵

İmam Eş'arî'nin Mürcie ile ilgili görüşlerini inceleyip bir makale kaleme alan Mehmet Dalkılıç, Mürcie'nin bu görüşünü hatta Cehmiyye'nin söylemlerini dahi Müslümanlar arasındaki farklılıkları yok ettiği iddiasıyla tutarlı görür ve savunur.¹¹⁶ Hâlbuki Cehmiyye'nin her görüşünde küfür izleri olduğu aşikâr olup bu sebeple ortaya çıkışından günümüze kadar İslâm'ın ana bünyesinde kendine yer bulamamıştır.

b. İman Salt Marifet, Küfür Cehâlettir

Eş'arî'nin naklettiğine göre Mürcie'nin ikinci fırkası da iman tanımını "salt bilgi (marifet)" küfrün tanımını ise "bilgisizlik" olarak ortaya koyar.¹¹⁷ Bu fırkanın öncüsü Sâlih b. Ömer, imanın mutlak olarak Allah Teâlâ'yı bilmeden ibaret olduğunu, küfrün ise mutlak olarak Allah'ı tanımamak olduğunu iddia etmiştir.¹¹⁸

Fırka, bu görüşüne göre, "*Tanrı için üçüncüsüdür.*" diyeni kâfir addetmez. Ancak böyle bir sözü de sadece kâfir olan söyler. Fırkanın bu sözü söyleyeni kâfir kabul etmesi Müslümanların tamamının bu kimsenin kâfir olduğuna hükmetmesiyle alakalıdır.¹¹⁹

Dalkılıç, mezhebin bu görüşünü şöyle değerlendirir: "Eş'arî'nin aktardığı kadarıyla burada teslise Mürcie'nin yaklaşımını gösteren ilginç bir noktayı görmekteyiz. Teslis bir amel ise ve dil ile ifade edilmekteyse, bu durumda onun bir

¹¹³ Eş'arî, *Makâlât*, I, 219.

¹¹⁴ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.190.

¹¹⁵ Eş'arî, *Makâlât*, I, 88.

¹¹⁶ Mehmet Dalkılıç, (2004). "Eş'arî'ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri Ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları", s.87-119.

¹¹⁷ Eş'arî, *Makâlât*, I, 115; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.194; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,145.

¹¹⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,145; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.194.

¹¹⁹ Eş'arî, *Makâlât*, I, 115; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.194; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,145

inançsızlık veya küfür olmaması gerekir. Acaba Mürcie kendisiyle çelişmeden böyle bir sorunu nasıl çözer? Mürcie'nin soruna yaklaşımı çelişkilidir: Buna göre, böyle bir ifade küfür değildir, ancak müminden de böyle bir şey çıkmaz. Burada Mürcie Kur'an-ı Kerim'in 'teslis' fikrini savunanları 'kâfir' diye isimlendirmesi ve bütün Müslümanların da bu konuda görüş birliğine varmış olmasından hareket etmektedir. Daha doğrusu, kendi iman tanımlarıyla bu nitelendirme arasında bir çözüm bulmaya çalışır, bunu 'Bu söz küfür değildir, ancak müminden de sadır olmaz' gibi çelişkili bir ifade ile dile getirirler."¹²⁰

Bu fırkaya göre Allah'a iman demek, O'nu sevmektir. O'nu sevmek ise ona itaat etmektir. Ancak, namaz, oruç, hac gibi herhangi bir ibadeti ise iman için gerekli saymazlar. Çünkü yalnız kulluk 'Allah'a imandır' ki, o da O'nu bilmektir. Eş'arî bu düşüncenin Ebu'l-Hüseyin es-Salîhiye, ait olduğunu zikreder.¹²¹

c. İman, Allah'ı Bilmek ve O'na Boyun Eğmektir

Makâlât'ta, üçüncü fırkanın iman tanımı, Allah Teâlâ'yı bilmek ve O'na itaat etmek, gönülden sevgi beslemek ve O'na karşı kibirli olmamak olarak verilir. Bu özelliklere sahip kişi mümindir. Bunların dışında olan ve taat telakki edilen şeyler imandan değildir.¹²² Bu fırka, İblis'in dahi Allah'ı bilmesi sebebiyle mümin olduğunu ancak 'büyüklenmesi' nedeniyle kâfir olduğunu söyler.¹²³ Mehmet Dalkılıç Mürcie'nin buradaki söylemlerinin genel tutumuyla zıtlık oluşturduğunu ifade eder.¹²⁴

d. İman, Allah'ı ve Peygamberlerini İkrar Etmektir

Eş'ari'nin beşinci fırka olarak *Ebû Sevban'a* nispet ederek zikrettiği bu gruba göre iman, Allah Teâlâ'yı, peygamberlerini ve yapılması aklen caiz olmayan şeyleri bilmek ve ikrar etmektir. Bu fırkaya göre, terk edilmesi aklen caiz olan fiilleri bilmek ve ikrar etmek imana dâhil değildir.¹²⁵ Dalkılıç, Mürcie'nin bu ve benzeri tanımlarda aklın belirleyiciliğini merkeze alan Mutezile'yi hesaba kattığını ifade eder.¹²⁶

¹²⁰ Dalkılıç, "Eş'arî'ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları", s.87-119.

¹²¹ Eş'arî, *Makâlât*, I, 115.

¹²² Eş'arî, *Makâlât*, I, 115; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,140.

¹²³ Eş'arî, *Makâlât*, I, 115; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,140.

¹²⁴ Dalkılıç, "Eş'arî'ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları", s.87-119.

¹²⁵ Eş'arî, *Makâlât*, I, 117; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firak*, s.192; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,142.

¹²⁶ Dalkılıç, "Eş'arî'ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları", s.87-119.

e. İman, Bilinmesi Gerekenleri Bilip Dil İle İkrar Etmektir

Eş'arî'nin altıncı Mürcie fırkası olarak zikrettiği bu görüş sahiplerine göre iman; Allah'ı, O'nun peygamberlerini ve farzlarını bilmek, bunları dille söylemek ve O'nun emirlerine itaat etmektir. *en-Neccar'a* göre bunları bilmeyen kimseler veya delillerle ispatlanması halinde yine de ikrar etmeyenler küfre düşer. Bunların tamamına iman edilmesi gerekir, yalnız birine inanılmasına iman denilmez. İkrarsız olması durumunda Allah'ı bilmek ise, taat olarak kabul edilemez. Çünkü imanî vasıfların tamamının bulunmasıyla boyun eğme gerçekleşmekte, sadece birini terk etmek bile emre uymanın gerçekleşmesini önlemektedir. Ancak, mümin olan bir kimseden iman sıfatı sadece küfürle kalktığı için bu durum onu kâfir yapmaz. Bunun sonucunda büyük günah sahibi mümin, tövbesiz ölürse âhirette bunun cezasını gördükten sonra cehennemden kurtulur.¹²⁷

Eş'arî, *Gaylan ed-Dimeşki'nin* iman tanımını da Mürcie içinde değerlendirmiştir. Ona göre iman; itaat, muhabbet, peygamberin O'ndan getirdiklerini ikrar etmektir.¹²⁸ Aslında bunların Şimriyye fırkası ile bazı hususlarda aynı düşüncede oldukları söylenmiştir. Çünkü bu grup da imanın artması veya eksilmesini kabul etmez. Bu nedenle Eş'arî; Cehmiyye, Şimriyye, Gaylâniyye ve Neccâriyye fırkalarının küfürle imanın kaybolacağını savduklarını dolayısıyla da kâfirden biraz iman bulunabileceği görüşünü reddettiklerini belirtmektedir.¹²⁹

f. İman, Bir Bütün Olarak İkrar ve İnanmaktır

Mürcie'den bir fırka da iman; icma edilen konuları bilgi olarak kabul etmek, tevhidi ikrar etmek, nassın bildirdiklerinin bütünü bilmek olarak tanımlar. Bu fırkaya göre, iman; kısımlara, ayrılabilir ve insanlar, imanda bir kısmı diğerinden üstün tutabilirler. *Muhammed b, Şebib* tarafından dile getirilen bu görüşe göre dinde insanların ayrılığa düştükleri şeyleri kabul etmeyen kimseler kâfir olmaz. Yine Allah'a boyun eğmek kibirlenmeyi yani kibri terk etmeyi gerektirmektedir. Nitekim İblis'in küfre düşmesi onun Allah'a karşı büyülenmesinden kaynaklanmıştır.¹³⁰

Eş'arî'nin iman tanımlamasında Mürciî grupları sıralarken naklettiklerinden birisi de Ebû Hanîfe ve taraftarlarıdır. Fakat burada kasıtlı ya da kasıtsız (yani Eş'arî'nin Makâlât'ına sonradan art niyetli kimseler tarafından bu bilginin eklenmiş

¹²⁷ Eş'arî, *Makâlât*, I, 117.

¹²⁸ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.194.

¹²⁹ Eş'arî, *Makâlât*, I, 117-118.

¹³⁰ Eş'arî, *Makâlât*, I,118; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.194.

olabileceği) bir bilgi yanlışı olduğu görülmektedir. Rivayetin sonunda da Şehristânî'nin izahından anlaşılacağı üzere bu görüşün sahibi Gassân'dır. Ebû Hanîfe'nin ise bu rivayetle bir alakası bulunmadığı kanaatindeyiz.

Rivayette Ebû Hanîfe'nin iman tanımı, Allah ve Rasulü'nü bilmek, Onun vahiy olarak bildirdiği bütün nassı yorumsuz bir şekilde ikrar etmektir. Eş'arî, "Allah'ın yasakladığı domuzun hangisi olduğunu bilmiyorum." diyen bir kimsenin durumunu soran eş-Şimmezi'ye, Ebû Hanife'nin "O kimse mümindir." dediğini, yine Allah'ın Kâbe'yi haccetmeyi farz kıldığını, fakat Kâbe'nin bu mekânın dışında bir yer olup-olmadığı konusunda bir bilgisinin olmadığını söyleyen bir kimsenin durumunun sorulması üzerine de Ebû Hanife'nin "O mü'mindir, onu imanından çıkaracak bir durum görmüyorum." dediğini nakleder.

Aynı rivayeti el-Milel'inde nakleden Şehristânî, Gassân'ın kasıtlı olarak (kendi görüşünü tervic için) Ebû Hanîfe'yi de kendi görüşünde sayıp onun da Mürciî olduğunu iddia ettiğini zikreder. Gassân'ın bu iddiasının açık bir iftira olduğunu söyleyen Şehristânî, Ebû Hanîfe ve tabilerinin Ehl-i Sünnet Mürcie'si olarak kabul edildiğini, fırka tarihçilerinin ekserisinin ise onu Mürcie'den saydığını zikreder.¹³¹ Bununun sebebini de şöyle izah eder: "İmam Azam Ebû Hanîfe, ilk nesillerde ortaya çıkan Kaderiyye ve Mutezile'ye muhalefet ederdi. Mutezile mensupları ise, kader hususunda kendilerine muhalefet eden herkese "Mürciî" derlerdi."¹³²

g. İman, Küfürden Koruyucu Olandır

Ebû Muâz et-Tûmenî ise, imanı küfürden koruyan şey olarak tanımlamıştır. Ona göre iman bazı hasletlerden oluşur ve bu hasletlerin bir kısmı veya tamamının terk edilmesi halinde iman kaybolup yerini küfür alır. Bunun tam tersi de mümkündür. Yani tekfire götüren hasletlerin bir kısmı veya tamamının terk edilmesi durumunda da iman gerçekleşmiş olur. Zira taatleri tamamını terk eden bir kişinin kâfir olduğu noktasında Müslümanlar aynı görüşte değildir. Bu durumda küfür olmadıkça kebâir işleyen bir kimsenin kâfir olması söz konusu olamaz. Ancak Allah'ın kullarına yapılmasını kesinlikle emrettiği farzları bile bile bu emirlerle alay ederek kabul etmeyen kimse küfre düşmüştür. Bu fırka insanın küfrünü Allah'ın emirlerini hafife almaya, düşmanlığa ve bunlardan hoşnut olmamaya bağlamışlardır. Nitekim Ebû Muâz'a göre bir peygamberi öldüren insan bu fiilinden dolayı değil,

¹³¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,141.

¹³² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,141.

peygambere kızarak düşmanlık göstermesi ve onu hafife alması nedeniyle küfre düşmüştür.¹³³

h. İman Tasdiktir

Eş'arî imanı sözlük anlamından hareketle bir tasdikten ibaret gören Bişr el-Merîsî ve taraftarlarının görüşlerini ayrı bir Mürçiî fırka olarak nakletmektedir.¹³⁴

Eş'arî, İbnu'r-Râvendî'nin de aynı görüşte olduğunu zikrettikten sonra onların "tasdik" i nasıl tanımladıklarına da değinir. Bu gruba göre tasdik, kalp ile dilin birliğidir. İbn Râvendî, iman ve küfrün insanda meydana gelişini kelimelerin sözlük manalarından hareketle açıklamıştır. Bu tanımlamaya göre sözlük anlamı itibariyle küfür; üstünü örtmek, reddetmek veya inkâr etmek anlamlarına gelmektedir. O halde ancak sözlük anlamlarının gerçekleşmesi durumunda iman ve küfürden söz etmek mümkündür. İbnu'r-Râvendî, bu nedenle güneşe tapmanın küfür olmadığını, Allah'ın; inkâr edenden başkasının güneşe tapınmayacağını haber vermesiyle, bunun küfrün bir belirtisi olabileceğini savunmuştur.¹³⁵

i. İman Dil İle Tasdiktir

Muhammed b. Kerram (ö. 255/868)'in öncüsü olduğu bu fırka imanı, ikrar ettikten sonra kalple değil, dil ile tasdik etmek şeklinde tanımlar. Onlar, dil ile tasdik edilmeyen bir şeyin -kalple bilinse dahi- iman olmasını kabul etmemişlerdir. Bunun doğal sonucu olarak bu fırka, Hz. Peygamber dönemindeki münafıkların hakikatte mümin olduklarını iddia etmişlerdir. Çünkü küfür, ancak sözlü ifadelerle ve Allah'ın varlığını kabul etmediğini söylemekle gerçekleşir.¹³⁶

İmam Eş'arî, bu bilgilerden hareketle hemen hemen bütün Mürçiî fırkaların iman-amel ilişkisinde neredeyse aynı görüşte birleşmiş olduklarını zikreder ve "Nitekim onlar, imanın yalnız marifet ve muhabbet gibi özelliklerden ibaret olduğunu benimsedikleri için imanla amel arasını kesin çizgilerle ayırıp günahın imana zarar vermeyeceğini kabullenmişlerdir." beyanında bulunur.¹³⁷

¹³³ Eş'arî, *Makâlât*, I,119-120; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,144.

¹³⁴ Eş'arî, *Makâlât*, I,120.

¹³⁵ Eş'arî, *Makâlât*, I,120; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,144; Dalkılıç, "Eş'arî'ye Göre Mürçie Mezhebinin Görüşleri ve Mürçie Fırkalarının Ayrılık Noktaları", s.87-119.

¹³⁶ Eş'arî, *Makâlât*, I,119-120; Dalkılıç, "Eş'arî'ye Göre Mürçie Mezhebinin Görüşleri ve Mürçie Fırkalarının Ayrılık Noktaları", s.87-119.

¹³⁷ Eş'arî, *Makâlât*, I,119-120

İKİNCİ BÖLÜM

EBÛ HANÎFE'NİN HAYATI VE KELAMİ GÖRÜŞLERİ

Bu bölümde Eş'ari Makâlât geleneğinde Mürcii olmakla itham edilen Ebû Hanîfe'nin hayatı, kişiliği ve kelami görüşleri üzerinde durulacaktır.

A. EBÛ HANÎFE'NİN HAYATI

Çalışmamızın asıl gayesi Ebû Hanîfe'nin kelâmî görüşleri ekseninde mürcii olup olmadığına biraz daha açıklık kazandırmaktır. Fakat görüşlerini anlamaya ve değerlendirmeye çalışacağımız büyük imamın hayatından, yaşadığı çevreden, ilmî üstünlüğünden, zekâsından ve ibadet hayatından bahsetmeden geçmek bir eksiklik olurdu. Bunun için öncelikle İmam-ı Azâm hakkındaki bu genel bilgileri nakletmeyi ve değerlendirmeyi uygun gördük.

a. Çocukluğu, Ailesi ve Yetiştigi İlmî Çevre:

Tarihî bilgilere göre Ebû Hanîfe'nin asıl adı Numan b. Sâbit b. Zûtâ et-Teymî olup Kûfeli ve Irak fakîhidir. Hicrî 80 yılında dünyaya gelmiştir.¹³⁸ Dedesi Zûtâ, Kâbil ehlinden Teymullah b. Sâlebe'nin kölesi iken onu âzad etmişlerdir.¹³⁹ Zûtâ'nın oğlu Sâbit ise, Müslüman olarak dünyaya gelmiştir.¹⁴⁰

Doğum yerinin neresi olduğu hakkında kesin bilgi yoktur. Rivayetlerde Nese, Tirmîz, Bâbil ve Enbâr ehlinden olduğu geçmektedir.¹⁴¹ Rivayetlerin birleştiği ortak nokta Ebû Hanîfe'nin Arap olmadığıdır. Doğum yeri de dikkate alındığında Türk olduğu hakkındaki iddialar güçlü görünmektedir.

Muhammed Ebû Zehrâ, Ebû Hanîfe'nin daha çocuk yaşta iken ilme iştiyakını şu ifadelerle nakleder: “Ebû Hanîfe, Kûfe'de doğup büyüdü ve ömrünün çoğunu orada geçirdi. Çok küçük yaşta iken o çağdaki dindar insanların çocukları gibi o da Kur'an-ı Kerim'i hıfzetti. Hıfzını bitirdikten sonra unutmamak için Kur'an-ı Kerim'i

¹³⁸ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî el-Kûfî (v.261/874), *Târîhu's-Sikât*, s.450;

Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, (748/1347), *Tezkiratu'l-Huffâz*, I,126.

¹³⁹ İbn S'ad, *Tabakât*, VII,233; Cemâluddîn Ebu'l-Haccâc Yusuf el-Mizzî (742/1341), *Tehzîbu'l-Kemal fi Esmâi'r-Rical*, XXIX, 418;

¹⁴⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb Bağdâdî. (v.463/1071). *Târîhu Bağdâd ve Zeyluhu*, XIII,326.

¹⁴¹ Ebu'l-Abbas Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir İbn Hallikân, (681/1282), *Vefeyâtü'l A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*; Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (748/1347), *Siyeru Alami'n-Nubelâ*, V,405.

en çok okuyan insanlardan biri olmuştur. Ramazanda bir kaç defa Kur'an-ı Kerim'i hatmettiği rivayet edilir. Birçok rivayete göre o, kıraat ilmini Yedi Kurrâ'dan biri olan İmam Âsım'dan öğrenmiştir. Kur'an'ın hıfz ve kıraatini tamamladıktan sonra genç yaşında hadis tahsil etti ve dinî bilgisini artırdı.”¹⁴²

Ebû Hanîfe'nin ailesinin ticaretle uğraşması sebebiyle ticaretten elde edilen kazancın çekiciliği ve ilme olan azmi arasında bazen tereddüt yaşadığı nakledilir. Yalnız o her şeye rağmen ilmi daima geçici heveslerden ve kazançlardan üstün tutmuştur. Dünyayı sadece ilim için araç olarak kullanmıştır. Nitekim hayatı bu konuda eşsiz örneklerle doludur. Ebû Zehrâ, Ebû Hanîfe'nin ilim yolundaki sıkıntılarını şöyle anlatır:

Ebû Hanîfe, ailesinden gelen ticarî temayülüne rağmen dikkatini Irak'ın ilmine, oradaki sahâbîlerin eserlerine çevirmiş, aklî ve ilmî çalışmalara yönelmiş ve bu sayede düşünce pınarları fişkırmaya başlamıştır. Birçok cedelciyle karşılaşmış ve sağduyusunun verdiği ilhamla bazı farklı görüşe sahip kimselerle tartışmalarda bulunmuştur. Bunlar, onun gençliğinin baharında veya çocukluğunun sonlarına doğru olmuştur. Bunların yanında o, genel olarak ailesinin mesleği ve geçim yolu olan ticarete yönelmişti. Öyle anlaşılıyor ki, boş vakitlerinde ilim meclislerine pek az gelip gidebiliyordu. Hayatı, babası gibi ticaretle geçiyordu. Malın çekici yönleri olmakla beraber, ilmin de nuru ve cezbesi vardır. İşte bu yüzden, ticarî hayatının verdiği imkân nispetinde Ebû Hanîfe'nin aklî ve zihnî susuzluğunu ancak ilim giderebiliyordu.¹⁴³

b. Ticaretten İlme Yönelmesi

Ebû Hanîfe, Şa'bî ile arasında geçen bir konuşmanın ilme tam manasıyla yönelmesine sebep olduğunu ifade eder ve şöyle anlatır: “Bir gün Şa'bî'ye rastladım. Beni çağırdı ve ‘Nereye gidiyorsun?’ diye sordu. ‘Çarşıya gidiyorum.’ dedim. Şa'bî de; ‘Çarşıya gitmeni değil, âlimlerin yanına gitmeni isterim’ dedi. Ben de ‘Âlimlerin yanına çok az uğruyorum.’ diye cevap verdim. Bunun üzerine o, bana; ‘Öyle yapma, senin ilimle uğraşman ve bilginlerin yanından ayrılmaman gerekir; çünkü ben, sende dinamik bir zekâ ve uyanıklık görüyorum.’ dedi. Ebû Hanîfe, sözünü şöyle bitirmektedir: “Şa'bî'nin bu sözleri kalbimde son derecede büyük bir yer etti. Çarşı,

¹⁴² Ebû Zehrâ, *İslam'da Fıkhî Mezhepler Tarihi*, II,208-209.

¹⁴³ Ebû Zehrâ, *İslam'da Fıkhî Mezhepler Tarihi*, II,208-209.

pazara gitmeyi bıraktım, ilim tahsiline koyuldum. Allah, Şa'bî'nin bu sözleriyle beni çok faydalandırdı.”¹⁴⁴

Bundan sonraki hayatında ticareti tamamen bırakmayan İmam-ı Azam, işlerini tayin ettiği vekili ile yürütmüştür. Ebû Hanîfe'nin, ilk olarak Kelâm ilmiyle meşgul olduğu şeklinde meşhur rivayet ve yaygın bir görüş vardır. Bunun sebepleri arasında onun akıllara durgunluk veren zekâsı ve yetiştigi coğrafyanın şartları sayılmaktadır. Nitekim ticaretten tamamen ilme yöneldiği ilk döneminde onu ancak Kelam ilmi tamin ediyordu. Bulduğu coğrafyada fikir hareketlerinin ve mezheplerin yoğunluğu aynı zamanda karmaşıklığı onu bu yola sevk etmiştir. İmam-ı Azam'ın, Mûtezile ve Hâricîlerle de pek çok münazaraları olmuştur.¹⁴⁵

Irak, eski medeniyetlerin beşiği olduğu için hem İslâm'dan önce, hem de İslâm'dan sonra din ve mezheplerin de beşiği olmuştur. Süryanîler, oraya dağılmışlar ve İslâm'dan önce orada Yunan ve İran felsefesinin okunduğu ekolleri meydana getirmişlerdir. Irak, İslâm'dan sonra çeşitli ırkların birleştiği, siyasî ve itikadi fikirlerin çarpıştığı bir yer olmuştur. Orada Şiîler, Hâriciler ve Mutezilîler yan yana idiler. Ebû Hanîfe'nin çağında birçok Tabîî vardı. O, bunlarla görüştü. Tabîîlerden Kûfe'de Hz. Ömer'in, fıkıh öğretmek ve halkı irşat etmek için gönderdiği Abdullah b. Mesud'dan başka İmam Ali (r.a.) gibi birçok büyük sahabî vardı.¹⁴⁶

Ebû Hanîfe'nin şu sözleri de bu duruma işaret etmektedir: “Mekke'de Atâ ile karşılaştım ve ona bazı sorular sordum.” Bana “Sen nerelisin?” dedi ben de “Kûfeliyim” dedim. “Dinde ayrılıkların ve Şia'nın çıktığı şehir mi?” dedi. “Evet” dedim. “Sen hangi sınıftansın?” dedi. “Selefe sövmeyen, kadere iman eden, hiçbir günahattan dolayı hiçbir kimseye kâfir demeyenim.” dedim. Bunun üzerine Atâ, bana bu düşünce üzere devam etmemi söyledi.¹⁴⁷

B. EBÛ HANÎFE'NİN KELAM'A BAKIŞI

Ebû Hanîfe'nin itikadi yönünü ortaya koyabilmek için, öncelikle talebeleri Ebû Yûsuf, Ebû Mutî' el-Belhî ve Ebû Mukâtil es-Semerkindî tarafından yazılıp nakledilen ve Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *el-Âlim ve'l-Müteallim*, *el-Fıkhu'l-Ekber*, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, *er-Risâle*, *el-Vasıyye* adlı akaid risâlelerine müracaat ettik. Daha

¹⁴⁴ Şihâbüddîn Ahmed b. Hacer el-Mekkî Heytemî (v.972/1564), *el-Hayrâtu'l-Hisân fi Menâkibi'l-İmâm el-Azam Ebî Hanîfe en-Numân*, s. 27. (Heytemî manasını rivayet etmiştir.)

¹⁴⁵ Ebû Zehra, *İslam'da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, II,209-210.

¹⁴⁶ Ebû Zehrâ, *İslam'da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, II,208-209.

¹⁴⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,332.

sonra Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini cem eden İmam Tahâvî, İmam Maturidi, gibi büyük müctehidlerin eserlerini esas aldık ve karşılaştırmalarda bulunduk. Bunların yanında menâkıb ve tabakat kitaplarından istifade ettik.

Havâric, Cehmiyye, Mutezile, Müşebbihe, Kaderiyye, Cebriyye, Mürcie ve Şîa'nın birer itikadî mezhep olarak teşekkül etmeye başladığı bir dönemde yetişen Ebû Hanîfe, akaid ve kelâma dair görüşleriyle Ehl-i Sünnet akidesinin oluşmasına zemin hazırlayan âlimlerdendir. Ebû Hanîfe'nin çağdaşları arasında Ca'd b. Dirhem, Cehm b. Safvân, Vâsıl b. Atâ, Amr b. Ubeyd, Abdülkerîm b. Acred, Zürâre b. A'yen ve Şeytânüttâk gibi değişik görüşleri savunan ilk kelâmcılar yer alır. Hâricîler'den Yezîd b. Ebân er-Rekâşî, Şîa'dan Hişâm b. Hakem, Mutezile'den Dırâr b. Amr da Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemi kısmen idrak eden önemli âlimlerden bazılarıdır.¹⁴⁸

Ebû Hanîfe'ye nispet edilen eserlerde birbirine zıt ifadelerin yer alması ve o dönemde henüz ortaya çıkmamış problemlerin bu risalelerde konu edilmesi, onun itikadî görüşlerini belirlemede zorluklara sebep olmuştur.

Ebû Hanîfe'nin itikadî cephesini inceleyen müellifler, söz konusu kaynaklarda bazen aynı konuda kendisine farklı görüşler nisbet edilmesini, akaid risâlelerinin bizzat kendisi tarafından yazılmayıp talebelerince kaleme alınması ve bu risâlelerde araz, cevher, zât, sıfat, mûcize, kerâmet gibi daha sonraki dönemlerde ortaya çıktığı kabul edilen terimlerin yer alması sebebiyle ona aidiyetlerinin tartışmalı olmasını, risâlelerin bazı yazma nüshalarında değişik bilgilerin yer almasını ve dolayısıyla eserlerine sonradan bazı ilâvelerin yapılmış olma ihtimalini, onun itikadî görüşlerini belirlemeyi zorlaştıran âmiller arasında zikrederler.¹⁴⁹

Yukarıda zikredilen sebeplerden ötürü Ebû Hanîfe'nin itikiadî görüşlerinin hatasız tespit edilebilmesinin zor fakat imkânsız değildir. Nitekim bazı kriterler, tetkikler ve kıyaslar bizi doğru sonuca iletecektir. Talebelerince ona atfedilen akaid risâlelerine bazı ilâveler yapılmış olmasına rağmen bunların ana hatlarıyla ona ait görüşleri ihtiva ettiği hususu âlimler arasında ittifaka yakın bir kanaat oluşturmuştur. Ebû Hanîfe ile öğrencilerinin akaide dair görüşlerini naklettiğini belirten Ebû Cafer et-Tahâvî'nin Akîde'sindeki görüşlerle söz konusu risâlelerdeki görüşlerin büyük çapta benzerlik arzemesi de bunu teyit etmektedir. İlgili risâlelerde yer alan araz, cevher, zât, sıfat, mûcize ve kerâmet terimleri bunlara sonradan ilâve edilmiş

¹⁴⁸ Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe" *DİA*, X,138.

¹⁴⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hanîfe" *DİA*, X, 139.

olabileceği gibi Ebû Hanîfe'nin bunlardan bahsetmiş olması da uzak bir ihtimal değildir. Zira onun döneminde yaşayan Ca'd b. Dirhem, Cehm b. Safvân, Şeytânüttâk, Hişâm b. Hakem gibi kelâmcıların aynı terimleri kullandıkları ve Ebû Hanîfe'nin de Cehm b. Safvân ve Şeytânüttâk ile münazaralar yaptığı bilinmektedir.¹⁵⁰

Ebû Hanîfe'nin görüşlerini ele alırken hemen hemen her dönemde görülen az ya da çok mezhep taassubunun, ötekileştirmenin ya da sosyal, siyasi vb. baskıların âlimlerin bu görüşlerine tesiri olup olmadığını irdelemeyi dolayısıyla olayların tarihi arka planını da sorgulamayı amaç edindik. Her şeyden önce tabakat ve menâkıb kitaplarında Ebû Hanîfe'yi övme ve yerme hususunda ifrat ve tefrite varan aşırı değerlendirmelerin yapıldığı, bu arada taraftarlarına göre, onun Hz. Peygamber'in övgüsüne mazhar olan bir kişi, muhaliflerine göre ise tekfir edilmesi gereken zararlı bir bidatçı olarak gösterildiği dikkati çekmektedir. Bu da söz konusu kaynaklardaki bilgilerin ihtiyatla karşılanması gerekli kılan bir husustur.¹⁵¹ Nitekim Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyînî, Kaderiyye ve Râfıza'ya mensup bazı kimselerin kendi bâtil inançlarını terviç etmek amacıyla onları Ebû Hanîfe'ye nisbet ettiklerini kaydetmiştir.¹⁵²

a. Ebû Hanîfe'nin Kelâm'a Bakışı

Ebû Hanîfe'nin kelâm metoduna karşı takındığı tavırla ilgili olarak kaynaklarda yer alan farklı bilgileri şu üç grupta toplanabilir:

1. Ebû Hanîfe kelâm ilmiyle uğraşmayı farz-ı kifâye kabul etmiş, ilmî hayatına itikadî konularla ilgilenerek başlamış, Kûfe ve Basra gibi ilmî muhitlerde kendisini yetiştirip seçkin bir kelâm âlimi olmuş ve hayatı boyunca bu konudaki çalışmalarını sürdürmüştür. Nitekim İmam Şâfiî, Ebû Hanîfe'yi kelâm ilminin kurucusu olarak kabul etmiş, Daha sonra İbnü's-Sübki, Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, Beyâzîzâde Ahmed Efendi gibi âlimler de bu görüşü benimsemiş, çağdaş yazarlardan M. Zâhid Kevserî, Ali Sâmi en-Neşşâr ve İnâyetullah İblâğ aynı kanaati paylaşmışlardır.¹⁵³

2. Ebû Hanîfe önce kelâm ilmiyle ilgilenmiş, ancak daha sonra ahabın itikadî meselelerle meşgul olmadığını düşünerek amelî konularda halkın karşılaştığı

¹⁵⁰ Yavuz, "Ebû Hanîfe" *DİA*, X,139.

¹⁵¹ Yavuz, "Ebû Hanîfe" *DİA*, X,139.

¹⁵² el-İsferâyînî, *et-Tebîr fi'd-Dîn*, s. 185.

¹⁵³ Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe" *DİA*, X,138.

problemlerin çözülmesini daha önemli görmüş ve bir daha uğraşmamak üzere kelâm ilmini terkedip fıkha yönelmiştir.¹⁵⁴

3. Ebû Hanîfe, kelâmı öğrenilmesi câiz olmayan ilimlerden kabul edip başta oğlu Hammâd olmak üzere öğrencilerine bu ilimle uğraşmayı yasaklamış,¹⁵⁵ insanlara kelâmın kapısını aralayan Amr b. Ubeyd'in yanı sıra biri tenzihte, diğeri teşbihte olmak üzere iki aşırı ucu temsil eden Cehm b. Safvân ile Mukâtil b. Süleyman'a lânet okumuştur.¹⁵⁶

Bu görüşlerin arasının cem edilmesi mümkündür. Öncelikle Ebû Hanîfe'nin yasakladığı kelim; usulüne uygun olmayan, Kur'an ve Sünnet'e dayanmayan, buna karşılık yabancı kültürlerden etkilenen veya hakkı değil bâtılı savunmayı ve hasmını küfre düşürme çabaları içinde nefsi tatmin etme sadedinde münazaralardır. Hâlbuki hakikati arama, elde etme çabası içinde olanlara Ebû Hanîfe, kelâmı yasaklamamıştır.¹⁵⁷

Nitekim Risâlelerinde onun kelim konusunda pek çok görüşüne tanık oluyoruz. Zira *el-Âlim ve'l-Müteallim*'de belirtildiğine göre Ebû Hanîfe, ashap dönemindeki şartların değiştiğini görmüş, İslâm dünyasında çeşitli siyasî ve fikrî gelişmelerin meydana gelmesi sebebiyle iman esaslarının belirlenmesi için akaid konularının incelenmesini zaruri görmüştür.¹⁵⁸ Ebû Hanîfe'ye göre zamanın gelişen koşulları, itikadî esasların Kur'ân-ı Kerîm'e ve sahih hadislere başvurularak kesin delillerle belirlenmesini zorunlu hale getirmiştir.¹⁵⁹ Daha sonraları kelâmı bırakıp fıkha yönelmesinin sebebi de fikhin dinî hayatta pratik faydası ve halkın fikh ilmine daha çok ihtiyaç duymasındandır.¹⁶⁰

Ebû Hanîfe'ye göre, şartların değişmesi ve müminlerin arasında fitne çıkıp birbirlerinin kanını helal sayacak derecede aşırı görüşlerin şayi olması, ehil olmayan kişilerin bu hassas konularda gelişi güzel hüküm vermeleri gibi sebeplerle sahabe döneminde kelâmî konulara ihtiyaç duyulmazken artık konuşulması ve sağlam zemine oturtulması zaruri olmuştur. Ebû Hanîfe, bunun için "Hz. Peygamber'in ashabi için kâfi olan senin için de kâfi değil midir?" sorusuna şu şekilde cevap vermiştir:

¹⁵⁴ Heytemî, *el-Hayrât 'ul-Hisân*, s. 27.

¹⁵⁵ Ebû Zehrâ, *İslam'da Fikhi Mezhepler Tarihi*, II,210-211.

¹⁵⁶ Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe" *DİA*, X,138.

¹⁵⁷ Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe" *DİA*, X,138.

¹⁵⁸ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, s. 8.

¹⁵⁹ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, s. 8.

¹⁶⁰ Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *DİA*, X,138.

“Evet, ben onların durumunda olsaydım, onlar için mümkün olan benim için de mümkün olurdu. Oysaki onların şartları ile bizim şartlarımız birbirinin aynı değildir. Biz, bize ta'n eden, kanımızın dökülmesini helâl sayan kimselerle karşı karşıyayız. O halde aramızda isabetlinin ve hatalının kim olduğunu bilmememiz, canımızı ve ırzımızı müdafaa etmememiz caiz değildir. Hz. Peygamber'in ashabının hâli, kendileriyle vuruşanı olmayan, silah taşımaya ihtiyaç duymayan bir kavmin hâlidir. Hâlbuki biz, bizi vuran ve kanımızı helâl sayanlarla karşı karşıyayız. Öyle ki kişi, insanların ihtilaf ettikleri konuda lisanını muhafaza etse bile, işittiği hususlarda kalbindeki hisleri men edemeyecektir. Zira kalp iki şeyden birini yahut her ikisini de kötü görecektir. Kalbin, birbirinden farklı iki hususu da sevmesi mümkün değildir. Kalp zulme meylettiği zaman, zâlimleri sever, zâlimleri sevdiğinde de onlardan olur. Kalp Hakk'a ve hak ehline meylettiği zaman, onlarla dost olur. Bu duruma göre söz ve amellerin gerçekliği ancak kalp cihetiyle mümkün olur. O halde lisanı ile iman eden fakat kalbi ile iman etmeyen kimse Allah katında mümin olamaz. Buna mukabil kalbi ile iman eden, fakat dili ile söylemeyen kimse ise, Allah katında mümindir.¹⁶¹

Ebû Hanîfe'nin akaid alanında görüşlerinden faydalandığı kişilerin başında Hz. Ali gelir. Zira Ebû Hanîfe, kendisiyle savaşılan muhaliflerine “isyankâr kardeşler” adını vermek suretiyle adam öldürme gibi büyük bir günahı işleyenlerin dahi mümin olduğuna hükmetmesinden ötürü Hz. Ali'yi itikadî problemlere çözüm getiren ilk âlim olarak görmüş ve onun bu metodundan önemli ölçüde faydalandığını açıklamıştır.¹⁶²

Ehl-i beyt'e mensup âlimlerden Zeyd b. Ali, Muhammed el-Bâkır, Cafer es-Sâdık ve Abdullah b. Hasan b. Hasan ile görüşüp akaid konularında onlardan istifade etmiş, ashaptan Abdullah b. Mesûd, Muâz b. Cebel, tâbiînden Hasan-ı Basrî, Atâ b. Ebî Rebâh, Saîd b. Müseyyeb, Ömer b. Abdülazîz gibi âlimlerin görüşleri de onun itikadî düşüncelerine şekil vermiştir. Bunlardan başka Hüseyin b. Hâris ve Ebû'l-Kâsım el-Cedelî'den de faydalandığı nakledilir.¹⁶³

¹⁶¹ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, s. 8.

¹⁶² Ebû Hanîfe, *er-Risâle*, s.62.

¹⁶³ Yavuz, “Ebû Hanîfe” *DİA*, X,139.

b. Ebû Hanîfe'nin İtikatla İlgili Eserleri:

Ebû Hanîfe'nin akâidle alakalı eserleri *el-Fıkhu'l-Ekber*, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, *er-Risâle* ve *el-Vasiyye*'dir. Bu başlıkta, mezkûr risaleler ve bunların Ebû Hanîfe'ye nispeti hakkında kısa bilgi vereceğiz.

1- *el-Fıkhu'l-Ekber*, Akaidle dair olup Ehl-i Sünnet'in görüşlerini özetlemiştir. Başta I. Goldziher olmak üzere bazı şarkiyatçılar bu eserin Ebû Hanîfe'ye nispetini sahih görmezlerse de kitabın ona ait olduğunda İslâm âlimleri görüş birliği içindedir. Birçok şerhi bulunan eser, bazı Doğu ve Batı dillerine de tercüme edilerek defalarca basılmıştır. (mesela Delhi 1289; Kahire 1323; Haydarabad 1342 ; Lahor 1890).¹⁶⁴

2- *el-Fıkhu'l-Ebsat*: Akaidle ilgili olup oğlu Hammâd ile talebeleri Ebû Yûsuf ve Ebû Mutî' el-Belhî tarafından rivayet edilmiştir.¹⁶⁵

3- *el-Âlim ve'l-Müteallim*: Ehl-i Sünnet'in görüşlerini açıklayıp savunma amacıyla ve soru-cevap tarzında kaleme alınmış akaidle dair bir risaledir.¹⁶⁶

4- *er-Risâle*: Ebû Hanîfe, Basra Kadısı Osman el-Betti'ye hitaben yazdığı bu eserinde akaid konularında kendisine yöneltilen bazı itham ve iddialara cevap vermektedir.¹⁶⁷

5- *el-Vasiyye*: Akaid konularını kısaca ele alan bir risaledir.¹⁶⁸ Bu beş eserin ihtiva ettiği konular, Osmanlı âlimlerinden Beyâzîzâde Ahmed Efendi tarafından kelâm kitaplarının tertibine göre *el-Usûlü'l-Münîfe* adıyla bir araya getirilmiş, yine aynı müellif tarafından *İşârâtü'l-Meram* adıyla şerhedilmiştir. Ebû Hanîfe'ye nispet edilen, oğluna ve bazı talebelerine hitaben yazılmış dinî, ilmî ve ahlâkî öğütleri içeren başka risaleler de vardır.¹⁶⁹

el-Fıkhu'l-Ekber ve *el-Âlim ve'l-Müteallim*'in Ebû Hanîfe'ye nispetini yukarıda da belirttiğimiz gibi bazıları zayıf bulmaktadır. Ama ulemanın çoğunluğu bu risalelerin Ebû Hanîfe'ye nispet edilmesinde hemfikirdir. Bu sebeple bununla alakalı bazı bilgileri nakletmekte fayda görüyoruz.

¹⁶⁴ Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe" *DİA*, X,133.

¹⁶⁵ Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe" *DİA*, X,134.

¹⁶⁶ Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe" *DİA*, X,134.

¹⁶⁷ Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe" *DİA*, X,134.

¹⁶⁸ Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe" *DİA*, X,134.

¹⁶⁹ Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe" *DİA*, X,134.

Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn* isimli eserinde *el-Fıkhu'l-Ekber*'in İmam-ı Azam Numan b. Sabit el-Kûfî'ye ait olduğunu, râvisinin Ebû Mutî' el-Belhî olduğunu ve ondan da ulemadan bir cemaatin rivayet ettiğini naklettikten sonra *el-Fıkhu'l-Ekber*'in meşhur şerhlerini ve bu şerhlerin müelliflerini verir.¹⁷⁰

Taşköprüzâde, *el-Fıkhu'l-Ekber* ve *el-Âlim ve'l-Müteallim*'in Ebû Hanîfe'ye ait olduğunu ısrarla savunur ve delillerini getirir. Bu risalelerin Ebû Hanîfe'ye nispet edilmemesinin altında mezhep taassubunun bulunduğunu iddia eder. O bu konuda şöyle demektedir. “Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-Ekber*, *el-Âlim ve'l-Müteallim* gibi kitaplarında kelam ilminin çoğu konularını ele almıştır. Bu risalelerin ona değil Ebû Hanîfe el-Buhârî'ye ait olduğunu ileri süren iddialar, Ebû Hanîfe'yi kendi mezheplerinden göstermek isteyen Mutezîlîler'in uydurmasıdır. Hafızuddîn el-Bezzâzî (v.827/1424), *Menâkıbu Ebî Hanîfe* isimli eserinde Şemsuddîn el-Kerderî'nin (v.642/1244) bu iki eseri kendi el yazısı ile Ebû Hanîfe'ye nispet ettiğini gördüğünü kaydetmektedir. (s.122). Ayrıca Fâhru'l-İslâm el-Pezdevî (v.482/1089) *el-Usûl*'de (Keşfu'l-Esrar kenarında 1/8), Abdulazîz el-Buhârî (v.730/1230) *Keşfu'l-Esrâr*'da (1/8), Ebû Yusr Muhammed el-Pezdevî (v.493/1099) *Usûlu'd-Dîn*'de (s.4) bu iki eseri İmam-ı Azam'a nispet etmişlerdir.”¹⁷¹

Hafızuddîn el-Bezzâzî, Ebû Hanîfe'nin mezhepler arasındaki tartışmalı yönlerini Hz. İbrâhim (as.) hakkında din sahiplerinin tartışmasına benzetiyor. el-Bezzâzî devamla şöyle diyor: “Ebû Hanîfe'nin ulema arasındaki yeri İbrâhim (as.)'ın enbiya arasındaki yeri gibidir. Her bir din sahibi İbrâhim (as.)'ın kendi dininden olduğunu iddia ediyordu. Fakat Allah Teâlâ Kur'an'da “İbrâhim ne Yahudi ne de Hıristiyan'dı lakin o, hanif bir Müslümandı.” buyurmak suretiyle bu tarafların hiçbirine ait olmadığını gösterdi. Aynı şekilde Ebû Hanîfe'yi de Kaderiyye ve Mutezile kendine nispet etmek istemiş fakat o bunların hepsinden yüce ve haniftir. İsmi “Hanîf” ona tabi olanlar da “Hanefî” dir.”¹⁷²

c. Fıkha Yönelişi:

Farklı itikadi akımların cereyanında kalan Ebû Hanîfe, fıkıhla uğraşmanın halkın maslahatı açısından Kelamla uğraşmaktan daha faydalı olduğunu düşünerek

¹⁷⁰ Kâtip Çelebi Mustafa b. Abdillâh el-Kostantînî Hacı Halife. (v.1067/1657). *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*. II, 1287.

¹⁷¹ Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa. *Miftâhu's-Seâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûati'l-Ulûm*, II, 141.

¹⁷² Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Seâde*, II, 141.

Kelam ilmini ve münazarayı terk etmiştir. Kelam'dan fıkıh ilmine geçişini yine kendi ifadelerinden anlıyoruz:

Kendi kendimi yokladım, düşündüm ve şu kanaata vardım. Geçmiş olan Sahâbî ve Tabîiler, bizim anladığımız şeylerin hiç birisini gözden kaçırmamışlardır. Onlar, bu şeyleri anlamada daha muktedir ve daha iyi kavrayış sahibi idiler. Meselelerin inceliklerini onlar daha iyi anlıyorlardı.” Sonra onlar, bu hususlarda birbirleriyle sert bir şekilde münakaşa ve mücadelede bulunmuyorlar, faydasız münazaralara dalmıyorlardı. Aksine, bunlardan uzak kalıyorlar ve halkı da men ediyorlardı. Yine gördüm ki onlar, şeriata ve fıkıh konularına dalmışlar, bu hususlarda birçok şeyler söylemişlerdir. Onlar, fıkıh meclisleri teşkil ederek, birbirlerini fıkıha teşvik etmişler, halka fıkıh öğretmişler.¹⁷³

İmam-ı Azam'ın Kelam ilmi, cedel ve münazaraları bırakarak fıkıha yönelmesinde de önemli bir olay nakledilir. Ebû Hanîfe'nin talebesi Züfer b. Hüzeyl (v. 157/774)'in naklettiği ve Zehebî'nin *Siyer*'ine aldığı rivayette İmam Züfer, Ebû Hanîfe'den işittiği şu olayı onun diliyle aktarır:

Önce Kelâmıla uğraşıyordum. Öyle ki bu konuda parmakla gösterilecek kadar meşhur oldum. Hammâd b. Ebi Süleymân (v. 120/737)'in ders halkası yakınında oturuyorduk. Bir gün bir kadın gelerek bana şöyle dedi: “Karısı cariye olan bir adam, onu sünnet üzere boşamak isterse kaç kere boşaması gerekir?” Ne diyeceğimi bilemedim. Bunu Hammâd'a sormasını, sonra gelip bana haber vermesini istedim. Kadın Hammâd'a sordu. Hammâd: “Hayız ve cimâdan beri olduğu zaman bir kere boşar, sonra iki hayız geçene kadar onu terk eder, temizlendikten sonra başkasıyla evlenmesi helal olur.” dedi. Kadın döndü ve bunu bana haber verdi. Bunun üzerine ‘Kelâm'a ihtiyacım yok.’ dedim, gidip Hammâd'ın halkasına oturdum. Meseleleri ondan dinliyor, ezberliyor yarım da tekrar ediyordum. Diğer talebeler karıştırıp hata ederken ben bilgimi iyi muhafaza ediyordum.”¹⁷⁴

¹⁷³ Heytemî, *el-Hayrât'ul-Hisân*, s. 27.

¹⁷⁴ Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,333; Zehebî, *Siyeru Alami'n-Nubelâ*, VI,397.(Zehebî, bu rivayeti zikrettikten sonra bunun vakiya uymadığını ve rivayet hakkındaki tereddüdünü şöyle ifade eder: “Bunun sıhhatini en iyi Allah bilir, o vakitte Kelam ilminin mevcut olduğunu bilmiyoruz.”); Heytemî, *el-Hayrât'ul-Hisân*, s. 27.

İlimde bu derece inkişâf eden ve arkadaşlarını geride bırakan Ebû Hanîfe'yi hocası Hammâd, ilim halkasının başına oturtmuş, ondan başkasına da bu imtiyazı tanımamıştır.¹⁷⁵

Ebû Hanîfe, hocası Hammâd b. Süleyman'ın halkasına devam etmesine sebep olan şu olayı da zikreder: “Basra'ya geldiğimde zannettim ki bana ne sorarlarsa cevap veririm. Bana bir takım sorular sordular fakat bunların cevabı ben de yoktu. Bunun üzerine 18 sene Hammâd'ın yanından hiç ayrıldım.”¹⁷⁶

Hammâd b. Süleymân vefat edince onun yerine kimin geçeceği konusunda talebeleri ihtilaf etmiş, kimin geçmesini düşünseler bazı ilmî yönlerden eksikliğinin olduğunu tespit etmişlerdir. Bu sebeple fıkıh, kelam, nahiv ve diğerlerinde olmayan daha pek çok dinî ve ilmî yönden geniş bilgiye sahip olan Ebû Hanîfe'nin seçilmesinde hepsinin görüşü birleşmiş ve hepsi ondan razı olarak ona itaat etmişlerdir.¹⁷⁷

Daha sonraki hayatında da Ebû Hanîfe, kelamdan uzaklaşmış, hatta uzaklaşmakla kalmamış adeta cedel ve Kelamla uğraşanlara cephe almıştır. Halkı da kelamdan men etmiştir. Özellikle oğlu Hammâd'ı ve talebelerini kelâm münakaşalarına girmekten men etmiştir. Oğlu, babası İmam-ı Azam'a bir defasında: “Siz kelâm münakaşalarına giriyordunuz. Bizi ise ondan men ediyorsunuz.” dediğinde Ebû Hanîfe şu karşılığı vermiştir: “Evet, biz kelâm münakaşalarına giriyorduk. Arkadaşımızın yanılması korkusuyla sanki aklımız başımızdan gidiyordu. Siz ise kelâm münakaşalarına giriyor ve arkadaşımızın yanılmasını istiyorsunuz. Arkadaşının yanılmasını isteyen kişi, onun küfre gitmesini istiyor demektir. Arkadaşının küfre gitmesini isteyen ise, ondan önce kendisi küfre gider.”¹⁷⁸

Ayrıca Ebû Hanîfe, kelâmla uğraşan ve kelâm meseleleri üzerinde tartışmalarda bulunan kimselerin simalarının eskilerin simalarına, metotlarının da sâlihlerin metotlarına uymadığını ve cedelcilerin kalblerinin katı, ruhlarının kaba olduğunu söylemiştir. Onların Kitab, Sünnet ve selef-i sâlih'e muhalefetten çekinmediklerini, vera' ve takvadan da uzak olduklarını dile getirmiştir.¹⁷⁹ İfadelerden anlaşıldığına göre Ebû Hanîfe, Kelam ilmini topyekün reddetmiyor yalnız bu alanda

¹⁷⁵ Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,333; Zehebî, *Siyeru Alami'n-Nubelâ*, VI,397

¹⁷⁶ Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,334; Zehebî, *Siyeru Alami'n-Nubelâ*, VI,398.

¹⁷⁷ Heytemî, *el-Hayrât 'ul-Hisân*, s. 29.

¹⁷⁸ Ebû Zehrâ, *İslam'da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, II,210-211.

¹⁷⁹ Ebû Zehrâ, *İslam'da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, II,210-211.

pervasızca hareket edenlerden yakınıyor. Nitekim kelim konuları dinin en hassas yönü olup, insanların bu alanda yanlış düşünce ve konuşmalarla küfre düşmeleri çok kolaydır.

Ebû Hanîfe: “Ben, İlim ve fıkıh merkezinde idim. İlim ve fıkıh ehli ile düşüp kalktım. Bu ilim ve fıkıh merkezindeki fakihlerden birinin yanından hiç ayrılmadım.”¹⁸⁰ demiştir. İmam Ebû Hanîfe’nin işaret ettiği ilim merkezi Kûfe şehridir. Ali b. Ebî Tâlib, Abdullah b. Mesud (r.anhumâ) gibi büyük sahâbîlerin ilmi bu şehirde toplanmıştır. Tabîilerden Alkame, İbrâhîm en-Nehâî, bu sahâbîlerin yolundan gitmişlerdir. Kıyas ve tahrîce dayanan fıkıh burada mevcuttu.”¹⁸¹

Ebû Hanîfe, ilim tahsil ederken ehl-i sünnet fukahâsından olan olmayan, reye müsaade eden etmeyen pek çok fırkanın üstatlarıyla görüşmüştür. Abdullah b. Abbas’ın talebelerinden Kur’an-ı Kerîm ilmi tahsil etmiştir ki Abdullah b. Abbas Kur’an bilgisi çok iyi olduğu için “Kur’an Tercüman’ı” olarak isimlendirilmiştir. Bu büyük bilginin talebeleri Mekke’de oturmakta idiler. Ebû Hanîfe de, Kûfe’de karşılaştığı baskılardan kaçarak buraya gelmiş ve altı yıl kadar burada kalmıştır. Fakat Kûfe’de kıyasa dayanan fikhî okuyup incelemiş olan Ebû Hanîfe için bu seyahat, Hadis ve Kur’an fikhini tetkik bakımından büyük bir fırsat olmuştur.¹⁸²

Ebû Hanîfe, Şiiilerle temaslarda bulunmuş, Cafer-i Sâdık’ın “Ali b. Ebî Tâlib’in şehri” dediği rivayet edilen Kûfe’de oturduğu sırada çeşitli Şii firkalarla görüşmüş, Zeydiyye ve İmamiyye mensupları ile ilişkisini devam ettirmiştir. Bununla beraber Ebû Hanîfe’nin, bu mezheplerin mensupları gibi düşündüğü bilinmemektedir. Ancak o, Hz. Peygamberin âline ve temiz soyuna karşı büyük, bir muhabbet duymaktaydı. O, Iraklılardan, Mekkelilerden ve diğerlerinden ilim tahsil edip değişik görüşleri birleştirmiş, bu unsurların hepsinden faydalanmış, sonra bunlardan kendine has yeni bir fikir ve sağlam bir görüş ortaya koymuştur. İlim tahsil ederken şu dört çeşit fikhî öğrenmeye gayret etmiştir: **1.** Maslahata dayanan Hz. Ömer’in fikhini. **2.** Şer’î hakikatları araştırıp ortaya koymak için yapılan istinbata dayanan fikhî. **3.** Tahrice dayanan Abdullah b. Mesud’un fikhini. **4.** Kur’an ilmi olan Abdullah b. Abbas’ın fikhini.¹⁸³

¹⁸⁰ Muhammed b. Muhammed b. Şihâb ibnu’l-Bezzâz el-Kerderî (v.627/1424), *Menâkıbu Ebi Hanîfe* II,111.

¹⁸¹ Ebû Zehrâ, *İslam’da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, II,210-211.

¹⁸² Ebû Zehrâ, *İslam’da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, II,211-213.

¹⁸³ Ebû Zehrâ, *İslam’da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, II,211-213.

Ebû Hanîfe, ilim dünyasını oluşturan ve ufkunu genişleten kendisini fıkhıta ulaşılmaz bir mevkie getiren bu temel dinamikleri kendisinden sual eden Halîfe Mansûr'a veciz bir ifade ile anlatmıştır. Bir gün Ebû Hanîfe, halîfenin huzuruna girince İsa b. Mûsâ: “Ey Emîre'l-Müminîn, bu kimse günümüzde dünyanın en âlimidir.” demiş, bunun üzerine Halîfe Ebû Cafer el-Mansûr, İmam Ebû Hânîfeye: “Ey Nûman, ilmi kimlerden tahsil ettin?” diye sormuştur. “Ebû Hanîfe de: “Talebeleri vasıtasıyla Hz. Ömer'den, yine talebeleri vasıtasıyla Hz. Ali'den ve yetiştirdikleri vasıtasıyla Abdullah b. Mesud'dan tahsil ettim. Abdullah b. Abbas'tan da tahsil ettim ki, o, yeryüzünde çağının en büyük bilgini idi.” demiş, bunun üzerine Halîfe Ebû Cafer el-Mansur: “Sen çok sağlam bir yol tutmuşsun.” demiştir.¹⁸⁴

Sem'anî de Ebû Hanîfe'nin ilimle çok fazla meşguliyeti ile hiç kimsenin ulaşamadığı bir mertebeye ulaştığını ifade eder ve bundan sonra da İsa b. Mûsâ'nın yukarıda geçen sözünü nakleder.¹⁸⁵

Tarih ve tabâkât kitaplarının verdiği bilgilere göre, İmam Ebû Hanîfe, ilim, irfan ve takvasının güzelliğinin yanında dış görünüşü olarak da insanları etkileyen cezbeden bir görünüme sahipti. O, Allah Teâlâ'nın kuluna lütfettiği nimetleri üzerinde görmesinden hoşlandığını söyler ve buna azamî gayret gösterirdi. Bunun için güzel ve temiz giyinir, varlıklı biri olduğu kıyafetlerinden anlaşılırdı. Aynı zamanda o, güzel sakallı ve yakışıklı bir görünüme sahipti.¹⁸⁶ Güzel kokular sürünür bazen de başına kalensuva denilen uzunca bir başlık takardı.¹⁸⁷ Talebelerine de kibire kaçmadan güzel elbiseler giymelerini tavsiye ederdi.¹⁸⁸

Dostlarının anlattığına göre, Ebû Hanîfe, güzel yüzlü, dostluğu hoş, cömertliği çok fazla, kardeşlerine hüsnü muamelede bulunan/malından infak eden, orta boylu ve insanların en belîğ konuşanı idi.¹⁸⁹ Murad ettiği delilleri en açık beyan eden, sözü ve konuşması en nazik olan idi.¹⁹⁰

¹⁸⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,334-335; Heytemî, *el-Hayrât'ul-Hisân*, s. 31; Ebû Zehrâ, *İslam'da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, II,211-213.

¹⁸⁵ Celâleddîn b. Ebî Bekr es-Suyûtî (v.911/1505), *Tebyîzu's-Sahîfe bi Menâkıbı Ebî Hanîfe*, s.17.

¹⁸⁶ Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali Saymerî (v.430/1038), *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih*, s.16; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,331 vd.; Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nubelâ*, VI,399; Zehebî, (v.748/1348), *Menâkıbu'l-İmâm Ebî Hanîfe*, s.16, vd.

¹⁸⁷ Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nubelâ*, VI,399; Zehebî, *Menâkıbu'l-İmâm Ebî Hanîfe*, s.16.

¹⁸⁸ Zehebî (v.748/1348), *Târîhu'l-İslâm*, VI,310; Heytemî, *el-Hayrât'ul-Hisân*, s.84 vd.

¹⁸⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, V,408.

¹⁹⁰ Heytemî, *el-Hayrât'ul-Hisân*, s. 23.

Ebû Hanîfe, hicri 150. senenin Receb ayında vefat etmiş, tam yetmiş yıl yaşamıştır.¹⁹¹ Bağdat'ta cemaatin fazlalığından ötürü cenaze namazı altı kez kılınmış ve mezarı da orada bulunmaktadır.¹⁹² Ebû Hanîfe, Kûfe ehliendir fakat Ebû Cafer Mansûr, onu Bağdat'a getirmiş ve vefat edinceye kadar orada ikamet ettirmiştir. Vefat ettiğinde de oranın güney doğusundaki Hayzûran mezarlığına defnedilmiştir.¹⁹³

Ebû Hanîfe, halîfenin teklif ettiği kadılık görevini kabul etmediği için zindana atılmış ve kırbaçlatılmıştır. Çile ve cefa ile dolu ömrünün son dönemlerinde dahi sıkıntılardan kurtulamayan İmam-ı Azam'ın kadılığı kabul etmemesi sebebiyle zindandan çıkarılmasının söz konusu olamayacağı düşünülürse kuvvetle muhtemel ki zorluk ve sıkıntılarla dolu bu dünya serüvenini zindanda hitama erdirmiştir. İbn-i Hallikân da "Ebû Hanîfe kadılığı üstlenmediği için zindan da ölmüştür." naklinin sahih olduğunu "zindanda ölmediği söylentisinin ise zayıf bir rivayet olduğunu ifade etmiştir. İlginç bir tevâfuktur ki, Ebû Hanîfe'nin İmam Şâfi'nin doğduğu gün vefat ettiği rivayet edilir.¹⁹⁴

Daha sonraki dönemlerde Selçuklu sultanı Melikşah Sultanın müstevfisi Ebû Sad Muhammed b. Mansûr el-Hârezmî, Ebû Hanîfe'nin kabrinin üzerine bir türbe ve kubbe yaptırmış, onun yanına da Ebû Hanîfe için büyük bir medrese kurdurmuştur.¹⁹⁵

C. EBU HANİFE'NİN DÎNÎ, AHLÂKÎ, İLMÎ VE ŞAHSÎ MEZİYETLERİ

a. Ebû Hanîfe'nin Yüksek Kişiliği ve Vakârı

Ebû Hanîfe, yüce bir ahlâka, asil bir duruşa sahip geçici heveslerden, dünyevî ihtiraslardan uzak, daimi tefekkür, muhasebe, murakabe ile ihlâsı ihsan derecesinde yaşayan bu ümmetin en büyük imamlarından. Tarih ve Tabâkât kitapları onun eşsiz ahlâkı, vera'ı, faziletleri ile doludur. En yakın talebeleri, ashâbı ve döneminin âlimleri onun mümtaz vasıflarını nakletmişlerdir.

Ebû Yûsuf, bir gün Hârûn Reşîd'in huzuruna girdiğinde Hârûn Reşîd, ona "Bana Ebû Hanîfe'nin ahlâkını anlat." dedi. Ebû Yûsuf da "Vallâhi o, Allah'ın haram kıldıklarından şiddetle sakınan dünya ehlinden uzak, susması uzun tefekkürü daim

¹⁹¹ İbn Sad, *Tabakât*, VII,233.

¹⁹² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, X,107.

¹⁹³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,325.

¹⁹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, V,414.

¹⁹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, V,414.

olan idi. Çok konuşmaz. İlim ihtiva eden bir mesele kendisine sorulduğunda cevap verirdi. Yâ Emîre'l-Müminîn ben onu ancak kendini insanlardan uzak tutarak nefsinin ve dinini koruyan biri olarak biliyorum. Biri hakkında konuşacaksa ancak hayır konuşur.” Halîfe Reşîd bunun üzerine “Bu işte Sâlihlerin ahlâkıdır.” dedi.¹⁹⁶

Hayatının her bir karesi bu anlamda ibret tabloları ile bezenmiştir. Onun hayatını okumak, onu tanımak yalnızca avam halkı değil âlimleri bile heyecanlandırmış, üstün ahlâkı vicdanlarda derin izler bırakmıştır. Abdurrezzâk, Ebû Hanîfe’yi Hayf mescidinde Hasan-ı Basrî’nin fetva verdiği bir meseleyi münakaşa yaparken gördüğünü şöyle anlatır: “Ebû Hanîfe: ‘Hasan-ı Basrî bu meselede yanılmış.’ dedi. Adamın biri küstahça söze karışıp küfür ve hakaret ederek: ‘Sen mi Hasan hata etti diyorsun?’ dedi. Ebû Hanîfe’nin ne rengi bozuldu, ne yüzü değişti, (Çünkü kızmak acziyetin ifadesidir.). ‘Evet, vallahi Hasan hata etti ve Abdullah b. Mesud isabet etti.’ dedi.”¹⁹⁷

Gönül dünyasını ulvî duygularla tezyîn etmiş şahsiyetler, kendilerine yapılan hakaretleri ve saldırıları daima sineye çekmiş ama dinî hassasiyetler söz konusu olduğunda gereken tepkiyi ve mücadeleyi göstermiş, bundan asla tâviz vermemişlerdir. Ebû Zehrâ’nın dediği gibi, Ebû Hanîfe’nin şahsına yapılan hakaretlere sükûnet ve geniş gönüllülük göstermesi de düşük his ve zayıf duygudan değildir. O hassas bir yürek, duygulu bir kalp taşıyor, nezaketi bir an elden bırakmıyordu. Münazara yaptığı kimselerden biri ona: “Ey bidatçı, ey zındık!” dedi. “Allah seni affetsin, benim böyle olmadığımı Allah bilir. Çünkü ben Allah’ımı tanıyalı beri ondan bir lâhza bile ayrılmadım. Yalnız Allah’ın affını dilerim, ancak O’nun ikâbından korkarım” dedi ve ikâb kelimesini söylerken gözlerinden yaşlar boşandı. Adam hatasını anladı: “Beni bu dediğim sözden dolayı bağışla.” diye yalvardı. O da: “Cahillerden benim hakkımda bilmeyerek bir şey söyleyenlerin hepsini bağışladım, ilim erbabından her kim bende olmayan bir şeyi benim hakkımda söylerse işte onun başı dara gelsin. Zira ulemânın gıybeti, arkalarından bir iz bırakır.” diye karşılık vermiştir.¹⁹⁸

Dostlarının anlattığına göre Ebû Hanîfe, sebatlı, azimli, metanetli ve kararlı hareket ederdi. Telâş ve korku nedir bilmezdi. Bir defa mescidde ders okuturken

¹⁹⁶ Zehebî, *Menâkıbu'l-İmâm Ebî Hanîfe*, s.17.

¹⁹⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*. XIII,350.

¹⁹⁸ Heytemî, *el-Hayrât'ul-Hisân*, s. 41.

tavandan bir yılan önüne düşüvermiş, Yanındakilerin hepsi dağılıp kaçışmışlar, O ise yılanı bir tarafa fırlattıktan sonra yerine oturup dersine devam etmiştir. Bu olayı nakleden İbn-i Mübârek “Ebû Hanîfe’den daha akıllı bir kimseyi görmedim.” demiştir.¹⁹⁹

O, Şîi anlayışın ve inancın yaygın olduğu Kûfe’de yaşamıştır. Siyasetle alâkasını ele alırken anlatacağımız üzere, zamanında Şîa’nın imamlarından Zeyd b. Ali Zeynelâbidîn, Muhammed Bâkır, Cafer-i Sâdık, Abdullah b. Hasan gibi zatlarla görüşmüş, Ehl-i Beyt’e büyük sevgisi beslemiştir.²⁰⁰ Onların uğrunda işkencelere bile katlanmış fakat hiçbir tesir ve güç onun düşüncelerini değiştirememiştir. Ehl-i Beyt’e büyük sevgisine ve meyline rağmen büyük sahabe hakkındaki kanaatini muhafaza etmiş, büyük Ashabı da sevmiştir.

İbn-i Abdilber, *el-İntika*’da Ebû Hanîfe’nin büyük ashâba tazimine delil olarak şu rivayeti zikreder: Sâid ibn-i Ebî Arûbe dedi ki: “Kûfe’ye geldim, Ebû Hanîfe’nin meclisinde bulundum. Birgün Hz. Osman b. Affân’ı andı ona çok acıyarak bol bol rahmet okudu. Ben de: ‘Bunu burada senden duyuyorum, bu diyarda Hz. Osman’a senden başka rahmet okuyan kimseye tesadüf etmedim.’ dedim.”²⁰¹

b. Aklî Delilleri Kullanmadaki Üstünlüğü

Ebû Hanîfe, bir meselede kimsenin fark edemeyeceği incelikleri görür, bu şekilde her şeyin usulünü, yolunu bulup delillerini açıkça ortaya koyardı. Kıvrak zekâsı ile söyleyeceğini karşısındakinin anlayacağı biçimde tasvir eder ve ona bunu kabul etmekten başka yol bırakmazdı. İmam-ı Azam’ın hayatı, akıllara durgunluk veren ve gönüllerde hayranlık uyandıran fikhî, itikâdi ve aklî çözümlerle doludur. Örnek olması bakımından burada bunlardan bazılarını kaydedeceğiz.

Târîhu Bağdâd’da geçen bir rivayete göre, bir adam ölürken Ebû Hanîfe’yi vasî tâyin etmiş fakat Ebû Hanîfe vasiyet yapılırken orada yoktur. Ebû Hanîfe, meseleyi İbn-i Şübrüme’ye arzedip, filân adam ölürken kendisini vasî tâyin ettiğini söyler ve buna da şahit getirir. İbn-i Şübrüme Ebû Hanîfe’ye soruyor: “Bu şahitlerin doğru şahitlik ettiklerine yemin eder misin?” Ebû Hanîfe, “Bana yemin düşmez, ben orada yoktum.” der. İbn-i Şübrüme: “Öyleyse senin mikyasların şaştı.” der. İş buraya

¹⁹⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,333; Muvaffak b. Ahmed b. Muhammed el-Mekkî (v.568/1172), *Menâkıbu Ebi Hanîfe*, I,268.

²⁰⁰ İbnü’l-Bezzâzî, *Menâkıbu Ebi Hanîfe*, I,55.

²⁰¹ Ebû Amr Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed İbn Abdilber en-Nemerî, (v.463/1071), *el-İntikâ fî Fedâilî’s-Selâseti’l-Eimmeti’l-Fukahâi Mâlik ve Ş-Şâfî ve Ebi Hanîfe Radıyallahu anhum*, s.130.

gelince Ebû Hanîfe İbn-i Şübrüme'ye şunu sorar: “Ne buyrulur, bir körün başını yarsalar, iki şahit kimin yardımına şahitlik etse, âmâ onların doğru şahitlik yaptıklarına yemin ettirilir mi?”²⁰²

Emevîler zamanında ayaklanan Hâricilerden Dahhâk b. Kays, Küfe mescidine baskın yapmıştır. Onlara göre, Hâricilerden başka Müslümanların kanı helâldi. Ebû Hanîfe'nin karşısına dikildi ve aralarında şu konuşma geçti:

-Tevbe et.

-Neden tevbe edeyim?

-Neden olacak, Ali ve Muâviye ihtilâfından hakemleri caiz görmeden tevbe edeceksin!

-Beni öldürecek misin, yoksa münazara mı yapacaksın?

-Münazara yapalım.

-Münazara yaptığımızda birşey hakkında ihtilâf edersek seninle benim aramda hakem, arabulucu kim olacak?

-İstediğin birini göster.

Ebû Hanîfe, Dahhâk'ın adamlarından birine:

-Şuraya otur bakalım, ihtilâf edersek ihtilâf ettiğimiz şey hakkında bizim aramızda hakemlik yapacaksın.

Sonra Dahhâk'a dönerek:

-Aramızda bunun hükmüne razı mısın?

Dahhâk

-Evet

-İşte hakemliği sen de caiz gördün, kabul ettin.

Dahhâk buna diyecek bir şey bulamayarak sustu.²⁰³

Onunla münazara edip de kalbi tatmin olmayan, yanlısını anlamayan hemen hemen olmamıştır. Çünkü o, karşıdakini hiç kendisine sezdirmeden kendi silahı ile vurur ve sonunda da kendisine hakikati kabul etmesinden başka yol bırakmazdı.

²⁰² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,347.

²⁰³ İbn Abdilber, *el-İntika*, s.158-159.

Kûfe’de bir adam, Hz. Osman b. Affân (r.a.)’ın Yahudi olduğunu iddia eder. Ulema onu bir türlü ikna edip bu bâtil sözünden vaz geçiremez. Ebû Hanîfe ona gelip: “Sana dünürlüğe geldim, kızını istiyorum.” der. Adam: “Kime?” diye sorduğunda Ebû Hanîfe: “Asîl ve şerefli bir adam, gayet zengin, Kur’ân-ı Kerîm’i ezberlemiş, son derece cömert, geceleri ibadetle geçiriyor, Allah korkusundan gözyaşı döküyor.” der. Adam, “Yeter, aranan meziyetler için bunların bir kısmı bile kâfi.” Ebû Hanîfe: “Yalnız bir kusuru var. Bu kişi Yahudi!” Bunun üzerine adam: “Fesuphanallah, buldun buldun da benim kızımı bir Yahudiye vermemi mi istiyorsun?” bu cevap üzerine Ebû Hanîfe: “Vermez misin?” dediğinde Adam: “Hayır!” diyor. “Sen bir kızını Yahudiye vermezsin de, Hz. Peygamber Efendimiz iki tane kızını Yahudiye nasıl olur da verir?” Bu söz üzerine adam yanlısını anladı. Hz. Osman hakkındaki sözlerine pişman oldu. Tevbe ve istiğfar etti.²⁰⁴

Ebû Hanîfe, ince meseleleri çözüme kavuşturup, görüşlerinde isabetli olması kadar hızlı düşünüp, seri cevap vermesiyle de şöhret bulmuş, bu yönüyle de insanları kendine hayran bırakmıştır. Onun bu özelliğini Leys b. Sad şöyle anlatır: “Ebû Hanîfe’yi görmeyi çok arzu ediyordum. Bir gün Mescid-i Haram’da otururken baktım insanlar, halka kurmuş olduğu halde bir üstadın başına toplanmışlar, durmadan meseleler soruyorlar, Horasan ehlinden bir adam geldi: ‘Yâ Ebâ Hanîfe!’ diye bir mesele sordu, vallahi ben onun doğru cevap vermesinden ziyade her sorulana çabucak cevap vermesine hayran kaldım.”²⁰⁵

Talebeleri arasındaki münazaralara müsaade eder, hatta bir meseleyi ilk önce onlara açar, onların çözümlerini değerlendirir. Sonra da kendi görüşünü ortaya koyardı. Çağdaşlarında Misar b. Kidam, Ebû Hanîfe’nin talebesiyle kurduğu ders meclisini şöyle tasvir eder: “Sabah namazından sonra kendi ihtiyaçlarını görmek için dağılırlar, sonra yine toplanırlardı. Ebû Hanîfe onlarla oturur, kimisi sorar, kimisi münazara yapar, bazı sesler yükselirdi. Bu sesleri sükûnete çeviren bir adamın İslâm nazarında mevkii elbet büyüktür.”²⁰⁶

Ebû Cafer Mansûr, bir gün Ebû Hanîfe’yi çağırıyor. Ebû Hanîfe’ye düşman olan halîfenin arkadaşı Rebî, “Ey Emîre’l-Müminîn Ebû Hanîfe, senin ceddine muhalefet ediyor. Abdullah b. Abbas (r.anhuma), bir kişi yemin etse bir gün veya iki

²⁰⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,362.

²⁰⁵ İbn-i Abdilber, *el-İntika*, s.154

²⁰⁶ Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, II,36.

gün sonra da istisna yapsa (yani inaşallah dese) istisnası caizdir, diyor. Ebû Hanîfe ise, istisna ancak yemine bitişik olursa caiz olur, diyor.” dedi. Bunun üzerine Ebû Hanîfe de “Yâ Emire'l-Müminîn! Rebî, askerlerinin boynunda senin biatının olmadığını (bu sözüyle) iddia etmiş oluyor.” dedi. Mansûr “nasıl” dedi. “Sana yemin ederek (biat ederler) sonra evlerine döndüklerinde istisna yaparlar ve yeminleri boşa çıkar.” dedi. Bu cevap üzerine Mansûr gülererek “Ey Rebî, Ebû Hanîfe’ye karşı çıkma.” dedi. Ebû Hanîfe, huzurdan çıktığında Rebî ona “Sen benim kanımı döktürmek mi istedin?” dedi. Ebû Hanîfe’de “Hayır sen benim kanımı döktürmek istedin. Ben de hem seni hem kendimi kurtardım.” dedi.²⁰⁷

c. Sünnette Bağlılığı

Bazı âlimler, Ebû Hanîfe’yi tanımadığı için bazıları, hasetlerinden dolayı, bazıları da düşmanlıklarından onun hadisleri rey ile terk ettiğini²⁰⁸ iddia etmişlerdir. Hakikatte ise o, hadislere, sünnete hatta sahabe kavline son derece bağlı ve tazim gösteren bir âlim olmasının yanında ileri sürdüğü bir görüşte de katı taasub sahibi değildi. Hakikati gördüğünde görüşünden hemen vazgeçer doğru olana meylederdi.

Birgün talebeleriyle arasında geçen bir konuşma onun bu bariz vasfının eşsiz örneklerindedir. İmâm Züfer diyor ki: “İmâm Ebû Yûsuf, Muhammed b. Hasan ile birlikte Ebû Hanîfe’nin dersine devam ederdik. Onun söylediklerini yazardık. Bir gün Ebû Yûsuf’a: ‘Ne yapıyorsun öyle Ebû Yûsuf, benden her işittiğini yazma! Çünkü ben bugün bir rey görürüm, yarın onu bırakırım, yarın bir rey görürüm, öbür gün ondan vazgeçerim.’ dedi.”²⁰⁹

Bu haberden de anlaşıldığı üzere Ebû Hanîfe, tam bir ihlâs ile hakikati arama çabası içindeydi. Bu anlamda hakikat onun görüşüne aykırı ise, hemen reyinden rucu eder, gereksiz, tutarsız iddialardan ve münazaralardan uzak dururdu. Nitekim Züheyr b. Muâviye’nin rivayet ettiği şu haberde de İmam-ı Azam’ın bu yönünü açıkça görüyoruz:

Züheyr b. Muâviye diyor ki: Ebû Hanîfe’ye “Harpte kölenin verdiği eman muteber mi?” diye sordum. “Eğer harbe iştirak etmediyse verdiği eman muteber değildir.” dedi. Ona dedim ki: “Âsım Ahvel, Fudayl b. Yezid Rakkâşî’den bana şunu rivayet etti: ‘Düşmanı muhasara etmiştik. Düşmana üzerinde (Eman) yazılı bir ok

²⁰⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, V,412.

²⁰⁸ Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nubelâ*, VI,402.

²⁰⁹ Bağdadî, *Târihu Bağdâd*, XIII,402.

atılmış. Karşı taraf: Bize eman verdiniz, dediler. Biz de bunu atan bir köledir, dedik. Biz sizin hanginiz hür, hanginiz köle ne bilelim, dediler. Bu meseleyi Ömer b. Hattâb'a yazıp sorduk, o da: Kölenin verdiği emanı yerine getirin, diye cevap verdi.' Ebû Hanîfe bunu işitince sustu. Bir şey demedi. Sonra ben on sene kadar Kûfe'den ayrıldım. Sonra dönüp geldim. Ebû Hanîfe'ye gittim ve ona yine kölenin verdiği emanı sordum. Bu defa bana Âsım'ın rivayet ettiği hadisle cevap verdi. Eski sözünden dönmüştü. Anladım ki, o, işittiği hadislerle tâbi oluyor.²¹⁰

Her defasında sünnete bağlılığını ifade eden Ebû Hanîfe, Rasûlullah (s.a.s.)'in açık beyanının olduğu yerde görüş beyan etmemiştir. Onun sünnete zıt görünen görüşleri ise ulemânın beyanına göre aslında sünnetten anladığı, çıkardığı hükümler, onlar arasında tercih yapma ve onları yorulmasından ibarettir. Bütüncül düşünüldüğünde bu hakikat bütün yüzüyle ortaya çıkmıştır. Bir defa kendisine: “Sünnete muhalefet mi ediyorsun?” denildiğinde “Estağfirullah, Allah'ın Peygamberine muhalefet yapana Allah lânet etsin. Allah onunla bize ikram etti. Onun sayesinde bizi kurtardı.” cevabını vermiştir.²¹¹

d. İbâdet Hayatı ve Verâsı

Ebû Hanîfe'nin ibadet hayatı, zühdü ve takvası hakkında âlimlerin sözleri, methü senâları hayli fazladır. O; ilim, ibadet ve takvayı ruhunda mezcetmiş bir âlimdir. Bu konudaki rivayetler de halk arasında meşhûr hatta tevâtür derecesindedir. Biz bazılarını zikretmekle yetineceğiz.

Zehebî onu şöyle tavsîf eder: “Ebû Hanîfe, verâ sahibi, âlim ve ilmiyle âmil, şanı yüce âbid bir imamdı. Sultanların hediyelerini kabul etmez, ticaret ile meşgul olur, elinin emeğini yerdî.”²¹²

Hasen b. Muhammed el-Leysî: “Kûfe'ye geldim ve insanlara Kûfe halkının en âbidini sordum onlar da beni Ebû Hanîfe'ye götürdü.” demiştir.²¹³ Abdullah b. Mübârek “Kûfe'ye geldim ve Kûfe halkından en fazla vera' sahibinin kim olduğunu sordum. ‘Ebû Hanîfe’ dediler.” demiştir.²¹⁴

Ebû Âsım en-Nebîl: “Ebû Hanîfe, çok namaz kıldığından dolayı “direk” diye

²¹⁰ İbn Abdilber, *el-İntika*, s. 140-141.

²¹¹ İbn Abdilber, *el-İntika*, s. 140-141.

²¹² Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, I,126.

²¹³ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIII, 351.

²¹⁴ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIII, 356.

adlandırıldı.”²¹⁵; Şakîk el-Belhî, “İmam Ebû Hanîfe, insanların haramdan en fazla sakınanı, en fazla ibadet edeni ve en âlimidir.”²¹⁶; İbrâhîm b. İkrime el-Mahzûmî, “Ebû Hanîfe’den daha fazla vera sahibi daha âlim daha zâhid hiç kimseyi görmedim.”²¹⁷; Yezîd, “Ebû Hanîfe’den daha fazla verâ sahibi ve daha akıllı bir kimseyi görmedim.” demişlerdir.²¹⁸

Zehebî’nin *Siyer*’indeki bir rivayette bir adam Ebû Hanîfe’ye “Allah’tan kork.” dedi. Bunun üzerine Ebû Hanîfe sarsıldı, gözünden yaşlar boşandı, rengi attı, başını öne eğdi ve dedi ki: “Allah seni hayırla mükâfatlandırsın. İnsanlar her zaman bu gibi sözlere ne kadar da muhtaçlar.”²¹⁹ dedi.

Yahya b. Abd el-Hamîdi’l-Himmânî, babasının Ebû Hanîfe ile altı ay arkadaşlık yaptığını ve Ebû Hanîfe’nin ibadet hayatıyla ilgili şu bilgileri verdiğini nakleder: “Ben onun sabah namazını ancak yatsı namazının abdesti ile kıldığını gördüm ve her gece seher vaktine kadar Kur’an’ı hatmederdi.”²²⁰

Benzer bir rivayeti de İmam-ı Azam’ın talebesi Ebû Yûsuf şöyle nakleder: “Bir gün Ebû Hanîfe ile beraber yürüyorduk. Bir adam diğerine “Bu Ebû Hanîfe’dir. Geceleri uyumaz.” dedi. Bunun üzerine Ebû Hanîfe: “Vallâhi insanlar benim hakkımda benim yapmadığım bir şeyi konuşmayacaklar.” dedi ve bundan böyle o, geceleri namaz dua ve tazarru ile geçirirdi.”²²¹

Kasım b. Man dedi ki: “Ebû Hanîfe, bir gece kıyama durdu ve (*بَلِ السَّاعَةِ مُوعَدُهُمْ*،) “**Daha doğrusu onların asıl azab vakti, kıyamettir. O vaktin azabı daha müdhiş, daha acıdır.**”²²² ayetini ağlayarak ve tazarru ile fecre kadar tekrarladı.”²²³

Yezîd b. Kümeyyit, “Ebû Hanîfe, Allah’tan çok korkardı.” dedi ve şu olayı nakletti: Bize Müezzîn Ali b. Hasen, Ebû Hanîfe’nin arkasında yatsı namazını kıldıktan sonra Zilzâl Sûresini okudu. Namaz bitti, insanlar çıktı, Ebû Hanîfe’ye baktım, o oturmuş, tefekküre dalmıştı. Çıktığımda içinde az bir yağ kalan kandili

²¹⁵ Zehebî, *Siyeru Alâmi ’n-Nubelâ*, VI,400.

²¹⁶ Suyûtî, *Tebyîzu’s-Sahîfe*, s.17

²¹⁷ Suyûtî, *Tebyîzu’s-Sahîfe*, s.17

²¹⁸ Zehebî, *Tezkiratu’l-Huffâz*, I,126.

²¹⁹ Zehebî, *Siyeru Alâmi ’n-Nubelâ*, VI,400.

²²⁰ Zehebî, *Siyeru Alâmi ’n-Nubelâ*, VI,400.

²²¹ Zehebî, *Tezkiratu’l-Huffâz*, I,127.

²²² Kamer, 54/46.

²²³ Zehebî, *Siyeru Alâmi ’n-Nubelâ*, VI,401.

bırakmıştım. Sabah namazına geldiğimde o ayakta kendi sakalını tutmuş ve şöyle diyordu: “Zerre kadar hayrı ve zerre kadar şerri kim telafi edebilir (bu kadar kim dikkatli olabilir). Nûman kulunu ateşten koru zira o kötülük sebebiyle ona çok yakın. Onu rahmetinin genişliğine dâhil et.” Yaklaştım bir de ne göreyim kandil hala yanıyor. Yanına girdiğimde “Kandili almak mı istiyorsun.” dedi. “Sabah ezanını okudum.” dedim. Bunun üzerine “Gördüğün şeyi gizli tut.” dedi ve iki rekât namaz kıldı, (cemaatle) namaz kılincaya kadar oturdu. Bizimle beraber yatsı namazının abdestiyle sabah namazını kıldı.²²⁴

Rivayetlere göre, Ebû Hanîfe, kırk sene yatsı namazının abdestiyle sabah namazını kılmıştır. Gecenin çoğunu bir rekâta Kur’an’ın tamamını okuyarak geçirirdi.²²⁵ Gece onun ağlayışını komşuları işitir, ona acılardı.²²⁶ Hayatında yedi bin kere Kur’an’ı hatmetmiştir.²²⁷ İsmail b. Hammâd b. Ebî Hanîfe, babası Hammâd’ın şöyle dediğini rivayet etmiş: “Babam ölünce Hasan b. Ammâre’den babamı yıkamasını istedim. O da bunu yaptı. Yıkayınca dedi ki: “Allah sana merhamet etsin, seni bağışlasın, otuz seneden beri iftar etmedin, kırk seneden beri de gece uzanıp yatmadın ve senden sonrakileri yordun.”²²⁸

e. Hadis İlmindeki Yeri

Zehebî, *Menâkıbu'l-İmâm Ebî Hanîfe ve Sâhibeyh* isimli eserine başlarken hamdele ve salveleden sonra Ebû Hanîfe’yi şu önemli sözlerle medheder: “Bu kitap asrın fakîhi, zamanın âlimi, şerefli mertebe, iffetli nefis ve kemal vasıflarına sahip Kûfe halkının müftîsi Numan b. Sâbit b. Zûtâ’nın haberlerini ihtiva eder.”²²⁹

İmam Azam’ın çağdaşı Sehl b. Müzâhim, Ebû Hanîfe’nin ilmi hakkında şu bilgileri verir: “Ebû Hanîfe’nin görüşleri; güvenilir kimselere dayanmak, hatadan, kötünden kaçınmaktan ibarettir. Onun ifadeleri; insanların muamelelerini, bu muamelelerin düzgün olmasını, onların işlerinin iyi gitmesini sağlayan esasları yakından incelemiş bulunmasının bir sonucudur. O, meseleleri kıyasla hallederdi.

²²⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, V,412.

²²⁵ Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nubelâ*, VI,400. (Zehebî, “Ebû Hanîfe’nin bir rekatta Kur’an’ı hatmettiği iki tarihten gelmiştir.” demektedir.)

²²⁶ Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nubelâ*, VI,399.

²²⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X,107. (el-Bidâye’de İmam-ı Azam’ı Kur’an’ı yetmiş bin kere hatmettiği rivayet ediliyor. Ancak bazı rivayetlerde “yedi bin” ifadesi geçmektedir. (İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, V,413.) İnsan hayatı göz önünde bulundurulduğunda da bir ömürde yetmiş bin hatmin mümkün olamayacağı düşüncesiyle biz yedi bin ifadesini tercih ettik. el-Bidâye’deki bu ifade de kanaatimizce yazım hatasıdır.)

²²⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, V,413.

²²⁹ Zehebî, *Menâkıbu'l-İmâm Ebî Hanîfe*, s.13.

Kıyası tatbik etmek imkânsız olursa istihsana başvururdu. İstihsan da yürümezse müslümanların örf ve teamülüne göre fetva verirdi. icmâ ile kabul edilen hadislere sarılır ve bunlara göre kıyas yapardı. Sonra istihsana başvururdu. Bunlardan hangisi daha uygun düşerse ona göre fetva verirdi.” Bu bilgileri aktaran Sehl der ki: “İşte Ebû Hanîfe'nin ilmi budur. Bu ise âmmenin ilmidir.”²³⁰

İbn-i Sâd, *Tabakât*'ında Ebû Hanîfe'yi hadis konusunda zayıf ve rey sahibi olarak nitelemiştir.²³¹ Nitekim bu görüşe sahip olan başka ulema da mevcuttur. Yalnız ümmetin kabullendiği büyük âlimlerin çoğunluğu Ebû Hanîfe'nin hadis bilgisi hakkında güvenilir olduğunu aynı zamanda hadisi daima reyin önünde tuttuğunu ifade etmişlerdir. Döneminden itibaren, muhtelif görüşlerdeki pekçok âlim ve müellif tarafından onun hakkında lehte ve aleyhte çok şey söylenmiş ve yazılmıştır. Ancak İbn Abdilber'e göre, Ebû Hanîfe'nin güvenilir olduğunu söyleyenler onun aleyhinde konuşanlardan daha çoktur.²³² Hureybî: “Ebû Hanîfe hakkında ki olumsuz söylentiler insanların ya ona haset etmesinden ya da cehaletinden kaynaklanmıştır.” demektedir.²³³

Yahya b. Main: “Ebû Hanîfe, sika bir ravi idi, güvenilir idi. Doğru sözlüydü, asla yalancılıkla suçlanmamıştı. Kadı olması için İbn Hübeyre onu dövdü ama o, yine de kadı olmayı kabullenmedi.”²³⁴ O, sadece ezberlediği hadisi rivayet eder, ezberinde olmayı rivayet etmezdi.”²³⁵ demiştir.

İbn-i Abdilber, Ebû Hanîfe'ye yapılan ithamları çok aşırı bulmakta ve hadis ehlinin bu konuda ileri gittiklerini düşünmektedir. “Onlar, Ebû Hanîfe ortaya çıkıncaya kadar Kûfe halkının durumu mutedildi.” demişlerdir. Ona göre, Ebû Hanîfe'nin eleştirildiği konuların başında görüş ve kıyaslarını hadise tercih etmesi sebep olarak gösteriliyordu. Hadis, isnad yönünden sahih olduğunda görüş ve kıyasın geçerliliğinden söz edilmez. Hâlbuki onun hadisi reddetmesi, hadisleri muhtemel manalarından birine tevil etme şeklindeydi. Bu konuda Ebû Hanîfe'nin tabi olduğu âlimler çoktur. İbrahim en-Nehâî, Abdullah b. Mesud'un ashâbı bunlardandır. Fakat

²³⁰ Mekkî, *Menâkıbu Ebi Hanîfe*, I,82.

²³¹ İbn Sad, *Tabakât*, VII,233.

²³² Ebû Amr b. Abdillâh b. Muhammed İbn Abdilber b. Asım en-Nemerî el-Kurtubî, (v. 463/1071), *Câmiu Beyâni'l-İlm ve Fazlihî*, II, 1082.

²³³ Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nubelâ*, VI,402.

²³⁴ Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, I,126; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X,107.

²³⁵ Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed İbn Hacer el-Askalânî (v.852/), *Tehzîbu't-Tehzîb*, X, 450; Celâleddîn b. Ebî Bekr es-Suyûti (v.911/1505), *Tabakâtu'l-Huffâz*, s.80.

Ebû Hanîfe, hadislerin tevîlinde dolayısıyla rey ve kıyası kullanmada çok ileri gittiği için adeta kıyas onun ve ashabının bir sembolü olmuştur.²³⁶

İmam Suyûtî, fikhın hadislere, haberlere, sahâbe ve tabiûn kavillerine bunların ihtilaflarına, nâsîh ve mensûh bilgisine dayandığının malum olduğunu söyledikten sonra Ebû Hanîfe'nin fakîh olduğunda âlimlerin icmaı olduğunu ifade etmiştir. Bunun sonucunun da Ebû Hanîfe'nin Rasûlullah (s.a.s.)'in hadislerinin hafızı olmasını gerekli kılacağını izah ederek, nitekim "Zehebî de onu hadis hafızlarının içinde saymıştır."²³⁷ demektedir.

Kendisinden sonra belki de hiç kimseye nasip olmayacak büyük bir ilim ehli cemaat onun etrafında birleşmiş ve onunla sohbet arkadaşı olmuştur. Bir adam Veki'in yanında "Ebû Hanîfe hata etti" dediğinde Veki', onu azarladı ve şu sözleriyle İmam-ı Azam'ın asıl mevkiini ortaya koydu: "Kim bu sözü söylerse o, hayvanlar gibi hatta yol olarak onlardan daha aşağıdır. Onun yanında Ebû Yûsuf ve Muhammed gibi fikhî imamları, pek çok hadis imamları, pek çok dil ve Arapça imamları ve Fudayl b. İyâd, Dâvûd et-Tâî gibi zühd ve verâ imamları varken görüşleri nasıl hatalı olur. Bir kimsenin böyle dostları olursa o kişi (görüşlerinde) hata yapmaz. Hata yapıyor demek de hakkı reddetmek olur."²³⁸

Ebû Hanîfe, kendini korkutan bir rüyasında Peygamber (s.a.s.)'in kabrini kazdığını görüyor, Basra'ya geldiğinde bir adama Muhammed b. Sîrîn'e rüyanın yorumunu sordurduğunda o, "O adam Rasûlullah (s.a.s.)'in hadislerini ortaya çıkartacak, ihya edecek." demiştir.²³⁹ *Târîhu Bağdâd* da ise Muhammed b. Sirin'in rüya sahibinin kim olduğunu sorduğu, açıklanmaması üzerine üç kere soruyu tekrar ettiği sonra da rüyayı yorumlayıp ardından "O, hiç kimsenin geçemeyeceği ilme sahip olacak" dediği rivayet edilir.²⁴⁰

Buhari ve Müslim'deki bir hadis-i şerifte "İman, süreyya yıldızına çıksa, Fars oğullarından biri elbette alıp getirir"²⁴¹ buyrulur. Hafız ve Muhakkik Suyûtî, bu hadis

²³⁶ İbn Abdilber, *Câmiu Beyâni 'l-İlm*, II,1079.

²³⁷ Suyûtî, *Tebyîzu's-Sahîfe*, s.19.

²³⁸ Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisân*, s. 31-32.

²³⁹ Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nubelâ*, VI,398.

²⁴⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,335; Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisân*, s. 29.

²⁴¹ Muhammed b. İsmâil Ebû Abdillâh el-Buhârî el-Cufî. (v.). *el-Câmiu 'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasâr min Umûri Rasûlillâh Sallallâhu Aleyhi Ve selem ve Sünenihi ve Eyyâmihî*, Tefsir 62, Hadis no: 4897. (İslâm âlimlerinden bazıları bu hadis-i şerifin İmâm-ı Azam hakkında gerçekleştiğini ifade etmişlerdir.)

ile Nebî (s.a.s.)'in Ebû Hanîfe'yi müjdelediğini iddia eder.²⁴² Yine bazı âlimler de bu hadisin şüphe götürmeyecek biçimde Ebû Hanîfe'yi gösterdiğine dikkat çekerek onun zamanında ve sonrasında ilimde onun eriştiği mertebeye Farîsîler'den hiç kimsenin ulaşamamasını delil gösterirler. Buradaki Fârîsîler'den kastın da tüm acemler olduğu iddia edilmiştir. Bu durum Hz. Peygamber (s.a.s.)'in gelecek hakkındaki mucizelerindendir, denilmiştir.²⁴³

İbn-i Kesir, *el-Bidaye*'sinde Ebû Hanîfe hakkında şu önemli bilgileri verir: “İslamın imamlarından ve meşhur sadattandır. Bilinen en büyük İslâm âlimlerinden, dört mezhep imamlarından biridir ve onlardan önce vefat edendir. Çünkü o, sahabe asrına yetişmiş, Enes b. Mâlik'i görmüş ve başka sahâbeyi de gördüğü söylenir. Bazılarının anlattıklarına göre o, yedi sahabeden rivayette bulunmuştur.”²⁴⁴

Aralarında Hakem, Hammâd b. Ebi Süleymân, Seleme b. Küheyl, Âmir eş-Şabî, İkrime, Atâ, Katâde, Zührî, İbn Ömer'in azadlısı Nâfi, Yahya b. Said el-Ensârî ve Ebû İshak es-Sebî'nin de bulunduğu tabiiler cemaatından rivayetlerde bulunmuştur.²⁴⁵ Aralarında oğlu Hammad, İbrahim b. Tahmân, İshak b. Yûsuf el-Ezrak, Esed b. Amr el-Kadî, Hasan b. Ziyad el-Lü'lûî, Hamza ez-Zeyyâd, Dâvûd et-Taî, Züfer, Abdürrezzâk, Ebû Nuaym, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Huşeym, Veki ve Kadı Ebû Yûsuf'un da bulunduğu bir cemaat kendisinden rivayette bulunmuşlardır.²⁴⁶

Ebû Hanîfe'nin sadece 400 hadis bildiği²⁴⁷ ya da 50 hadis bildiği bunların da bir kısmının hatalı olduğu²⁴⁸ gibi iddialar ileri sürülmüşse de bu onun bildiği hadis sayısı değil rivayet ettiği hadis sayısıdır. Nitekim Târîhu Bağdâd'da geçen bir rivayette İbn-i Mübarek, Ebû Hanîfe'den 400 hadis yazdığını zikreder.²⁴⁹

Farklı mezheplere mensup tarafsız âlimler onun, hadis ilminde meşhur olmuş muhaddisler kadar mütehassıs değilse de ictihad şûrası şeklinde oluşturduğu ilim meclisinde birçok hadis hafızının bulunduğunu, dolayısıyla fikhî ictihadlannda hadisi ikinci aslî kaynak ve delil olarak gerektiği şekilde kullandığını ifade ettiklerini

²⁴² Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisân*, s. 15.

²⁴³ Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisân*, s. 16.

²⁴⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X,107.

²⁴⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X,107.

²⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X,107.

²⁴⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,416.

²⁴⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,422.

²⁴⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,416.

zikreder. Bunun delili de Ebû Hanîfe'nin icthadlarında başvurduğu hadislerin tesbiti ve incelemesi için Tahâvî'nin *Şerhu meâni'l-âsâr* ve *Müşkilü'l-âsâr*'ı gibi birçok eserin kaleme alınmış olmasıdır.²⁵⁰

Ebû Hanîfe'nin isnadlı olarak rivayet ettiği hadislerin sayısı az değildir. Başta yirmiyi aşkın Ebû Hanîfe müsnediyle Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in eserleri olmak üzere musannefler ve diğer hadis mecmualarında Ebu Hanîfe'nin birçok rivayeti mevcuttur. Buna rağmen Ebû Hanîfe'nin çok az hadis bildiği veya hadisle amel etmediği gibi iddialar, çok defa mezhep taassubunun sevk ettiği aşırılıktan ve karşı tavırdan, bazen da o konuda daha uygun ve kuvvetli başka bir delilin bulunması sebebiyle diğer mezheplerce benimsenen hadisleri delil almaması veya farklı yorumlaması ve zahiren o hadisle amel etmemiş gibi görünmesinden kaynaklanmaktadır.²⁵¹

f. Fıkıh İlmindeki Yeri

Hadîs ricâlini tenkîd noktasında büyük bir otorite olan Zehebî'nin *Siyeru A'lamî'n-Nubelâ* isimli eserinde Irak'ın fakihî Allâme İmâm Hammad b. Ebî Süleyman'ın hayat hikâyesini aktarırken kullanmış olduğu şu ifâdeler İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin fıkıh ilmindeki yerini göstermesi bakımından son derece manidardır:

“Kûfelilerin en fakihî Hz. Ali (r.a.) ve İbn Mesûd (r.a.)'dir. Bu iki sahâbenin en fakîh öğrencileri Alkame, Alkame'nin en fakîh öğrencisi İbrâhîm en-Nehâî, Nehâî'nin en fakih öğrencisi Hammâd, Hammâd'ın en fakîh öğrencisi ise Ebû Hanîfe'dir. Ebû Hanîfe'in en fakîh öğrencisi Ebû Yûsuf'tur. Ebû Yûsuf'un öğrencileri dünyanın dört bir tarafına yayılmışlardır. Bunların en fakihî Muhammed b. el-Hasen'dir. İmâm Muhammed'in en fakîh öğrencisi ise Ebû Abdillâh eş-Şâfiî'dir. Allâh (c.c.) tamâmına rahmet eylesin.”²⁵²

İmam Şâfiî diyor ki: ben “Ebû Hanîfe ile teberrükte bulunuyordum. Bir hacetim olduğu zaman iki rekât namaz kılar ve Ebû Hanîfe'nin mezarına gider, Allah Teâlâ'dan hacetimi onun yanında isterdim. Hayatım boyunca bu durum benden uzak kalmadı.”²⁵³

²⁵⁰ Uzunpostalcı, “Ebû Hanîfe” *DİA*, X,135.

²⁵¹ Uzunpostalcı, “Ebû Hanîfe” *DİA*, X,135.

²⁵² Zehebî, *Siyeru Alami'n-Nubelâ*, V,531.

²⁵³ Muhammed Zâhid b. Hasen el-Kevserî, (v.1371 h.), *Tenîbu'l-Hatîb alâ Mâ Sâgahû fî Tercemeti Ebî Hanîfeti mine'l-Ekâzib*, s.34

Fudayl b. İyaz: "Ebû Hanîfe fakîh ve muttaki bir zattı. Fıkıh ilminde meşhurdu. Aynı zamanda çok servet sahibi ve etrafındakilere iyilik yapmakla tanınmıştı. Gece gündüz ilim öğrenmekle meşguldü. Kendisine müracaat edenler, ilminden ve malından faydalanırdı. Geceleri ibâdetle geçirir, az söyler, çok sükût ederdi. Helâl ve harama dair bir mesele ortaya atılınca hemen konuşurdu. Hakka delâlet hususunda en güzel hareket edendi. Saltanat malından kaçır, hediyesini almazdı."²⁵⁴

Cafer b. Rabi: "Beş sene Ebû Hanîfe'nin yanında bulundum. Onun kadar uzun uzun sükût eden görmedim. Fıkıhtan bir şey sorulunca açılır, coşkun ırmak gibi akar çağlardı. Yüksek sesi etrafı tutardı."²⁵⁵ Halef b. Eyyûb, "İlim, Yüce Allâh'dan Muhammed (s.a.s.)'e, sonra onun sahâbesine, onlardan tâbiîne ve onlardan da Ebû Hanîfe ve arkadaşlarına intikâl etti."²⁵⁶ Artık dileyen hoşnûd olsun, dileyen de kızsın!" demiştir.²⁵⁷

Ebû Yûsuf, Ebû Hanîfe'den anne babasından önce Hammâd'a dua ettiğini işitmiş ve kendisi de anne-babasından önce Ebû Hanîfe'ye dua ettiğini belirtmiştir.²⁵⁸

İsrâil b. Yûnus: "Numân ne güzel bir adamdır. İçinde fıkıh bulunan hadis konusunda ahfaz (hıfzı daha iyi) olan ve o konuda da araştırmacı olan ve içinde fıkıh bulunan hadisleri daha iyi bilenini de görmedim. O, Hammâd'dan aldığı hadisleri en güzel bir şekilde zapt ediyordu." demiştir.²⁵⁹

Yahya b. Said el-Kattân: "Allah'a karşı ne yalan söyleyelim. Ebû Hanîfe'nin reyinden daha güzel rey işitmedik ve görüşlerinin birçoğunu benimsedik"²⁶⁰ Abdullah b. Mübarek: "Kûfe'ye girdim ve âlimlerine şu beldenizde insanların en âlimi kimdir diye sordum. Hepsi birden: 'İmam Ebû Hanîfe' dediler."²⁶¹ Yezid b. Hârûn: "Bin âlime ulaştım ve çoklarından ilim aldım. Aralarında beş kişiden daha fakih, daha dindar ve daha âlim kimse görmedim. Bunların ilki Ebû Hanîfe'dir."²⁶² Mekkî b.

²⁵⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 340.

²⁵⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 347.

²⁵⁶ Suyûtî, *Tebyîzu's-Sahîfe*, s.17-18. (Suyûtî, bu rivayet aktardıktan sonra İslâm ümmeti, Ebû Hanîfe'nin fıkıhta fakîh, müctehid ve büyük imam olduğuna icma etmiştir, değerlendirmesinde bulunur.)

²⁵⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 336.

²⁵⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 340.

²⁵⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 339.

²⁶⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 345; Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nubelâ*, VI,402; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X,107; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, X, 450; Suyûtî, *Tebyîzu's-Sahîfe*, s.18.

²⁶¹ Suyûtî, *Tebyîzu's-Sahîfe*, s.17.

²⁶² Suyûtî, *Tebyîzu's-Sahîfe*, s.17.

İbrahim: "Ebû Hanîfe, zamanında yaşayan insanların en âlimidir."²⁶³ diye Ebû Hanîfe'yi tavsif etmişlerdir.

İbni Abdilber'in *Câmiu Beyâni'l-İlm* isimli eserinde şu rivayet yer almaktadır. Ubeydullah b. Amr haber veriyor. Ameş'in bulunduğu bir mecliste oturmaktaydım. Bir adam geldi ve ona bir mesele sordu o da bu konuda adama cevap vermedi. Baktı Ebû Hanîfe var. Ya Numan, bu konuda sen konuş." dedi. O da "Konu hakkında söz söyle şöyle..." diye açıklamada bulundu. Ameş, "Sen bunları nereden söylüyorsun (neye dayanıyorsun)." dedi. Ebû Hanîfe de "Senin bize söylediğin şu hadise.." demesi üzerine ise Ameş "Biz eczacıyız, siz (fakihler) ise doktorlarsınız." dedi.²⁶⁴

Şihâbuddîn Ahmed b. Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisân fi Menâkıbı'l-İmâmi'l-Azam* isimli eserinde Ebû Hanîfe'nin büyük kitleler tarafından kabul görmesinden, diğer imamlar arasından temayüz edişinden bahseder. O; ibadeti, verası, zühdü, cömertliği, görüşünün inceliği, eşsiz düşünce yapısı ile meşhur olduğunu ve bu harikulade vasıfları sayesinde istidlâl ederek vaz' ettiği hükümlere muhaddislerin mutabakat sağladığını ifade eder.²⁶⁵

İmam Şâfi, "İnsanlar fıkhıta Ebû Hanîfe'nin iyalidirler/ailesidirler."²⁶⁶ ve "Kim fıkıh öğrenmek isterse Ebû Hanîfe'ye ve ashabına müracaat etmesi gerekir." demiştir. Ayrıca rivayetlerde geçtiği üzere İmam Şâfi, Bağdad'a gelmiş Ebû Hanîfe'nin mezarını ziyaret edip orada iki rekât namaz kılmış, fakat kunut yapmamıştır. Hâlbuki kendi mezhebine göre kunut yapması gerekirdi. Niye böyle davrandığı kendisine sorulunca "Bu imamın yanında edeben onun görüşünün zıddına hareket etmek istemedim."²⁶⁷ diyerek hem engin tevazusunu ortaya koymuş hem de Ebû Hanîfe'nin fıkhıtaki üstünlüğünü insanlara göstermiştir.

Ali b. Medenî, Abdurrezzâk'tan işittiği bir rivayeti nakleder. Abdurrezzâk, Mamer'in yanında iken İbni Mübârek gelir ve şöyle der: "Fıkıh konusunda en güzel sözü söyleyen veya kıyas yaparak onu genişleten, fıkhıta halk için kurtuluş yollarını açan ve din konusunda en ufak bir şüphede nefesine acımayan Ebû Hanîfe'den daha iyi

²⁶³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 345; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X,107; Suyûtî, *Tebyîzu's-Sahîfe*, s.17

²⁶⁴ İbn Abdilber, *Câmiu Beyâni'l-İlm*, II,1030.

²⁶⁵ Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisân*, s.5.

²⁶⁶ Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nubelâ*, VI,403; ez-Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, I,127; Suyûtî, *Tebyîzu's-Sahîfe*, s.18; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Huffâz*, s.80; Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisân*, s. 32.

²⁶⁷ Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisân*, s.5.

birini tanımıyorum.”²⁶⁸

Tarih kitapları âlimlerin onun hakkında söylediği şu rivayetleri de kaydetmiştir: Abdullah b. Davud el-Harîbî dedi ki: “İnsanların, namaz kılarken Ebû Hanîfe’ye dua etmeleri gerekir. Çünkü o, insanlar için fıkıh ve sünnet hıfzetmiştir.”²⁶⁹ Süfyân-ı Sevrî ile İbn Mübârek dediler ki: “Ebû Hanîfe, kendi zamanında yeryüzünde yaşayanların en fakihi idi.”²⁷⁰ Nadr b. Şemîl, Ebû Hanîfe kendilerini uyandırıcaya kadar insanlar fıkıhta uykuda idi, demiştir.²⁷¹ Ebû Nuaym da şöyle dedi: “Ebû Hanîfe, meselelere derinlemesine dalan bir kimseydi.”²⁷²

Dırâr b. Sard dedi ki: “Yezid b. Hârûn’a ‘Sevrî mi yoksa Ebû Hanîfe mi daha fakîh’ diye soruldu. O da ‘Ebû Hanîfe daha fakîhtir, Süfyân es-Sevrî ise, hadisleri daha fazla hıfzetmiştir.’ dedi.”²⁷³ Biri fıkıhta diğeri hadiste otorite olan bu iki âlimin büyüklüğünü Abdullah b. Mübarek’in şu sözlerinden daha iyi anlıyoruz: “Eğer Cenâb-ı Allah, Ebû Hanîfe ve Süfyân-ı Sevrî vasıtasıyla bana yardım etmeseydi ben de diğer insanlar gibi olurum.”²⁷⁴ Yani İbn-i Mübârek, Süfyân-ı Sevrî’den hadis ilmini, Ebû Hanîfe’den ise fıkıh ilmini almış ve bunları mezcetmiştir.

İmam Şâfiî de onun hakkında şöyle demiştir: “Eğer Ebû Hanîfe’nin, şu direği altın yapacağını söylediğini görürsen mutlaka o konuda hüccetini ileri sürer. Fakih olmak isteyen kimseler, Ebû Hanîfe’nin iyalidirler. Siyer öğrenmek isteyenlerse Muhammed b. İshâk’ın iyalidirler. Hadis öğrenmek isteyenler de Malik’in iyalidirler. Tefsir öğrenmeye gelince, onlar da Mukâtil b. Süleymân’ın iyalidirler.”²⁷⁵

g. Sultanlarla İlişkisi ve Siyâsî Tutumu

ga . Emevîlere Karşı Tutumu

Ebû Hanîfe ömrünün elli iki yılını Emevîler, kalan 18 yılını da Abbasîler devrinde geçirmiştir. Böylece o, Emevî devletinin güçlü devrini, gerileme ve yıkılış devirlerini gördükten sonra Abbasî devletinin ilk yıllarını da yaşamıştır. Abbasî hareketi, bilhassa İran içlerine doğru yayılan gizli bir propaganda şeklinde başlamış,

²⁶⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,339.

²⁶⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,344; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve ’n-Nihâye*, X,107; Suyûtî, *Tebyîzu ’s-Sahîfe*, s.17

²⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve ’n-Nihâye*, X,107; İbn Hacer, *Tehzîbu ’t-Tehzîb*, X, 450.

²⁷¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,345; Suyûtî, *Tebyîzu ’s-Sahîfe*, s.19.

²⁷² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve ’n-Nihâye*, X,107.

²⁷³ Zehebî, *Tezkiratu ’l-Huffâz*, I,126.

²⁷⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve ’n-Nihâye*, X,107; Zehebî, *Siyeru Alâmi ’n-Nubelâ*, VI,398; Suyûtî, *Tebyîzu ’s-Sahîfe*, s.18.

²⁷⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve ’n-Nihâye*, X,107.

yeraltı faaliyetleri ile gelişmiş ve nihayet Emevî devletini yıkıp iktidarı ele geçirmiştir.²⁷⁶

İşte Ebû Hanîfe, bütün bunlara şahid olmuş ve bu olaylar, ruhunda derin etkiler bırakmıştır. Gerçi o, ne ayaklananlara ne de ihtilâlcilere katılmıştır. Fakat olayların akışı gösteriyor ki önce İmam Azam'ın gönlü, Emevîlere karşı ayaklanan Hz. Ali evlâdlarıyla birdi. Onlar, Abbâsîlere karşı ayaklandıkları zaman İmam Azam, yine bunları desteklemekteydi.²⁷⁷

Ebû Hanîfe, Şîî olmamakla beraber, Emevîlerin hilâfet için hiçbir haklarının olmadığına kani idi. Fakat fiilen Emevîlerin aleyhine harekete geçmemiş ise de, onların aleyhine yapılan hareketleri benimsemiştir. Rivayet edildiğine göre:

Zeyd b. Ali Zeynelâbidin, Kûfe'de Hişam b. Abdilmelik'e karşı isyan bayrağını açtığı zaman Ebû Hanîfe şöyle demiştir: "Zeyd'in bu çıkışı, Resûlüllah (s.a.s.)'ın Bedir günündeki çıkışına benziyor." Kendisine, İmam Zeyd'le birlikte niçin savaşa katılmadığı sorulduğunda şu cevabı vermiştir: "Beni ondan alıkoyan, halkın yanımdaki emanetleridir. Bu emanetleri İbni Ebî Leylâ'ya bırakmak istedim, kabul etmedi. Savaşta ölür ve bunca emanetin altında kalırım diye korktum." Yine rivayet edildiğine göre Zeyd'le savaşa katılmadığına dair özür beyan ederken şöyle demiştir: "Eğer halkın, Zeydi, daha önce dedesi Hz. Hüseyin'i bırakıp kaçtığı gibi, bırakıp kaçmayacağını bilseydim, ben de Zeyd'le birlikte savaşırdım. Çünkü o hakîkî imamdır. Fakat bu düşünce ile ona sadece malî yardımda bulundum." İmam Ebû Hanîfe, İmam Zeyd'e on bin dirhem yardımda bulunmuş ve elçisine; "Benim özürümü ona anlat", demiştir.²⁷⁸

Bu gösteriyor ki İmam Ebû Hanîfe'ye göre Emevîler halîfeliğe lâyık değillerdi. O, Zeyd b. Ali'yi imam olarak tanıyordu. Fakat sözünde durmayan Iraklıların tabiatını bildiği için iyi netice alınacağına inanmıyordu. Bununla beraber İmam Zeyd'i engellemek de istemedi. Hattâ ona malî yardımda bulundu.

Rivayete göre, Zeyd b. Ali, hicrî 121 yılında nihayet başkaldırığında yakınlarından Hz. Ali'nin torunu Muhammed b. Ömer, ona isyan etmemesi konusunda nasihat etmiş, Irak halkının, Hz. Ali'ye, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e karşı nasıl davrandıklarını, onlara asla güvenilemeyeceğini hatırlatmaya çalışmıştı. Buna

²⁷⁶ Ebû Zehrâ, *İslam'da Fıkhî Mezhepler Tarihi*, II,229 vd.

²⁷⁷ Ebû Zehrâ, *İslam'da Fıkhî Mezhepler Tarihi*, II,229 vd.

²⁷⁸ İbnu'l-Bezzâzî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, I,55.

rağmen Zeyd ondörtbin kişilik bir kuvvetle isyanı başlattı. Fakat adamları onu da perişan ettiler. Kendisine Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer (r.anhuma) hakkındaki kanaatlarını sormaya (Onu fikir mücadeleleriyle zor durumda bırakmaya) başladılar. Zeyd ise bu iki zat hakkında iyi düşündüğünü söyleyince etrafındaki adamları dağıldılar. Bunlara o günden sonra “Râfızîler” adı verildi.²⁷⁹

Bu olaydan sonra ancak birkaç yüz kişi Zeyd’e bağlı kaldı. Zeyd bu adamlarıyla birlikte Emevî Devlet Kuvvetlerine karşı eşsiz bir mücadele verdi ve Hicri 122 de birkaç günlük çarpışmadan sonra şehid oldu.²⁸⁰

Hz. Ali’nin torunlarından Yahya b. Zeyd b. Ali Zeynelâbidin de Ebû Hanîfe döneminde şehit edilmiştir. İbnu’l-Esîr’in *el-Kâmil fi’t-Târîh*’indeki ifadelerle göre, Yahya, daha önce Horasan’da gizlenmişti. Belh kenti’nde el-Kureyş b. Amr b. Davud adında birinin evinde saklanıyordu. Halîfe Hişâm ölünce Irak Valisi Yûsuf bin Amr, Yahya’nın haberini aldı. Belh kentindeki naibi Nasr b. Seyyar’a bir yazı göndererek ona Yahya hakkında bilgi verdi. Bunun üzerine Nasr b. Seyyar, Yahya’yı saklayan el-Hurayş’ı çağırarak ona dayak attı, kendisine sövüp saydı. Buna rağmen el-Hurayş, Yahya hakkında hiç bir bilgi vermedi. Fakat daha sonra el-Hurayş’ın oğlu onu ihbar etti. Bunun üzerine Yahya hemen alınarak hapsedildi. Nasr Bin Seyyar, durumu Irak Valisi Yûsuf bin Amr’a bildirdi. O da olup bitenleri el-Velid’e yazdı. Halîfe el-Velid, Nasr’a, Yahya’yı salıvermesini ve onun arkadaşlarıyla birlikte derhal kendisine gönderilmesini emretti. Nasr da bu emri yerine getirdi. Fakat Yahya’nın, yolculuk esnasında isyan etme niyetinde olduğunu zannederek üzerine onbin kişilik bir kuvvet gönderdi. Yahya’nın beraberinde ise, 70 kişiden başka kimse yoktu. Buna rağmen onları bozguna uğratarak komutanlarını öldürdü ve büyük miktarda mal ele geçirdi. Ne varki kısa bir süre sonra üzerine bir kuvvet daha geldi, onu ve bütün arkadaşlarını şehit ettiler.²⁸¹

Bundan sonra Yahya’nın oğlu Abdullah da iktidarı ele geçirmek maksadıyla Yemen’de isyan etti. Fakat son Emevi halîfesi Mervân b. Muhammed, Abdullah üzerine yolladığı adamları vasıtasıyla hicri 130 yılında onu da öldürttü.²⁸²

İşte bu olayların İmam Ebû Hanîfe üzerinde büyük etkileri olmuştur. O, İmam

²⁷⁹ İbnu’l-Esîr, Ebu’l-Hasen Ali b. Ebi’l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî (v.630/1233), *el-Kâmil fi’t-Târîh*, IV,266-267.

²⁸⁰ İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*. IV,266-269.

²⁸¹ İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*. IV,291.

²⁸² İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*. IV,386.

Zeyd'in ayaklanmasını, Hz. Peygamber'in Bedir günündeki çıkışına benzetmiştir. Fakat İmam Zeyd, fecî şekilde öldürülmüş ve cesedi bir hurma kütüğüne asılmıştır. Kendisinden sonra bu acıklı akibetler oğlu ve torununun başına da gelmiştir. Bu durum karşısında, elbette Ebû Hanîfe, Emevîlere karşı nefret duyacak ve onların zulümlerini diğer bilginler gibi o da tenkid edecekti. Âlimlerin tenkid dilleri, kılıçların yapamadığını yapar; onların darbeleri kılıçlardan daha kesici ve şiddetli olur.

Bunun için Emevîler, İmam Ebû Hanîfeyi takip etmeye başlamışlar, bilhassa Abbasî propagandasının gizli gizli yayılışını ve intizamlı isyan hareketlerini görünce bu takiblerini daha da artırmışlardır. Emevî valisi İbni Hübeyre tehlikenin arttığını görünce fakih ve muhaddislerden korkmaya başlamış, özellikle fıkıh ve ilimde büyük bir yeri olan İmam Zeyd'le teması bulunanlardan endişelenmiştir. Adı geçen vâli; İbni Ebî Leylâ, İbni Şübrüme, Dâvûd b. Hind gibi Irak'ın fakihlerini toplamış ve her birine Emevî idaresinde birer vazife almalarını teklif ederek, onların Emevî devletine bağlı olup olmadıklarını öğrenmek istemiştir. Bu arada Ebû Hanîfe'ye de vazife teklif etmiş, fakat o bunu şiddetle reddetmiştir.²⁸³

Rivayetlerden anlaşıldığına göre, İmam-ı Azam, kadılık teklifini dolaylı yönden zulme ortak olma addederek reddettiği için zindana atılmış ve kırbaçlatılmıştır. Nakledilen bazı bilgilere göre, Emevîler Dönemi halîfelerinden Mervan'ın Irak valisi İbni Hübeyre, Ebû Hanîfe'ye kadılık görevi teklif etmiş, Ebû Hanîfe ise bu görevi üstlenmekten kaçınmıştır. Bunun üzerine İbni Hübeyre, Ebû Hanîfe'ye yüz kırbaç vurdurmuş ve on gün boyunca da her gün onar kırbaç vurdurmuştur.²⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, bu hâdiseyi anlattığı zaman Ebû Hanîfe'ye merhamet ederek ağlamıştır.²⁸⁵ Ebû Hanîfe'nin torunu İsmail b. Hammâd b. Ebî Hanîfe, babası Hammâd'ın Künâse²⁸⁶ mevkiinden geçerken ağladığını nakleder. Neden ağladığını sorduğunda “Burası İbni Hübeyre'nin babama (Ebû Hanîfe'ye) kırbaç vurdurduğu yerdir.” demiştir.²⁸⁷

Bu olayların nasıl geliştiğini ve sonuçlandığını Muvaffak el-Mekkî, *Menâkıb-ı Ebî Hanîfe* isimli eserinde şöyle anlatmaktadır:

İbni Hübeyre, mührün Ebû Hanîfe'nin elinde olmasını ve muamelelerini

²⁸³ Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, I,23; Ebû Zehrâ, *İslam'da Fıkhî Mezhepler Tarihi*, II,229-230.

²⁸⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,328; Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nubelâ*, VI,395.

²⁸⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, V,407.

²⁸⁶ Künâse, Kûfe'de bir yerdir. (İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, V,408)

²⁸⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, V,408.

bununla imza etmesini, onun elinden çıkmayan hiç bir yazının infaz edilmemesini ve malî sarfiyatın da yalnız onun müsaadesiyle yapılmasını istemiştir. Ebû Hanîfe, onun bu tekliflerini yerine getirmekten şiddetle kaçınmıştır. Vali İbni Hübeyre ise, bu vazifeyi kabul etmediği takdirde Ebû Hanîfe'yi dövdüreceğine yemin etmiştir. Bunun üzerine âlimler, Ebû Hanîfe'ye bu vazifeyi kabul etmesi için ricada bulunmuşlar; “Biz kendini tehlikeye atmayasın diye sana Allah için öğüt veriyoruz. Sen, bizim kardeşimizsin. Hiçbirimiz böyle bir vazifeyi istemiyoruz. Fakat başka bir çaremiz yoktur.” demişlerdir. Güçlü, imanlı ve takva sahibi Ebû Hanîfe de onlara şöyle cevap vermiştir: “Eğer o, Vâsıt Mescidi'nin kapılarını saymamı isteseydi benden, onu dahi kabul etmezdim. O halde nasıl olur da o, bir adamı idam etmek için benim hüküm vermeme ister ve bu hükümle onun boynunu vurur! Ben böyle bir hükmü ihtiva eden kararın altını nasıl mühürlerim! Vallahi ben, böyle bir işe ölünceye kadar giremem.”²⁸⁸

Ebû Hanîfe vazife almamakta ısrar etti. Onun bu ısrarı karşısında bütün kuvvetler perişan oldu. Vali, Ebû Hanîfe'yi kadılığa razı edecek bir yol bulamayınca şiddete başvurdu. Gayesi saltanat için potansiyel bir tehlike olarak gördükleri İmam-ı Azam'ı ya kendi emelleri için kullanmak ya da ortadan kaldırmaktı. Ama buna muvaffak olamadılar.

Vali, Ebû Hanîfe'yi üstüste birkaç gün hapsedirdikten sonra dövdürmeye başlıyor. Hattâ ona kırbaç vuran kimse usanmış ve dövülmeden dolayı ölür ve Emevî idaresine kıyamete kadar sövülmeye sebep olur diye korkmuştur. İbni Hübeyre bilginlere; “Ebû Hanîfe'ye söyleyin de bizi yeminimizden kurtarsın.” demiş, onlar da Ebû Hanîfe'den bu teklifi kabul etmesini rica etmişler, fakat o tutumunda şiddetle ısrar etmiştir. Bunun üzerine İbni Hübeyre, bilginlerden, zindanda bulunan İmam Ebû Hanîfe'ye tavassut ederek, vazife teklifini reddetmektense ileride belki yapabileceğini söylemesini temin etmelerini istemiş; fakat Ebû Hanîfe bunu da kabul etmemiştir. Sonunda İbni Hübeyre, İmam Azam'ı serbest bırakmak zorunda kalmıştır. Ebû Hanîfe, hürriyetine kavuşur kavuşmaz yol hazırlığını yaparak, Beytullah'a sığınmak üzere Hicaz'a gitmiştir. Bu olaylar, hicri 130 yılında cereyan etmiştir. Ebû Hanîfe, Allah'ın evine mücavir olmuş ve Abbasîler iktidara gelinceye kadar orada kalmıştır.²⁸⁹

²⁸⁸ Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, I,22-24.

²⁸⁹ Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, I,22-24.

gb. Abbasîlere Karşı Siyâsî Tutumu

Abbasîler iktidarı ele alıp asâyişi temin edince İmam-ı Azam da Kûfe'ye dönmüş, diğer bilginlerle birlikte ilk Abbâsi Halîfesi Ebu'l-Abbâs es-Seffâh ile buluşmuş ve yeni halîfeye bîat ettiğini açıklamak üzere bir hitabede bulunmuştur. Esasen diğer bilginler, halîfenin bîat talebine icabet etmek üzere İmam Azam'ı kendileri için temsilci seçmişlerdir.²⁹⁰

Ebû Hanîfe, bu hitabında şunları söylemiştir: “Hakkı, Peygamberinin soyuna teslim eden, zâlimlerin zulmünü bizden kaldıran ve hakikati söyleyebilmemiz için dilimizi hürriyete erdiren Allah'a hamd olsun. Ey Halîfe, Allah'ın emri üzere biz sana bîat ettik, kıyamete kadar sana verdiğimiz söze bağlı kalacağız. Allah, bu makamı Peygamberinin soyundan geri almasın!”²⁹¹

İmam Azam'ın bu hitabesi gösteriyor ki o, adalet ve doğruluktan ayrılmamak şartıyla devlet idaresini Ehl-i Beyt'in ele almasını çok arzu etmekteydi. Ebû Hanîfe, Abbâsilere bağlı kalmaya devam etmiştir. Çünkü onların iktidara gelişi, Hz. Ali evlâdlarına reva görülen zulmün giderilmesi neticesinde olmuştur. Abbasi halîfeleri de İmam Azam'a yakınlık gösteriyorlardı. Ona Ebu'l-Abbâs, ondan sonra gelen Ebû Cafer Mansûr birçok ihsanlarda bulunmuş ise de Ebû Hanîfe bunları nezaketle reddetmiştir.

İmam Ebû Hanîfe'nin, ilk yıllarında Abbasî idaresi aleyhinde konuştuğu bilinmemektedir. Nihayet Abbasoğulları ile Hz. Ali evlâdları arasında çekişme başlamış ve Ebû Hanîfe'nin büyük sevgi beslediği Ali evlâdlarına karşı işkence artmıştır. Elbette bu durum karşısında, Ebû Hanîfe'nin Abbâsilere karşı nefret etmemesi düşünülemez. Bir de Mansûr'un iktidarına karşı Hz. Ali'nin torunlarından Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye b. Abdillâh ve kardeşi İbrahim isyan edince durum büsbütün değişmiştir. Bunların babası Abdullâh, Ebû Hanîfe'nin hocası olup oğulları isyan bayrağını çektiği zaman Mansûr tarafından hapsedirilmişti. O, her iki oğlunun ölümünden sonra Mansûr'a karşı kin ve nefret duygularıyla dolu olarak hapisanede (h.145) ölmüştür.²⁹²

Bu ve benzeri sebepler yanında Ebû Hanîfe'nin, Kûfe'de ikamet edip, ehl-i beyte büyük muhabbet beslemesi, devlet tarafından onlara yapılan baskı ve zulümlere

²⁹⁰ Ebû Zehrâ, *İslam'da Fıkhî Mezhepler Tarihi*, II,232.

²⁹¹ Ebû Zehrâ, *İslam'da Fıkhî Mezhepler Tarihi*, II,232.

²⁹² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, V,129 vd.

karşı tavır alması, Kadı İbni Ebî Leylâ'nın görüşlerini devamlı eleştirmesi ve İbni Ebî Leylâ'nın halîfeye bu durumdan devamlı şikâyetinde bulunması halîfenin büyük İmam hakkındaki düşüncelerini menfiye dönüştürdü. Halîfe Mansûr'un hâcibi olan er-Rebi ve Ebu'l-Abbâs et-Tûsî gibi yakınlarından Ebû Hanîfe'yi sevmeyenlerin bulunması da bu durumun tetikleyicisi olmuştur.

Ebû Zehrâ'nın verdiği tarihî bilgilere göre, bütün bu olaylar sebebiyle Mansûr, Ebû Hanîfe'ye karşı iyice bozulmuş, iktidarını korumak için sert bir vaziyet almış ve onu cezalandırmayı zarurî görmüştür. Halîfe Mansûr, Ebû Hanîfe'nin zamanın kadısını sürekli tenkit etmesini göz önüne alarak, ona kadılık vazifesini teklif etmiştir. Esasen kurnaz bir halîfe olan Mansûr, bilginlere doğrudan doğruya din ve dünyaya ait görüşlerinden ötürü baskıda bulunmazdı. Bu sebepten Ebû Hanîfe'nin tenkidlerini ona kadılık teklif etmek için istismar etmeye kalkıştı. Oysa Ebû Hanîfe'nin bu vazifeyi kabul etmeyeceğini biliyordu. Fakat onu, bu yüzden cezalandırırsa haklı görüneceğini umuyordu.

Bu sebeplerle ilk zamanlarda Ebû Hanîfe ile ilişkileri iyi olan Hâlîfe, Haksız emellerinin temellerini sağlamlaştırmak için İmam-ı Azam'a kadılığı teklif ederek onun yüksek nüfuzundan faydalanmak isteyince müspet ilişkiler yavaş yavaş menfiye dönüşmüştür. Halîfenin ne yapmak istediğinin farkında olan İmam-ı Azam, kadılığı üstlenmekten daima kaçınmıştır. Kendisine kadılık teklif edilince, "Ben kadılık yapamam." buyurdu. "Yalan söylüyorsun." denilince de, "Eğer yalan söylüyorsam, yalancından kadı olmaz. Doğru söylüyorsam, doğru söylediğim için kadılık yapamam diyorum." buyurdu.²⁹³

Halîfe, İmam-ı Azam'ı bırakmadı, zaman zaman bu talebini yineledi. Bir kez daha teklif ettiğinde Ebû Hanîfe şu cevabı verdi: "Kadı olabilecek bir insan, gerekince hem senin, hem de çocuklarınla kumandanlarının aleyhine hüküm verecek bir ruha sahip olmalıdır. Ben ise, böyle bir ruha sahip değilim." Bunun üzerine Halîfe; "Benim gösterdiğim yakınlığı niçin kabul etmiyorsun?" dedi. Büyük takva sahibi İmam da; "Emiru'l-Müminin, bana kendi malı ile bir yakınlık göstermedi ki onu reddetmiş olayım. O, bana ancak Müslümanların beytulmalından bir yakınlık gösterdi. Hâlbuki benim onların beytulmalında bir hakkım yoktur. Çünkü ben, mücâhid değilim ki yaptığım cihad karşılığında bir şey alayım. Ben, onların hizmetçileri de değilim ki,

²⁹³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,329; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, V,406.

hizmetçiler gibi bir şey alayım. Keza ben, onların fakirlerinden de değilim ki, fakirlerin aldığı şeyleri alayım.” dedi.²⁹⁴

Kadılık teklifi ne kadar tekrarlandıysa, Ebû Hanîfe'nin bunu reddedişi de o kadar tekrarlandı. Sonunda sabrı tükenen Mansûr, bu vazifeyi kabul etmesi için yemin etti. Ebû Hanîfe de kabul etmeyeceğine dair yemin etti ve şöyle dedi: “Eğer ben, bu vazifeyi kabul etmediğim takdirde Fırat nehrinde boğulmakla tehdit edilsem, boğulmayı tercih ederim. Senin etrafında ikrama muhtaç olanların çoktur!”²⁹⁵

Bu arada Abbasîler'in ehl-i beyte zulmü ve baskıları artıyor, onların zâlimlikleri arttıkça Ebû Hanîfe'nin de Abbasîler'den uzaklığı o derece artıyordu. Artık kendi usûlünce ve gücünün yettiği yere kadar Emevîler'den olduğu gibi Abbasîler'den de intikam almak yolunu aradı. Irak'ta en-Nefsü'z-Zekiyye'nin kardeşi İbrahim, ayaklandığında ona destek vermiş ve halkı ona yardım etmeye açıkça davet etmiştir. Hattâ iş, Ebû Hanîfe'nin, Mansûr'un bazı komutanlarını onunla savaşmaktan alıkoymasına kadar varmıştı.²⁹⁶

Halîfe Ebû Cafer Mansûr, İmam Ebû Hanîfe'yi takibe ve verdiği fetvâları araştırmaya başlamış, bu arada Ebû Hanîfe'nin Musul halkına dair vermiş olduğu fetva üzerinde bilhassa durmuştur. Musul halkı, halîfeye verdiği bîatı defalarca bozmuştu. Halîfe Mansur da, onlara sözlerini bir daha bozarlarsa kanlarını dökeceğini şart koşmuş, onlar da bu şartı kabul ederek, sözü müzden dönersek kanımız helâl olsun, demişlerdi.²⁹⁷

Saymerî'nin, Ahbâru Ebî Hanîfe'sinde geçen bir rivayette Halîfe Mansûr, Ebû Hanîfe dâhil olmak üzere, bütün fakihleri toplamış ve aralarında şu konuşmalar geçmiştir:

“Peygamber (s.a.s.)'in ‘Mümin şartlarına bağlıdır.’ hadîs-i şerifi sahih değil midir? Musul halkı bana karşı ayaklanmalarını için ileri sürdüğüm şartı kabul ettiği halde, benim vâlime karşı ayaklandı. Şimdi onların kanlarını akıtmak benim için helâl değil midir?” dedi. Orada bulunanlardan birisi: “Onlara istediğini yapabilirsin, onlar hakkında söylediklerin yerindedir. Affedersen, bu, senin büyüklüğünün eseridir. Cezalandırırsan onlar buna müstahak olmuşlardır.” dedi. Ebû Hanîfe susmaktaydı.

²⁹⁴ Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, I,215.

²⁹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, V,405-406.

²⁹⁶ İbnü'l-Bezzâzî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, II,22.

²⁹⁷ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih*, s.69-70.

Mansûr, ona döndü ve: “Üstad, sen ne dersin, biz, Peygamberin hilâfet ve eman evinde değil miyiz?” diye sordu. Ebû Hanîfe gerçeği şöyle ifade etti: “Onlar, ellerinde olmayan şartları kabul etmişler. Sen de sana ait bulunmayan şartları onlara kabul ettirmişsin. Bu durumda sen, onları cezalandırırsan haksızlık yapmış olursun. Allah’ın şartlarına bağlı kalmak daha iyidir.” Mansûr, fakihlerin gitmelerini emretmiş, sonra Ebû Hanîfe’yi yanına çağırarak şöyle demiştir: “Ey Üstad, gerçek görüş senin söylediğindir. Memleketine dön, halifenizi kötüleyecek şekilde halka fetva verme. Çünkü isyancı Haricîlerin cesareti artıyor.”²⁹⁸

Nihayetinde halîfe, sözlerinin ve saltanat gücünün Ebû Hanîfe’nin inanç ve düşünce dünyasından hiçbir şeyi değiştirmeye kadir olmadığını anladığında onu hapisle, kırbaçla tehdit etti. Fakat bunun da kendisine hiçbir faydası olmadı. Ondan, “Hiç olmazsa, doğru olanlarını yerine getirmesi, yanlış olanlarını da tatbik etmekten sakınması için kazâ hükümlerini inceleyip isabetli olup olmadığını kendisine bildirmesini.” istedi. Fakat o, bunu da reddetti. Bunun üzerine halîfe, Ebû Hanîfe’yi hapsedirip ona her gün on kırbaç vurdurmak suretiyle işkence edilmesini emretti. Ebû Hanîfe’nin sıhhi durumu kötüleşince Mansûr onu serbest bırakmış²⁹⁹, fakat ders ve fetva vermekten men etmiştir. İmam Azam Ebû Hanîfe, bundan kısa bir zaman sonra hayata gözlerini yummuştur. O, ölmeden önce, gasbedilmiş veya halîfenin gasbettiği ileri sürülen bir yere defnedilmemesini vasiyet etmiştir. Bunun için Halîfe Mansur; “Ebû Hanîfe’nin nezdinde sağken de öldükten sonra da beni kim mazur gösterir?” demiştir.³⁰⁰

²⁹⁸ Saymerî, *Ahbâru Ebû Hanîfe ve Ashâbih*, s.69-70.

²⁹⁹ Daha önce açıkladığımız üzere İbn Hallikân’ın tespiti, Ebû Hanîfe’nin zindanda vefat etmiş olmasıdır.

³⁰⁰ Ebû Zehra, *İslam’da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, II,236-237.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EBU HANİFE'NİN GÖRÜŞLERİNİN MÜRCİE'NİN GÖRÜŞLERİYLE MUKAYESESİ

Bu bölümde Ebû Hanîfe'nin Mürcii sayılmasının sebepleri zikredilerek bu sebepler etrafında onun iman ve sıfatullah başta olmak üzere Mürcii olarak itham edilmesine yol açan görüşleri Mürcie'nin bu konudaki görüşleriyle mukayeseli bir şekilde ele alınacaktır.

Ebû Hanîfe'nin Mürcie'den sayılmasına sebep olan hususlar şu şekilde özetlenebilir:

1. Ebû Hanîfe'nin büyük günah işleyenin işlediği günahı helal saymadıkça mümin olduğunu kabul etmesi ve imanda istisnayı kabul etmemesi. Ebû Hanîfe'nin Mürcie'ye en yakın olduğu görüşü budur.

2. Bazı çevrelerin düşmanlığı ve bu sebeple onu kötölemek için ona bu ismi vermeleri.

3. Bidat ehlinin kendi görüşlerini yaymak için Ebû Hanîfe'nin ismini kullanması³⁰¹ ve bunun için de onun Mürcîî olduğunu gösteren rivayetler uydurmaları.³⁰²

4. Eş'arî gibi Ehl-i Sünnet imamlarının onu Ehl-i Sünnet Mürcie'sinden sayması.³⁰³

5. Art niyetli insanların İslam toplumunun kabul ettiği büyük âlimlerin kitaplarını istinsah ederken bu konuyla alakalı asılsız bilgileri yerleştirmeleri.³⁰⁴

6. Üzerinde durulması gereken bir başka nokta ise, Ebû Hanîfe'nin Mutezile ile sürekli mücadele etmiş olmasıdır. Mutezile, özellikle kader konusunda kendilerine muhalif olan herkesi irca ile suçlamaktaydı. Ayrıca Mutezile ve Hariciler, büyük günah işleyen kimsenin imanını savunanları bu isimle isimlendirmişlerdir.³⁰⁵

³⁰¹ Ebu'l-Muzaffer Tâhir b. Muhammed el-İsferâyînî (v.471/1078). *et-Tebîr fi'd-Dîn ve Temyîzi'l-Firkati'n-Nâciye ani'l-Firaki'l-Hâlikîn*. s. 185.

³⁰² el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.81-87.

³⁰³ Eş'arî, *Makâlât*, I, 119.

³⁰⁴ Bahçivan (1999). "İrcâ Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İthamına Bir Bakış", s.141-176.

³⁰⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,141.

7. İmanı, “kalb ile tasdik dil ile ikrar ve organlar ile amel” olarak tarif eden Hadis Ehli de imanı sadece tasdik olarak anlayan Ebû Hanîfe’yi, asıl mürcî anlayışa dâhil etmiş görünmektedir.³⁰⁶

Şimdi bu maddelerden bazılarını detaylı biçimde ele alıp tarihî verilerle işin hakikatini bir nebze olsun açıklamaya çalışacağız. Öncelikle Ebû Hanîfe’nin iman görüşünü açık bir şekilde ortaya koymak faydalı olacaktır.

A. EBÛ HÂNİFE’NİN İMANLA İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Ebu Hanîfe, usûlu’-d-dîn’de derinleşmenin ahkâmda derinleşmekten üstün olduğunu kabul etmiş, fikhın tarifini “Kişinin, kendi leh (haklarını) ve aleyhinde (sorumluluklarını) olan şeyleri bilmesidir.” şeklinde yapmıştır. Ona göre, bu bilgilerin itikatla ilgili olanlarına “el-Fıkhu’l-Ekber” denilir. Kişinin nasıl ibadet edeceğini öğrenmeye çalışması, kendisi için birçok ilmi toplamasından daha hayırlıdır.³⁰⁷

Bu bilgilerden anlaşıldığına göre Ebû Hanîfe, sağlam bir itikada sahip olmayı bunun için de bu yönde elde edilecek bilgiyi amelî bilgilerden çok üstün tutuyor ve onun fikh tanımının içine imanî konular da giriyor. O, *el-Fıkhu’l-Ekber*’i şöyle tarif ediyor: “Ehl-i kıbleden olan bir kimseyi herhangi bir günahla tekfir etmemen, kimseyi imandan uzaklaştırmaman³⁰⁸, marufu emredip münkerden sakındırman, senin için takdir olunan şeyin sana mutlaka isabet edeceğini, senin için takdir olunmayan da sana isabet etmeyeceğini bilmen, Hz. Peygamber’in ashabından hiçbiri ile ilgini kesmemen, birini sevip diğerini sevmezlik etmemen, Hz. Osman ve Hz. Ali’nin durumunu Allah’a havale etmendir.”³⁰⁹ el-Ustuvâî’nin *İtikâd*’ında ise bu sualin benzeri olan “Ehl-i kible ve’l-cemaat kimdir.” diye sorulduğunda: “Ebu Bekir ve Ömer (r.anhuma)’i faziletli gören, Osman ve Ali (r.anhuma)’yi seven, Mestler üzerine meshi kabul eden, günahı sebebiyle kimseyi tekfir etmeyen, kadere, hayrın ve şerrin Allah’tan geldiğine inanan Allah’ın zatı hakkında hiçbir söz söylemeyen kimselerdir.” demiştir.³¹⁰

Ebû Hanîfe, kendisiyle tartıştığı muarızı nasları kabul eden biriye kesin naklî delil, nasları delil saymayan biriye kesin aklî delil kullanmıştır. Aynı zamanda

³⁰⁶ el-Kevserî, *Tenîbu’l-Hatîb*, s.90-91.

³⁰⁷ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu’l-Ebsat*, 58; Beyâzîzâde Ahmed Efendi. (v.1098/1687), *İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe’nin İtikadî Görüşleri*, s.81.

³⁰⁸ Ebu’l-‘Alâ Sâid b. Muhammed b. Ahmed el-Ustuvâî, en-Nisâbü’rî (v.432/1041), *Kitâbu’l-İtikâd Akîde Merviyeye ani’l-İmâmi’l-‘Azam*. s.128.

³⁰⁹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu’l-Ebsat*, 58.

³¹⁰ el-Ustuvâî, *el-İtikâd*, 130.

muhafiflerini ikna etmek için “makulâtı mahsûs hale getiren” kıyaslar yapmış, bazen de esaslarına Kur’an’da işaret edilen ihtimalleri tartışma metoduna başvurmuştur.³¹¹ O, akaide dair görüşlerinde daha çok Kur’an’ı esas almıştır. Bu manada hadisleri değerlendirirken Kur’an’a arz etmiş, onun verdiği mesaja muarız ve dinin ruhuna uymayan hadislere temkinli yaklaşmış, bazen bu hadislerle amel etmemiş bazen de tevil ederek cem etmiştir.³¹²

Ebû Hanîfe’nin itikadî görüşlerini ve bunların Mürcîî görüşlerle kıyasını şöylece özetlemek mümkündür:

a. Ebû Hanîfe’nin İman Tanımı

Ebû Hanîfe’nin iman tanımı, ona nispet edilen risalelerin bazısında “kalp ile tasdik, dil ile ikrar”³¹³ şeklinde yer alırken *el-Âlim ve’l-Müteallim* risalesinde “tasdik, marifet, yakîn, ikrar ve İslam”³¹⁴ şeklinde, el-Ustuvâî’nin, *İtikâd*’ında ise, “tasdik ve ikrar”, “dil ile ikrar, kalp ile tasdiktir. Amel ise, (bu ikrar ve tasdik) davranış (olarak yansımasıdır,) İman, artmaz eksilmez fakat amel artar ve eksilir.”, “tasdik, marifet, yakîn, ikrar ve İslam”³¹⁵ şeklindedir. Ebû Hanîfe, bunların manalarını ve aralarındaki nüansı açıkladıktan sonra aslında öz itibari ile hepsinin aynı manaları muhtevi olduğunu ifade etmiştir.³¹⁶ O, İslâm’ı, “Allah’ın emirlerine teslim olmak ve itaat etmek.” olarak ifade ederken “Lügat itibariyle iman ve islâm arasında fark vardır. Fakat islâmsız iman, imansız da islâm olmaz. Onların ikisi de bir şeyin içi ve dışı gibidirler. Din ise; iman, islam ve şariatlerin hepsine birden verilen isimdir.”³¹⁷ şeklinde ifade etmektedir.

Mürcie’den Cehm b. Safvan, imanı bir bilgi (marifet), inançsızlığı (küfür) ise inkâr olarak nitelendirmektedir. Onlara göre iman ‘Allah’ı, peygamberleri ve onların Allah katından getirdikleri her şeyi ‘bilmek’ demektir.³¹⁸ Bir grup imanı ‘Allah’ı bilmek ve O’na boyun eğmek’ yani Tanrı’ya büyüklenmemek ve O’nu sevmek diye

³¹¹ Yavuz, “Ebû Hanîfe” *DİA*, X,139; (Ebû’l-Hayr, s. 134-135’ten naklen)

³¹² Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve’l-Müteallim*, s.24.

³¹³ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü’l-Ekber*, s.56; Ebû Cafer et-Tahâvî. (v.321/937). *Metnü’l-Akâdeti’t-Tahâviyye Beyâni Akâdeti Ehli’s-Sünne ve’l-Cemâa.*, s.21-22.

³¹⁴ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve’l-Müteallim*, s. 12; İbn-i Abdilber, *İntikâ*, s.168.

³¹⁵ el-Ustuvâî, *el-İtikâd*, s.139-140.

³¹⁶ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve’l-Müteallim*, s.12.

³¹⁷ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü’l-Ekber*, s.56.

³¹⁸ Eş’arî, *Makâlât*, I,114.

tanımlamıştır. ³¹⁹ Yine bir grup imanı sadece dil ile ikrardan ibaret sayarken ³²⁰ bir başka grup ise, iman edilecek konuları bilip, bunları dil ile ikrar edip Allah'ın emirlerine itaat etmek diye tanımlamıştır. ³²¹ Gaylan ed-Dimeşki'ye göre iman, Allah'ı bilerek, onu sevip, emirlerine boyun eğmek ve Rasûlü'nün Allah katından getirdiklerini ikrar etmektir. ⁴⁸ Bir gruba göre Allah ve Rasulünü bilmek, onun vahiy olarak bildirdiği bütün nassı yorumsuz bir şekilde ikrar etmektir. ³²² Ebû Muâz'a göre insanın küfrünü Allah'ın emirlerini terk etmeye, kebâir işlemeye değil onları hafife almaya, düşmanlığa ve bunlardan nefret etmeye bağlamışlardır. ³²³ Bişr el-Merîsî ise, imanı sadece "tasdik" ten ibaret kabul etmiştir.

Görüldüğü üzere Mürcî ekollerin iman tanımları içinde her ne kadar Ebû Hanîfe'nin yaptığı tanıma yaklaşanlar, benzeyenler olsa da bunlardan hiçbiri onun yaptığı iman tanımı ile örtüşmemekte hatta çoğu zıt düşmektedir. Küçük bir benzerlik için ise büyük ayrılıklar göz ardı edilemez.

İmam Azam, tevhîdin aslının ve buna iman etmenin şartlarını Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, öldükten sonra dirilmeye, kadere, hayrın ve şerrin Allah'tan olduğuna, ³²⁴ hesap, mizan, cennet ve cehenneme inanma ³²⁵ ve bunların hak olduğunu ikrar etme ³²⁶ olarak zikretmiştir. ³²⁷

Ona göre, Allah insanları küfür ve imandan hâli olarak yaratmış, sonra onlara hitap ederek emretmiş ve nehyetmiştir. Kâfir olan; kendi fiili, hakkı inkâr ve reddetmesi ve Allah'ın yardımını kesmesiyle küfre sapmıştır. İman eden de kendi fiili, ikrarı, tasdiki ve Allah'ın muvaffakiyet ve yardımı ile iman etmiştir. ³²⁸

Mürcie de bu iman esaslarını benimsemiş ama iman konusunda farklılıklar olduğu gibi tevhidin esaslarını kabul konusunda da Mürcie'nin kendi içinde ve Ebû Hanîfe'nin görüşleri ile arasında önemli ölçüde farklılıklar vardır. Mürcie'nin tevhidin mahiyeti hakkında da görüş ayrılığına düştüğünü görmekteyiz. Bu bağlamda bir kısmı

³¹⁹ Dalkılıç, "Eş'arî'ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları"

Sayı: 9, 87-119.

³²⁰ Eş'arî, *Makâlât*, I,117.

³²¹ Eş'arî, *Makâlât*, I,117.

³²² Eş'arî, *Makâlât*, I,118.

³²³ Eş'arî, *Makâlât*, I,119-120.

³²⁴ Tahâvî, *Akîde*, s.21.

³²⁵ Tahâvî, *Akîde*, s.26.

³²⁶ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, s.53.

³²⁷ El-Ustuvâî, *el-İtikâd*, 132-133.

³²⁸ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, s.54.

Mutezile'nin fikrini kabul ederken, bir kısmı teşbih fikrini benimsemiştir. Bu gruplara göre tanrı cisimdir ve bir bütünlüğü vardır. Tanrı insan suretinde yani eti, kanı, kemiği ve el, ayak, baş vb. gibi uzuvları olan bir insan gibidir. Bununla birlikte o başkasına benzemediği gibi hiçbir şey de ona benzemez.³²⁹ Bazı Mürciiler, herhangi bir araştırma yapılmaksızın Allah'ın birliğinin kabul edilmesinin iman olmadığını savunurken, diğerleri bu şekildeki bir kabulün iman olduğunu söylemişlerdir.³³⁰

Yine Mürcie'nin bir grubu kader konusunda Mutezile'nin görüşünü benimserken, başka bir grup kaderi kabul etmiştir. Mürcie, Allah'ın isim ve sıfatları konusunda da Mutezile'yle paralel düşünmektedir.³³¹

Ebû Hanîfe, insanların tasdik bakımından kalp ve dili ile inanan, kalbi ile inanıp dili ile inkâr eden, kalbi ile inanmayıp dili ile inanan olmak üzere üçe ayrıldığını söyler. Ona göre, bunlardan kalbi ile inanan her hâlükârda mümindir.³³² İmam-ı Azam, her ne kadar dil ile ikrarı iman için zorunlu görse de bu durum dil ile ikrar edebileceği durumda ikrardan kaçınan kimse içindir. İkrar etmenin canına malına bir tehlike getireceği ve bu sebeple ikrardan kaçınan ya da inkâr ettiğini söyleyen kimse için değildir.³³³

Allahu Teâlâ “*Kalbi iman ile mutmain olduğu halde (küfür kelimesini söylemeğe) cebredilen (ve böylece yalnız dilleri ile söyleyenler) müstesna...*”³³⁴ buyurmuştur. Cenab-ı Allah, imanı kalpte olandan ibaret saymasaydı onların lisanla inkârları kâfir olmalarına sebep olurdu. Böylece kalbin imanın yeri olduğu sabit olur.³³⁵

Kâfirlerin dille şehadet getirip iman etmelerine dek Müslümanların onlarla savaştıkları, dille ifade edilen şehadet kelimesinin iman olduğuna yahut kalplerle imanının olmayacağına delil değildir. Bilakis o delil, ifade edilen iman delili ve telaffuz edilen cümledir. Binaenaleyh ibarenin icap ettirdiği hususla kendisini bilmeye

³²⁹ Eş'arî, *Makâlât*, I,128.

³³⁰ Dalkılıç, “Eş'arî'ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları”, s.87-119.

³³¹ Eş'arî, *Makâlât*, I,129; krş.:. Dalkılıç, “Eş'arî'ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları”, s.87-119.

³³² Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, s. 12; İbn Abdilber, *İntikâ*, s. 168.

³³³ el-Ustuvâî, *el-İtikâd*, s.134; Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, I,145 - 148

³³⁴ Nahl, 16/106.

³³⁵ Mâturîdî, *Tevhîd*, s.375.

bizim için bir yol bulunmayanlarda zahiri olan hükümler hakkında onların dille ifade ettikleri iman hakkındaki sözleri kabul edilir.³³⁶

b. İman-Amel İlişki

Ebû Hanîfe'nin irca ile suçlanmasında en temel görüş, onun ameli imandan ayırmasıydı. Lakin Ebû Hanîfe'nin bu konudaki anlayışı da Mürcie'nin anlayışından çok farklıdır. O, amel olmasa da iman olabileceğini savunuyor ama amellere de gereken önemi gösteriyor ve gösterilmesini istiyor. Kendisi de bu konuda son derece titiz davranıyor.

Ebû Hanîfe, iman görüşünü açıklarken imanla amelin birbirinden farklı olduğuna sık sık temas etmiş ve bunun için pek çok delil getirmiştir. Bu konuda o, ilk olarak şu delile yer verir. Peygamber (s.a.s.), öncelikle insanları kelime-i şهادete davet etti. Tevhidi kabul edenler Müslüman, kabul etmeyen kâfir oldu. Farızalar ise, sonradan peyderpey emredildi. Sonra bu farızaları imanla birlikte işlemek amel oldu. Bunun için Allah Teâlâ, “*İman edip, sâlih amel işleyenler,*”³³⁷ “*Kim Allah'a iman eder ve sâlih amel işlerse...*”³³⁸ buyurur.³³⁹

Bu ve benzeri delillerden hareketle Ebû Hanîfe der ki: “Buna göre ameli işlemeyen tasdiki kaybetmiş olmaz, amel olmadan da tasdik mevcut olur. Ameli terk eden kimse, ameli terkinden dolayı tasdiki kaybetmiş olsaydı, iman ismi ve hürmetinden de çıkmış olurdu. Oysaki zayi edenler, sadece tasdiki zayi etmelerinden dolayı, iman isminden, hak ve hürmetinden uzaklaşıp eski halleri olan şirke avdet etmiş olurlar.”³⁴⁰

Bu bağlamda Ebû Hanîfe'ye içki içip sarhoş olarak ölen bir adamla zina edip çocuğunu düşürüp nifas halinde ölen kadının iman konusundaki durumları sorulduğunda Ebû Hanîfe, bu iki kişinin Yahudi mi, Hıristiyan mı ya da başka bir dinden mi olduklarını sorar. Muhatapları da bu kimselerin kelime-i şهادeti söylediklerini ifade eder. Ebû Hanîfe, “Bu ikrar değil midir?” der ve onları benzer sorularla köşeye sıkıştırır. Sonunda onlar “Bu iki kişi cehennemde mi cennette mi sen bize onu haber ver.” dediklerinde Ebû Hanîfe, Nuh (as.), İbrahim (as.), ve Muhammed (s.a.s.) Efendimizin dahi inanmayan ve daha mücrim kavimleri için böyle bir yargıya

³³⁶ Mâturîdî, *Tevhîd*, s.376.

³³⁷ Bakara, 2/25,82,277.

³³⁸ Teğâbun,64/7; Talak,65/11.

³³⁹ Ebû Hanîfe, *er-Risâle*, s.60.

³⁴⁰ Ebû Hanîfe, *er-Risâle*, s.60.

varmadıklarını ayetlerden delilleri ile ifade eder. Sonunda karşı taraf razı olur ve Ebû Hanîfe'nin cemaatine katılır.³⁴¹

Allah'ı ve Resullerini tasdik etmekten hâsıl olan hidayetini, farz kılınan amellerdeki hidayetten farklı olduğunu söyleyen İmam-ı Azam "Cahil olan bilmediğini öğrenir. Allah ve Resulünü bilmekten sapan kimse, insanların mümin oldukları halde öğrenebilecekleri şeyi bilmekten sapan kimse gibi olmaz." dedikten sonra şu ayeti bu görüşüne mesned yapar: "*Mûsâ dedi ki: Ben o işi henüz doğru yolu görmeyecek halde iken yaptım.*"³⁴² Yani mümin hatalı, günahkâr, âsî, zulümkâr olabilir. Bu durum onu imandan nefyetmez.³⁴³ Bütün bunlar gösteriyor ki, amel imandan ayrı, iman da amelden ayrı şeylerdir.

Hz. Ali kendisiyle harbeden Şam ehlini, "müminler" olarak isimlendirmiştir. Ebû Hanîfe Hz. Ali (r.a.)'ın bu tavrından hareketle de imanla amelin farklı şeyler olduğunu ispatlar ve der ki: "Hz. Ali kendileriyle harp ederken, onlar işledikleri amelde hidâyeti bulmuşlar mıydı? Hz. Peygamber'in ashâbı birbiriyle savaştı. Karşılıklı savaşan zümrelerin, her ikisi de fiillerinde hak ve hidâyete ermiş değillerdir. Eğer ikisinden biri hidayet üzeredir, dersen diğerinin durumu nedir? Eğer Allah bilir dersen, isabet etmiş olursun."³⁴⁴

Hülâsâ Ebû Hanîfe'ye göre, Kible ehli mümindir. O, onları terk ettikleri herhangi bir farîzadan dolayı imandan çıkmış kabul etmez. "İmanla birlikte bütün farîzaları işlemekle Allah'a itaat eden kimse bize göre cennet ehlidir, imanı ve ameli terk eden kimse ise, kâfir ve cehennemlidir. İmanı bulunduğu halde, farîzaların bazısını terk eden kimse, günahkâr mümindir. Onun azap görmesi yahut affedilmesi Allah'ın dilemesine bağlıdır. Eğer Allah ona azap ederse, günah işlediğinden dolayı azap eder, günahını, mağfiret buyurursa affeder." der. Hz. Peygamber'in ashâbı arasında önceden geçen ihtilaflar için, "Allah en iyisini bilir" deyip onlar hakkında yargılamaya gitmez.³⁴⁵

Cehm b. Safvan'ın takipçileri olan Cehmiyye'ye göre bir insan 'marifet'i yerine getirip de, söz gelişi diliyle inkâr etse, kâfir olmaz. Buna bağlı olarak iman artmaz, bölünmez, iman nedeniyle müminler arasında bir derecelenme söz konusu

³⁴¹ el-Ustuvâî, *el-İtikâd*, s.146-148.

³⁴² Şuara, 26/20.

³⁴³ Ebû Hanîfe, *er-Risâle*, s.61.

³⁴⁴ Ebû Hanîfe, *er-Risâle*, s.62.

³⁴⁵ Ebû Hanîfe, *er-Risâle*, s. 62.

olamaz.³⁴⁶ İman noktasında kimsenin bir diğerine üstünlüğü olamaz. Buna göre peygamberlerin imanı ile avamın imanı arasında fark yoktur. Bunun gerekçesi ise bilgide farklılaşmanın olmayışıdır.³⁴⁷ Cehm, bu fikirlerini şu şekilde bir zemine oturtmaya çalışır: “İnsan bütün fiillerini bir zorlama ve mecburiyet neticesinde gerçekleştirmektedir. Bu nedenle insanın hür irade ile amel gerçekleştirme yetkisi bulunmamaktadır. O nedenle insanın işlediği amelin de bir değeri, hükmü yoktur.”³⁴⁸ Selef-i Salihîn ise, onun bu ve benzeri görüşlerine şiddetle karşı çıkmış ve onun fikirlerinin şeriatın iptali olduğunu söylemişlerdir.³⁴⁹

Eş’arî, Şimriyye, Cehmiyye, Gaylâniyye ve Neccâriyye fırkalarının imanda artma ve eksilme olamayacağını, küfürle imanın kaybolacağını savduklarını dolayısıyla de kâfirde biraz iman bulunabileceği görüşünü reddettiklerini belirtmektedir.³⁵⁰ Bu nedenle Muhammed b. Şebîb ve bu tanımı kabul eden Mürciiler Allah ve Resûlüne iman edip namaz kılan fakat büyük günah işleyenlerin mümin olduklarını kabul ediyorlardı.³⁵¹

Ubeyd el-Müektib’in şöyle dediği nakledilmiştir: “Şirk dışındaki her günah muhakkak bağışlanacaktır. Kul, tevhit üzere vefat ettiğinde, işlediği günah ve kötülükler kendisine zarar vermez.”³⁵²

Şehristânî, ameli imandan ayrı tutma konusunda Ebû Hanîfe’nin Mürcie’ye benzetilmesine şu sözleri ile karşı çıkar: “İmam-ı Azam, imanın kalp ile tasdik olduğunu söyler imanda artma ve eksilmeyi de kabul etmezdi. İşte bundan hareket edilerek İmam-ı Azam’ın ameli imanın ardına attığı zannedildi. Hâlbuki bu zan, yersiz ve fasittir. Çünkü İmam-ı Azam’ın bedenle yapılan ameller noktasında nasıl hassas ve titiz olduğu bilinen bir gerçektir. İbadetleri îfa noktasındaki gayreti de bütün kitaplarda yazılıdır. O halde bu tür söylentilerin Mutezile ve Havâric’den çıkma ihtimali çok yüksektir.”³⁵³

Bağdâdî de bu hususta şunları zikreder: “Gassân, kitabında, imân hakkındaki görüşünün, Ebû Hanîfe’nin görüşüyle aynı olduğunu ileri sürmüştür. Fakat bu, onun

³⁴⁶ Eş’arî, *Makâlât*, I, 114.

³⁴⁷ Eş’arî, *Makâlât*, I, 88.

³⁴⁸ Eş’arî, *Makâlât*, I, 88.

³⁴⁹ Eş’arî, *Makâlât*, I, 88.

³⁵⁰ Eş’arî, *Makâlât*, I, 117-118.

³⁵¹ Eş’arî, *Makâlât*, I, 119.

³⁵² Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, I, 140-141.

³⁵³ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, I, 141.

bakımından büyük bir yanlışlıktır; çünkü Ebû Hanîfe bu konuda şöyle söylemiştir. “Muhakkak ki, imân, Yüce Allah’ı, Resullerini, Yüce Allah’tan ve bir ayırma gitmeksizin Resullerinin hepsinden gelen şeyleri bilmek (marifet) ve ikrar etmektir. İmân, ne artar, ne eksilir ve ne de insanlar imânda bir şeyi diğerine üstün tutabilirler.” Hâlbuki Gassân, imânın artacağını; ama eksilmeyeceğini söylemişti.”³⁵⁴

Şehristânî, irca fikrini ortaya ilk atan kişi olarak iddia edilen Hasan b. Muhammed b. Ali b. Ebi Tâlib hakkında “O, değişik bölgelere gönderdiği mektuplarda bu fikri belirtirdi. Ancak o Yûnusî ve Ubeydî Mürci’îlerinin iddia ettikleri gibi ameli imanın arkasına geçirmemiş, sadece büyük günah sahibinin tekfir edilemeyeceğini söylemiştir. Zira ona göre ibadetlerde bulunma ve günahlardan kaçınma imanın aslından değildir. Dolayısıyla bunların zevali, imanın da zail olmasını gerektirmez.”³⁵⁵

Mürcie’nin Ebû Hanîfe’ye en fazla yaklaştığı görüş bu görüşüdür. Yalnızca bu yönüyle baktığımızda Ebû Hanîfe’nin de Mürcie gibi düşündüğü yanılığınaya düşebiliriz. Nitekim çağdaş araştırmacılar ve geçmişte mezhepler konusunda araştırma yapan pek çok isim onu bu görüşü sebebiyle Mürci’den saymıştır. Fakat Ebû Hanîfe’nin bu husustaki çıktığı ve vardığı noktalar Mürcie’ninkinden çok farklıdır. Mürcie’den pek çok grup iman varsa adeta amel olmasa da olur ya da amele ihtiyaç yoktur gibi içinden çıkamayacağı bir girdaba girmiştir. Ameli hiçe sayanların elbette bunu imana dâhil etmeyecekleri ortadadır. Fakat Ebû Hanîfe’nin iman-amel yaklaşımı bu anlamda Mürcie’nin durumundan çok farklıdır. Onun görüşünde salih ameli terk etmek ya da büyük günah işlemek müminin dünyası ve ukbası için kendisine yönelik büyük zulümdür. Ama imanı sabit olduğu sürece de ona kâfir diyemeyiz. Bu durumunu Allah’a bırakırız. Çünkü imanın mekânı olan kalpten haberdar değiliz ve bu konudaki yanılığımız büyük vebal gerektirir. Ebû Hanîfe’nin aslında çekindiği en büyük durum budur.

c. İman Artmaz ve Eksilmez, Tasdik Bakımından İnsanlar Birdir

İmanın ziyadelik kabul edip etmemesi Ebû Hanîfe’ye göre, inanılacak hususların artmasıyla ilişkilidir. O, Kur’an’da müminlerin imanının arttığını belirten ayetleri bu şekilde yorumlamıştır. Yani müminler o zamana kadarki inen vahye inanmışlardı ama yeni bir ayet gelmesiyle inanılacak hususlar artmış oldu. Müminler,

³⁵⁴ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firak*, I, 191.

³⁵⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 144.

inen o son vahye de inanmakla önceki inandıkları hususlarda ziyadelik meydana gelmiştir. Ebû Hanîfe, imanın ancak bu şekilde bir ziyadelik kabul edebileceğini söylemiştir. Salt imanda bir artma ve eksilmenin olmayacağını iddia etmiştir. Çünkü imanın artması küfrün eksilmesi, imanın eksilmesi de küfrün artması demektir. Bir kalpte de küfür ve iman birleşmeyeceği için iman ziyadelik ya da noksanlık kabul etmez, demiştir. Bu sebeple inanılacak hususlar bir bütün olup, bunlardan birinin çıkarılması kişiyi küfre götürür. Mürcie'nin Ebû Hanîfe'ye muvafakat ettiği görüşlerden biri de imanın artmayacağı ve eksilmeyeceği görüşüdür. Esasen Mürcie içinde bu konuda da bir birlik yok ama mezhep içinde genel telâkki bu şekildedir.

İmanın mahiyetini bu şekilde ortaya koyan Ebû Hanîfe'ye göre, inanılması gereken her şey melekler, peygamberler için nasılsa Müslüman halk için de aynıdır. Ebû Hanîfe bu tezden hareketle “Bizim imanımız peygamberlerin ve meleklerin imanı gibidir.”³⁵⁶ demiştir. Çünkü iman bölünme kabul etmez. Böyle olunca eksik olan iman da iman olmaz. Dolayısıyla mümin olan herkeste iman eşit olması gerekir.

İmanın tasdik yönüne vurgu yapan ve bu sebeple bizimle melekler arasında fark bulunmadığını söyleyen Ebû Hanîfe'ye: “Allah'ın birliğini, Rab olduğunu, kudretini ve ilâhî katından gelen her şeyi, meleklerin ikrar ettikleri, peygamberlerin tasdik ettikleri gibi tasdik ettik. Bundan dolayı iddia ediyoruz ki, bizim imanımız, meleklerin imanı gibidir. Çünkü biz, meleklerin görüp inandıkları, Allah'ın akıllara hayret veren âyetlerinin hepsine görmediğimiz halde tamamen iman etmiş bulunuyoruz.”³⁵⁷ demiştir.

Onun şu sözleri bu duruma daha da açıklık getiriyor: “İnsanların tasdik konusunda birbirinden farklı olmadıkları, birbirinden az ya da çok tasdik edici olmamaları, fakat bunun yanında amel konusunda birbirinden farklı oldukları durumu da, tasdik ve amelin farklı şeyler olduğunu ortaya koymaktadır. İnsanlara terettüp eden farızalar farklıdır. Sema ehli ile peygamberlerin dini aynıdır. Bunun için Allah “Allah Nuh'a buyurduğu şeyleri size de din olarak buyurmuştur. Sana vahyettik; İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya da buyurduk ki: "Dine bağlı kalın, onda ayrılığa düşmeyin.”³⁵⁸ buyurur.”³⁵⁹

³⁵⁶ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, s.13.

³⁵⁷ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, s.13.

³⁵⁸ Şûra, 42/13.

³⁵⁹ Ebû Hanîfe, *er-Risâle*, s. 60.

Mürctie'den Gassâniye'nin iman tanımı ile Ebû Hanîfe'nin tanımı arasında benzerlik var gibi görünse de temelde farklıdır. Gassâniye, iman, dil ile ikrar ve Allah'a muhabbettir, iman artar fakat eksilmez, demekte bu hususta Ebû Hanîfe ise imanın artma ve eksilme kabul etmediğini savunmaktadır.³⁶⁰ Dolayısıyla bu hususta Mürctie ile Ebû Hanîfe'nin görüşleri arasında büyük bir zıtlık bulunmaktadır.

“İman artmaz ve eksilmez. Çünkü imanın artması ancak küfrün azalmasıyla; eksilmesi de küfrün artmasıyla tasavvur olunabilir. Bir şahsın aynı durumda mümin ve kâfir olması nasıl mümkün olur? Mümin gerçekten iman eden, kâfir de gerçekten inkâr eden kimsedir.” diyen Ebû Hanîfe iman ile küfür arasına kesin bir çizgi koyarak iman varsa küfrün bulunmayacağını, küfür varsa imanın bulunmayacağını iddia etmiş bunun sonucu olarak da iman bakımından müminlerin hepsinin eşit olduğunu vurgulamıştır. Ebû Hanîfe, Yüce Allah'ın “*Onlar gerçekten mü'minlerdir.*”³⁶¹ ve “*Onlar gerçekten kâfirlerdir.*”³⁶² sözünü delil getirerek imanda şüphe bulunmayacağını dolayısıyla da Hz. Muhammed (s.a.s.)'in ümmetinden âsi olan kimselerin hepsinin gerçekten mümin olup, kâfir olmadıklarını, söylemiştir.³⁶³

İmâm-ı Âzam'ın Mürctie'den addedilmesine en çok sebep olan görüşü imanla ameli birbirinden ayırması idi. Nitekim bu konuda Mürctie de aynı şeyi söylüyordu. Fakat olayın sadece bu yönü ele alınarak bir yargıya varmak yanıltıcı olabilir. Nitekim ümmet tarafından kabul görmemiş ya da itikadla ilgili hususları yorumlamada Kur'an'ın, sünnetin ruhuna zıt görüşler beyan eden nice fırkalar var ki bunların hakikate dair önemli yorumları da olmuştur.

İmâm-ı Âzam'a göre amel her ne kadar imanın ayrılmaz bir cüzü gibi görünse de onları bir bütün olarak düşünmemiz imanî ve ibadî birçok konuda bizi içinden çıkamayacağımız ya da açıklayamayacağımız bir yöne sevk eder. Bunun için “Amel imandan ayrı, iman da amelden ayrı şeylerdir. Müminin birçok zaman bazı amellerden muaf tutulması bunun delilidir. Bu muaflık halinde müminden iman gittiği söylenemez.” diyen İmâm-ı Âzam getirdiği sağlam delillerle bu görüşünü güçlendirir. Mesela adet gören bir kadın, namazdan muafır. Fakat ondan imanın kaldırıldığını yahut imanın terk edilmesinin emredildiğini söylemek caiz değildir.

³⁶⁰ İsferyâni, *et-Tefsîr fi'd-Dîn*, s. 98.

³⁶¹ Enfal, 8/4.

³⁶² Nisa, 4/151.

³⁶³ Ebû Hanîfe, *el-Vasıyye*, s.65.

Şâri' o kimseye "Orucu terket, sonra da kaza et," demiştir. Fakat "İmanı bırak, sonra kaza et," denilmesi caiz değildir.³⁶⁴

Sonuçta İmam-ı Azam der ki: "Gökte ve yerde bulunanların imanını, iman edilmesi gereken şeyler yönünden artmaz ve eksilmez, fakat yakîn ve tasdik yönünden artar ve eksilir. Müminler, iman ve tevhit hususunda birbirlerine müsavidirler. Fakat amel itibarıyla birbirlerinden farklıdırlar."³⁶⁵ "Bütün müminler; marifet, yakîn, tevekkül, muhabbet, rıza, korku ve ümit ve iman konusunda birbirlerine müsavidirler. Bu konuda imanın dışındaki hususlarda birbirlerinden farklıdırlar."³⁶⁶

İmanın tanımını yalnızca "bilmek/marifet" diye yapan *Cehmiyye*'ye göre bir insan 'marifet'i yerine getirip de, söz gelişi diliyle inkâr etse, kâfir olmaz. Buna bağlı olarak iman artmaz, bölünmez, iman nedeniyle müminler arasında bir derecelenme söz konusu olamaz.³⁶⁷

İman; Allah'ı bilmek, ona boyun eğmek, onu kalple sevmektir, diyen *Ebû Şimr*' ve *'Yunus'a* göre imanda artma ve eksilme olamayacağı gibi, aynı zamanda bu unsurlarda bir bölünme söz konusu olamaz. Bütün bu unsurlar bir araya geldiğinde bir insan 'mümin' diye isimlendirilebilir.³⁶⁸

İmam Eş'arî; Şimriyye, Cehmiyye, Gaylâniyye ve Neccâriyye fırkalarının imanının artması veya eksilmesini kabul etmediklerini, küfürle imanın kaybolacağını savunduklarını dolayısıyla da kâfirden biraz iman bulunabileceği görüşünü reddettiklerini belirtmektedir.³⁶⁹

Mürchie'den imanın yalnızca ikrardan olduğunu iddia eden gruplara³⁷⁰ göre ise, imanın artıp-eksilme durumu söz konusu edilemez. İmanı tasdik mefhumundan söze indirgemek zaten onun böyle bir özelliğinin olmadığını ifade etmektir.

Mürchie, her ne kadar Ebû Hanîfe'ye bu görüşüyle yaklaşmış görünse de iman tanımlarındaki büyük yanılığın tezahürü olarak bu sonuca ulaştıkları ortadadır. Bunun için her iki taraf da bu yönüyle aynı çizgide diyebilmek biraz zor görünmektedir.

³⁶⁴ Ebû Hanîfe, *el-Vasıyye*, s.66.

³⁶⁵ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s.56.

³⁶⁶ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s.54.

³⁶⁷ Eş'arî, *Makâlât*, I, 219.

³⁶⁸ Eş'arî, *Makâlât*, I, 116.

³⁶⁹ Eş'arî, *Makâlât*, I, 117-118.

³⁷⁰ Eş'arî, *Makâlât*, I, 119-120.

d. Kalp ve Dil Birliğinin Önemi

Farklı gruplara ayrılan Mürcie'den her bir grup iman tanımını yaparken imanın bir yönünü ele almışlar. Bütünü görüp değerlendiremedikleri için de yanlış düşmüşler bunun neticesinde de dinin ruhuna aykırı sonuçlar ortaya koymuşlardır. Hâlbuki Ebû Hanîfe, imanı bütün yönleriyle değerlendirip en kuşatıcı tanımı yapmış ve iman için gerekli unsurların her birinin konumunu ve önemini açıkça ortaya koymuştur. Bunlardan biri de hiç şüphesiz dildir/ıkrardır. Ebû Hanîfe, kişinin ikrarına hiçbir mani yok iken bunu yerine getirmesini tasdik kadar önemli görür.

Ebû Hanîfe, iman görüşünde kalp ile dil birliğine dikkati çekmiş, ona göre gerçek imana sahip olmak için gönülden tasdik ve aynı zamanda bu inancı dil ile ikrar etmek gerekir. Asıl olan tasdik olmakla beraber bu inancını dili ile de ikrar etmesi son derece mühimdir. O, söylemesi mümkün olduğu halde imanını izhar etmeyen bir kimseyi kâfir olarak isimlendirir. Buna delil olarak da iblis ve ehl-i kitabın tasdikleri olduğu halde dilleri ile bunu ifade etmekten kaçınmalarını zikreder. Durum böyle olmakla beraber imanın mekânı kalptir. Çünkü gönülden tasdik edilmeyen iman hakiki iman olmaktan uzaktır. Bu, görünüşte Müslüman olan münafığın imanıdır.

İmam Mâturîdî, *Kitabu't-Tevhîd*'inde, dil ile ikrarın bir kişiyi mümin olarak kabul etmemize sebep olarak yeterli olduğunu, Peygamberimiz (s.a.s.)'in "İnsanlar, kelime-i tevhîdi söyleyinceye kadar onlarla savaşmakla emrolundum." hadisinin de buna delil olduğunu zikreder. Yine onun ifadesine göre, hiçbir kimsenin zorla, cebirle bir kalbe hükmetme yetkisi yoktur. Zorla bir şeyi kabul ettirmiş görünse de o kişi dilinden kalbinde olmayan bir şeyi söylüyor olabilir.³⁷¹

Kalp ile tasdik ve dil ile ikrarın imanın birbirinden ayrılmaz iki unsuru olduğunu Ebû Hanîfe şu şekilde ortaya koyar: "İman; lisan ile ikrar, kalp ile tasdiktir. Sadece ikrar iman olmaz. Çünkü sadece ikrar iman olsaydı, bütün münafıkların mümin olmaları gerekirdi. Keza sadece tasdik de iman olmaz. Eğer sadece tasdik iman olsaydı, bütün kitap ehlinin mümin olması gerekirdi. Hâlbuki Allah; 'Allah şahitlik eder ki, münafıklar yalancıdırlar.'³⁷² ve 'Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler Peygamberi oğullarını tanır gibi tanırlar.'³⁷³ buyurmaktadır.'³⁷⁴

³⁷¹ Mâturîdî, *Tevhîd*, s.377.

³⁷² Münâfikûn, 63/1.

³⁷³ Bakara, 2/146.

³⁷⁴ Ebû Hanîfe, *el-Vasıyye*, s. 65.

Ebû Hanîfe'nin bu görüşünü destekleyen hadiselerden biri de Cehm b. Safvan ile arasında geçen bir konuşmadır. Ebû Hanîfe, imanın ancak kalpteki marifet olduğunu iddia eden Cehm b. Safvan'a şu deliller ile konuşmuştur:

“Allah Taâlâ imanın iki uzuvla meydana geldiğini, buyurdu. Kalp ve dille, ikisinden birisiyle değil. Allah'ın Kitabı ve Resûlullah'ın (s.a.s.) hadîsi bunun açıklamalarıyla doludur. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *'Peygambere indirilen Kur'an'ı işittiklerinde, gerçeği öğrenmelerinden gözlerinin yaşla dolarak, Rabbimiz! inandık, bizi de şahitlerden yaz. Rabbimizin bizi iyi milletle birlikte bulundurmasını umarken niçin Allah'a ve bize gelen gerçeğe inanmayâlim? dediklerini, görürsün. Allah onlara, dediklerine karşılık, temelli kalacakları, altından ırmaklar akan cennetler verdi. Bu, iyi davrananların mükâfatıdır.'*³⁷⁵ İşte onlar hakkı kalpleriyle tanıyıp dilleriyle söylemişlerdir de Allah söylediklerinin karşılığı olarak onları, altından ırmaklar akan cennetlere koymuştur. Yine Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *'Allah'a bize gönderilene, İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a ve torunlarına gönderilene, Mûsâ ve İsa'ya verilene, Rableri tarafından peygamberlere verilene inandık, deyin'*³⁷⁶ Allah Taâlâ onlara “söz”ü (yani dili) emretmiştir. Onların tanıma ve bilmelerini yeterli görmemiştir.

Eğer ileri sürdüğü şey doğru olsaydı, dilleriyle inkâr etmelerine rağmen Rablerini tanımaları sebebiyle birçok kâfir mümin olurdu. Allah Taâlâ şöyle buyurmuştur: *“Gönülleri kesin olarak inandığı halde onları bile bile inkâr ettiler.”*³⁷⁷ Allah onları, inanıp kabul etmeleri sebebiyle mümin yapmamıştır. Dillerinin inkâr etmesi sebebiyle onları kâfir saymıştır”. Ebû Hanîfe bu sırayla yani bazen Kur'an, bazen hadisle konuşmaya devam etti. Nihayet Cehm'in yüzünde bozulma ve yenilgi belirtileri görüldü. Cehm: “Bana unuttuğum bir şeyi hatırlattın, senin yanına yine geleceğim.” diyerek Ebû Hanîfe'nin karşısından çekip gitti. Tabîî, bir daha dönmek üzere çekip gitmişti.³⁷⁸

Mürcie'den bazıları imana “marifet” derken bazıları “taat” bazıları “yalnızca ikrar” bazıları “büyüklenmeme” bazıları “sadece tasdik” demişlerdir. Bütün bunlar imanın bir yönüne ışık tutsa da onu hakkıyla ifadeden uzaktır. Ebû Hanîfe, zor altında bulunmadığı sürece bir müminin kalbi ile tasdik edip dili ile ikrar etmesini imanın

³⁷⁵ Maide, 5/83-85.

³⁷⁶ Bakara, 2/136.

³⁷⁷ Neml, 27/14.

³⁷⁸ Mekkî, *Menâkıbı Ebû Hanife*, I,145-148.

ayrılmaz iki unsuru olarak görür.

e. İmanda İstisna

İmanımızı ikrar ederken kesin ifadeler kullanmamız ve bunda kesinlikle istisna yapmamamız Ebû Hanîfe ve onun ashabının görüşü olmuştur. O, imanda istisnayı şek olarak görür ve imanda şüphe kabul edilmez.³⁷⁹ İlerde açıklayacağımız üzere Mürcie de bu konuda Ebû Hanîfe gibi düşünmekte dolayısıyla bu durum onun Mürcie'den addedilmesine sebep olmaktadır.

Rivayet edildiğine göre, İmam Veki', Sevrî'den "Biz Müslümanız, ehl-i kible karşılıklı nikâhlama, varis olma, namaz ve ikrar konularında bizim görüşümüze göre mümindir. Aynı zamanda bizim günahlarımız da var. Allah katındaki durumumuz nedir, bilmiyoruz." dediğini işittim dedi. Ebû Hanîfe de "Kim Süfyan'ın bu sözünü söylerse, o kimse bize göre şek üzeredir. Biz burada ve Allah katında gerçekten müminleriz." dedi. Veki', dedi ki: "Biz, Süfyan'ın sözünü söylüyoruz. Bize göre Ebû Hanîfe'nin sözü cüretkârca bir ifadedir."³⁸⁰

Ebû Hanîfe bu görüşünü Muaz b. Cebel (r.a.)'ın hadisine dayandırır. Muaz (r.a.) şöyle dedi: "*Kişinin Allah hakkında şüphesi, onun bütün iyiliklerini iptal eder. Allah'a iman ettiği halde masiyet işleyen kimsenin affedilmesi umulur, azap görmesinden de korkulur.*"³⁸¹

İmam Mâturîdî de istisnanın caiz olmadığını savunmakta, ayet ve hadislerde iman etmemizi isteyen emirler kesin bir imanı kastetmekte ve ayrıca imanda istisnanın şüphe ve zanna sebep olacağını belirtmektedir.³⁸² Ona göre, mahlûkatta zahir olan örf ve âdete göre gerçekten insanlar istisnayı ihata ve ilim yerinde kullanmazlar. Onu işiten kimse sözü çok büyütür. Tıpkı görülen ve hissedilen bir şeye işaret edilip istisna edildiği gibi... İstisnayı insanlar şek ve zan ifade eden yerde kullanırlar. Allah Teâlâ "*Müminler ancak o kimselerdir ki, Allah'a ve Peygamberi'ne iman etmişlerdir; sonra (imanlarında) şüpheye düşmemişler ve Allah yolunda malları ile canları ile savaşmışlardır...*"³⁸³ kavli-i celîli ile bu hususlardan kaçınılmasını emretmiştir.³⁸⁴

³⁷⁹ el-Ustuvâî, *el-İtikâd*, s.143.

³⁸⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,367.

³⁸¹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ebsâd*, s.49.

³⁸² Mâturîdî, *Tevhîd*, 388-390.

³⁸³ Hucurât 49/15.

³⁸⁴ Mâturîdî, *Tevhîd*, 389.

Sönmez Kutlu'nun verdiği bilgilere göre, Malâtî, İbn Hazm ve İbnü'l-Cevzî dışındaki yazarlar genelde Mürcie'nin bu görüşüne değinmemişlerdir. İbnü'l-Cevzî'nin de Mürcie içinde imanda istisnayı reddetmelerinden dolayı Müstesniye diye bir fırkadan bahsettiğini zikreder.³⁸⁵

Buradan hareketle diyebiliriz ki, imanda istisna Mürcie'nin mezheb görüşü değildir. Yalnızca bu mezhep içinde azınlığın ya da Mürciî olmadığı hâlde Mürciî kabul edilenlerin görüşüdür. Nitekim Sönmez Kutlu, Mürcie'nin bu görüşünü aktarırken Ebû Hanîfe'den nakilde bulunur.³⁸⁶ Hâlbuki Ebû Hanîfe'nin kesin bir şekilde Mürciî olmadığını kabul etmesek, bu konudaki şüphe dahi bu duruma engel teşkil etmektedir.

Kutlu, Mürcie'nin bu görüşünü aktarırken şu cümlelere yer verir: “Mürcie, şartlı imanı yasaklayarak şartlı mümin olduklarını söyleyenleri, “imanından şüphe edenler” (*Şakkûn*) olarak tanımlamışlardır. Ebû Hanîfe'ye göre, bir kimseye ‘Sen mümin misin?’ diye sorulduğunda, ‘Allah bilir.’ şeklinde cevap verirse, o kimse imanından şüphe etmektedir. İmanından şüphe eden kimse, münafık da değildir. Bu yüzden ben gerçekten müminim demesi gerekir, çünkü gerçek bir mümin, imanından şüphe etmez. Her ne kadar amellerinde kusur etse de, yine gerçek mümin olup, imanı meleklerin imanı gibidir. Ancak, kim, ‘cennetliğim’ veya ‘cehennemliğim’ derse, yalan söylemiştir.”³⁸⁷

f. Ebû Hanîfe'nin Tekfir (Büyük Günah Meselesi) Görüşü

Küfrün ve imanın merkezi kalp olup, kalplerde olanın hakikatini de ancak Yüce Allah'ın bildiği ve bu sebeple kişileri kalplerinde olana göre yargılamak doğru olmayacağı için Ebû Hanîfe, küfrü açıkça ortada olmayan insanları tekfir etmekten kaçınmıştır. Ona göre, Allah insanları, kalplerindeki şeylerden dolayı, mümin ve kâfir diye isimlendirmiştir. Çünkü Allah, kalplerde olanı bilir. Biz de insanları, lisanlarından sadır olan tasdik, tekzîb, kıyafet ve ibadetle mümin veya kâfir diye isimlendiririz. Meselâ, tanımadığımız halde, mescitlerde bulunan, kıbleye yönelerek namaz kılan kimseleri gördüğümüz zaman, onları mümin olarak isimlendiririz,

³⁸⁵ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s.122.

³⁸⁶ Kutlu, “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, s.168-210.

³⁸⁷ Kutlu, “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, s.168-210.

kendilerine selam veririz. Bununla beraber, onların Yahudi veya Hıristiyan olmaları da mümkündür.³⁸⁸

Günahı helal kabul etmediği müddetçe ehli kıbleden hiçbir kimseyi, günah işlemesi sebebiyle küfre nispet etmemek, ‘Bilerek günah işleyene, günah zarar vermez’ dememek, Müslümanlardan iyilik yapanlar için günahlarının affedilmesini, Allah’ın rahmetiyle onları cennete koymasını ummak³⁸⁹ yine Ebû Hanîfe’nin ve ashabının görüşlerindedir.

İmam-ı Azam’ın görüşlerini yorumlayan İmam Mâturîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*’inde kişi işlediği günahı helal saymadıkça ve hafif görmedikçe tevbe etmekle beraber Allah Teâlâ’nın onun affedeceğini belirtmiştir. Mürtekib-i kebire sahipleri imandan hali olmadıkça günahları kadar ceza çektikten sonra yine cehennemden çıkacaklarını ifade etmiştir. Ayette de ifade edildiği üzere büyük günah sahibi kimse Allah’tan ümidini kesmemelidir.³⁹⁰ Kur’an’da “*Ey iman edenler Allah’a nasuh tevbesi ile tevbe edin.*”³⁹¹ buyrulması da tevbenin günahları örtüp kişiden iman ismini nefyetmediğini gösterir.³⁹²

Müminler’in âhiretteki durumu için Ebû Hanîfe şöyle diyor: “Günahlar, mümine zarar vermez demeyiz. Keza günah işleyen kimse Cehennem’e girmez de demeyiz. Dünyadan mümin olarak ayrılan kimse, fasık da olsa Cehennem’de ebedî kalacaktır, demeyiz. Mürcie’nin dediği gibi, iyiliklerimiz makbul, kötülüklerimiz de affedilmiştir, demeyiz. Fakat kim bütün şartlarına uygun, müfsit ayıplardan uzak amel işler ve onu küfür ve dinden dönme gibi şeylerle boşa çıkarmaz ve dünyadan mümin olarak ayrılırsa şüphesiz Allah onun amelini zayi etmez, bilakis kabul eder ve ondan dolayı sevap verir, deriz.³⁹³ İmam Tahâvî ise, benzer manada şu ifadeleri zikretmektedir: “Allahın azabından emin olmayız. Onların doğrudan cennette olduklarına şahadet etmeyiz, günahları için mağfiret isteriz, onların akıbeti hakkında korkarız, onlara ümit kestirmeyiz. Emin olmak ve ümit kesmek halleri, kişiyi İslam dininden çıkarır. Ehli kible için hak yol ikisinin arasındır.”³⁹⁴

³⁸⁸ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve’l-Müteallim*, s. 21.

³⁸⁹ Tahâvî, *Akîde*, s.21.

³⁹⁰ Zümer, 39/53; Mâturîdî, *Tevhîd*, 329-330.

³⁹¹ Tahrîm, 66/8.

³⁹² Mâturîdî, *Tevhîd*, s.334.

³⁹³ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu’l-Ekber*, s. 55.

³⁹⁴ Tahâvî, *Akîde*, s.26.

İsâ Doğan, Ebû Hanîfe'nin ve Ehl-i Sünnet'in büyük günah görüşünden hareketle kişinin amellerine göre korku ve ümit halinde bulunmasını irca ile ilişkilendirir ve Ebû Hanîfe'ye nispet edilen irca'nın bu manada anlaşılması gerektiğine dikkat çeker. Amelleri iptal eden, bunun için de günahların mümine zarar vermeyeceğini savunan Cehm b. Safvan'ın görüşünün ise irca olarak kabul edilmesinin yanlış olduğunu iddia eder.³⁹⁵

Mümin olduğunu söylemekle birlikte ilâhî sıfatları inkâr eden veya bunları yaratıkların sıfatlarına benzeten, kadere inanmayan, Kur'an'da açıkça belirtilen hükümleri kabul etmeyen, günah işlemeyi helâl sayan ve Kur'an'ın bir harfini bile inkâr eden kimse tekfir edilir. Ancak Kur'an'ı tefsir veya te'vil ederek hükümler çıkararak yahut Hz. Peygamber'e nispet edilen hadislere dayalı bazı itikadî hususları benimsemeyen kimse tekfir edilemez.³⁹⁶ İmam Tahâvî de kulun imandan ancak, kendisini imana dâhil eden şeyi inkâr etmekle çıkacağını ifade etmektedir.³⁹⁷

Bazı kaynaklarda, Ebû Hanîfe'nin Kur'an'ı farklı şekillerde te'vil eden muhaliflerini tekfir ettiği nakledilirse de bu onun tekfir konusundaki müsamahakâr tutumuna aykırıdır. Bu duruma göre tekfir ettiği kimse hükmü apaçık olan bir esas inkâr etmiş olmalıdır.³⁹⁸

Şehadet ve iman müminin en yüce vasfıdır. Bunun için mümin imanını kaybetmediği sürece bütün günahları işlemiş olsa da onun affedilmesi ya da cehennemde ebedi kalmaması umulur. İşin hakikatini ise, ancak Yüce Allah bilir. İş böyle olmakla beraber nasıl olur da sadece şehadet mümine bu kadar değer katar? Hiçbir amel olmazsa şehadetin önemi var mıdır? Mümin büyük günahları işlese de iman dairesinde kalması mümkün müdür? Bunlara İmam-ı Azam *el-Âlim ve'l-Müteallim* risalesinde şu cevabı veriyor:

“Şehâdet kelimesine inananlar için, bu şehâdet ve ikrarları hürmetine affedilmelerine dua etmek efdaldir. Zîra Allaha itaat hususunda, şehâdet kelimesini ikrar etmekten daha faziletli bir şey yoktur. Allah'ın emrettiği bütün farzlar, bu şehâdeti kabul ve tasdik muvacehesinde, yedi kat gök ve yerler arasında bulunan şeylerle, bir yumurtanın mukayesesinden daha küçük bir yer işgal eder. Nasıl ki şirkin günahı en büyük günah ise, şehâdetin ecri de en büyük ecirdir.

³⁹⁵ İsa Doğan, *Ebû Hanîfe ve Mürcie*, s.129-130.

³⁹⁶ Beyâzîzâde, *Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, s. 134-144.

³⁹⁷ Tahâvî, *Akîde*, s.21.

³⁹⁸ Yavuz, “Ebû Hanîfe” *DİA*, X,141.

Ebû Hanîfe, şehadet hususunda bu açıklamasından sonra sözlerine ayetten deliller getirir. Ona göre, Allah, şirkin günahının ne kadar büyük olduğunu, hiç bir kötü amel için ifade etmediği bir şekilde belirtmiştir. “*Şüphesiz şirk, büyük bir zulümdür.*”³⁹⁹ Hiçbir kötü amel için Allah, böyle bir ifadede bulunmamıştır. Keza, “*Her kim Allah’a şirk koşarsa, yüksekte düşüp de parçalanmış, kuşlar tarafından kapışılmış yahut rüzgâr tarafından uzak bir yere sürüklenmiş gibi olur.*”⁴⁰⁰, “*Onların, Rahman olan Allah’a oğul isnat etmelerinden neredeyse gökler parçalanacak, yer yarılacak, dağlar parçalanıp çökecektir.*”⁴⁰¹ âyetlerinde görüldüğü gibi, adam öldürme veya daha başka günahlar için, bu şekilde buyurmamıştır.⁴⁰²

Mürcie’nin büyük günah problemini ele alırken yine çıkış noktası bu mezhebin iman tanımını olacaktır. Hemen hemen bütün görüşlerinin temelinde imanı amelden ayrı tutmaları, müminlere ümit vermeleri ve müminler hakkında hüküm vermekten kaçınmaları yatmaktadır. İslamın koyduğu ölçüler muhafaza edildiği sürece bu görüşler elbette muteberdir. Fakat Hâlis Mürcie⁴⁰³ bu ölçüyü koruyamamış İslam’a göre kabulü mümkün olmayan aşırı (gulat) görüşler ortaya koymaktan çekinmemiştir.

Mürcie’den, büyük günah sahibinin hükmünü kıyamet gününe erteleyip dünyadaki durumu ile cennet veya cehennem ehli olduğuna hükmetmeyenler⁴⁰⁴ en mutedil ve ehl-i sünnete en yakın olarak görünmektedir. En aşırı görüşte olanlar ise, “Küfür ile ibâdet fayda etmediği gibi iman ile günah da zarar vermez.”⁴⁰⁵ diyenlerdir. Nitekim iman, Allah’ı bilmek ve ona boyun eğmek diye tanımlayan Yunus b. Avn bu hususta şöyle demiştir: “Kimin kalbinde Allah’a boyun eğiş ve muhabbet, hulûs ve yakîn ile yerleşirse, hiçbir masiyetle buna muhalif olmaz. Ondandır olabilecek masiyetler de, yakîni ve ihlâsı sebebiyle kendisine zarar vermez. Mümin cennete amel ve ibadetler sebebiyle değil, ihlâs ve muhabbet sayesinde girer.”⁴⁰⁶

Bu hususta Ehl-i Sünnete en yakın görüşte olan Bişr b. Gıyâs el-Merîsî’den şu sözler nakledilmiştir: “Büyük günah sahipleri cezalarını çekmek üzere cehenneme

³⁹⁹ Lokman, 31/13.

⁴⁰⁰ Hacc, 22/31.

⁴⁰¹ Meryem, 19/90-91.

⁴⁰² Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, s. 17.

⁴⁰³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,139.

⁴⁰⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,139.

⁴⁰⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,139.

⁴⁰⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,140.

atıldıktan ve cezalarını çektikten sonra çıkacaklardır. Orada ebedî kalmaları imkânsız olup adalete aykırıdır.”⁴⁰⁷

Aşırı görüşü ile meşhur Ubeyd el-Mükteib’in ise, şöyle dediği nakledilmiştir: “Şirk dışındaki her günah muhakkak bağışlanacaktır. Kul, tevhîd üzere vefat ettiğinde, işlediği günah ve kötülükler kendisine zarar vermez.”⁴⁰⁸

Kutlu’ya göre, “Aslında Mürciiler, ayet ve hadislerde geçen tehdit ve uyarıların, müminleri de muhatab aldığını kabul ederler. Bazı Mürciiler, Nisâ 11. ve 93. ayetiyle Nûr 4. ayet ve benzeri ayetlerdeki tehditlerin ifade olarak umumîliğini, mana itibariyle ise hususîliğini iddia ettiler. Mürcie arasında bir gurup da, va’din Kible Ehli için değil sadece müşrikler için olduğunu ileri sürmektedir. Mesela; “Allah her hangi bir mümini kasten öldüren kimse...” ayeti veya diğer ayetlerdeki tehditler, bu şeyleri bizzat haram kabul ederek yapanlar için değil, helal kabul ederek yapanlar içindir. Allah’ın va’dine gelince, o, müminler için vaciptir, çünkü Allah va’dinden dönmez. Allah için affetmek şanına daha layıktır.”⁴⁰⁹ Mürcie’ye göre; büyük günah işleyen, ebedi Cehennem’de kalmayacaktır. Resûl’ün şefaati, Kible Ehli’nden hem mümin hem de fasık içindir.”⁴¹⁰

Ebû Hanîfe ile Mürcie arasında en fazla ilişki kurulan konu olması sebebiyle bu bölümde Ebû Hanîfe’nin ve Mürcie’nin iman, tekfir ve iman-amel ilişkisindeki görüşlerini karşılaştırarak altı başlık altında ele aldık. Bazı çevrelerce Ebû Hanîfe, bu konularda Mürcie ile aynı çizgide gösterilmeye çalışılsa da görüldüğü gibi hakikatte durum bunun aksinedir. Gerek imanı tanımlarken kalp dil ve azaların önemi noktasında gerek büyük günahları irtikab edenler hakkında Ebû Hanîfe’nin görüşleri Kur’an’ın ve sünnetin gösterdiği çizgide olup, somut delillere dayanmakta, nasların zahirine aykırı düşmemektedir. Fakat Mürcie, ulaştığı sonuçlar itibarı ile zaman zaman Kur’an ve sünnetten uzaklaşmış hatta onların zahirine zıt aklî çıkarımlarda bulunmuştur. Bu sebeple böyle bir fırka İslam’ın ana bünyesinde yer edinememiş, Müslüman halk tarafından kabul görmemiş, zamanla yok olmuş ve sadece görüşleri kitaplarda kalmıştır.

⁴⁰⁷ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, I,144.

⁴⁰⁸ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, I,140-141.

⁴⁰⁹ Eş’arî, *Makâlât*, I,123-124.

⁴¹⁰ Eş’arî, *Makâlât*, I,125; karşı: Kutlu, “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları,” s.168-210.

B. EBU HANÎFE'NİN ALLAH'IN SIFATLARIYLA İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

a. Genel Olarak Sıfatlar

Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber* risalesinde öncelikle inanılması gereken yaratıcının vasıflarını zikreder. Ona göre yüce Allah, sayı yönüyle değil, ortağı olmaması yönüyle birdir. O, doğmamış ve doğurmamıştır. O'na hiçbir şey denk değildir. O yarattıklarından hiç birine benzemez. İsimleri, zatî ve fiilî sıfatlarıyla daima var olmuş ve var olacaktır.⁴¹¹

İmam-ı Azam ve onun iki talebesinin itikadî görüşlerinin yer aldığı, aynı zamanda Ehl-i Sünnet itikadının temellerini oluşturan ve ilk kaynaklarından olan *Tahâvî Akîdesi*'nde Allah'ın birliği ve eşsizliği hakkında şu ifadeler yer alır: “Allah ortağı olmayan tektir. Onun misli hiç bir şey yoktur. Onu aciz bırakacak hiçbir şey yoktur. Ondaki başka ilah yoktur. Evveli olmayan kadîmdir. Sonu olmayan daimdir. Fani ve yok olmaz. Ancak onun dilediği olur. Vehimler ona ulaşamaz. Anlayışlar onu idrak edemez. O mahlûkata benzemez. Ölmeyen diridir. Uyumayan kayyumdur. Muhtaç olmayan yaratıcıdır. Sıkıntı çekmeden rızık vericidir. Korkusuzca Öldürür. Meşakkatsiz yeniden diriltir. Mahlûkatı yaratmadan evvel kadîm olduğu halde sıfatları ile daimdir.”⁴¹²

b. Marifetullah

Ebû Hanîfe, Allah'ın akılla bilinmesinin mümkün olduğunu savunmuş ve “Eğer Allah, peygamber göndermemiş olsaydı insanların Allah'ı akılla bilmeleri vacip olur ancak peygamber gelinceye kadar emir ve yasaklardan sorumlu olmazlardı.” demiş ve bu tezini de aklî delillerle sağlamlaştırmıştır.

Ona göre, bütün varlıklar Allah tarafından yoktan yaratılmıştır. Göklerin ve dünyanın şaşmaz bir düzene sahip olması, varlıkların bir halden başka bir hale dönüşmesi, çocuğun güzel bir endam ile ana karnından çıkması, bilgili ve hikmet sahibi ulu bir yaratıcının mevcudiyetini gösteren apaçık delillerdir. Akıl, azgın dalgalar arasında seyreden bir geminin yetenekli bir kaptanı olmadan yoluna devam etmesini imkânsız gördüğü gibi kâinatın da bilgili ve her şeye gücü yeten bir yaratıcısı olmadan var olup düzenli şekilde devam etmesini muhal görür.⁴¹³

⁴¹¹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s.53.

⁴¹² Tahâvî, *Akîde*, s.8-9.

⁴¹³ Beyâzîzâde, *Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*. s.90.

Her insan bunları düşünerek Allah'ın var olduğunu idrak edebilir. Bundan dolayı dinî bir davetle karşılaşmasa bile yetişkin ve akıllı her insan Allah'a inanmakla yükümlüdür.

c. İsim ve Fiillerin Tevkîfi Oluşu

Allah Teâlâ'nın bir oluşu her ne kadar aklî kıyaslarla bilinse de onun sıfatlarını bu yol ile tespit mümkün değil, hatta caiz değildir. Çünkü akıl yürütmek suretiyle Allah'a isim ve sıfat nispet edilemez; O sadece zâtına nispet ettiği isim ve sıfatlarla nitelendirilebilir, kesinlikle yaratılmışların vasıflarıyla nitelenmez.⁴¹⁴

Allah'ın kendine verdiği sıfatlar; ehad, samed, doğmayan, doğurmayan, hiçbir şey kendisine denk olmayan, kâdir, semi', alîm, basîrdir. Allah'ın müteşâbih sıfatlarından "el" sıfatı ki yaratılmışların eli gibi bir organ değil, O, elleri yaratandır, O'nun yüzü yaratılmışların yüzü gibi değil, O, tüm yüzleri yaratandır, O'nun nefsi mahlûkatın nefsi gibi değildir ve O, nefisleri yaratandır. "Hiçbir şey O'nun gibi değildir. O, semi'dir, basîrdir."⁴¹⁵

O'nun ilim, irade, hayat, kudret, kelâm, semi, basar gibi zâtî; yaratma, rızık verme, diriltme, öldürme gibi fiilî sıfatları vardır. Sıfatları zâtından ayrılmaz. Bütün isim ve sıfatları ezeli olup hiçbiri hâdis değildir. İlâhî fiiller ezeli olmakla birlikte bu fiillerle meydana gelenler (meful) hâdistir. Allah araz ve cisim değildir, dengi ve benzeri yoktur.⁴¹⁶

el-Fıkhu'l-Ekber'de Allah Teâlâ'nın zâtî ve fiilî sıfatlarını İmam-ı Azam şu şekilde ifade eder: "Allah'ın zatî sıfatları; hayat, kudret, ilim, semi, basar ve irâde sıfatlarıdır. Fiilî sıfatlar ise, tahlîk (yaratma), terzîk (rızık verme), inşa (yapma), ibda' (örneksiz yaratma) ve sun' (san'atla yaratma) ve diğer fiilî sıfatlardır."⁴¹⁷

Ebû Hanîfe: "Bu sıfatlardan bazıları halk ile alakalı olsa da bunlar ezeldir, bazı sıfatlarda mahlûkat Allah ile ortak olsa da onun işitmesi, bilmesi, gücü, iradesi kullar gibi değildir." der. Ona göre, Allah, sıfatları ve isimleri ile var olmuş ve var olacaktır. O'nun isim ve sıfatlarından hiçbiri sonradan olma değildir. O ilmiyle daima bilir, ilim O'nun ezelde sıfatıdır. O kudretiyle daima kadirdir, kudret O'nun ezelde sıfatıdır. Kelâm ile konuşur, kelâm O'nun ezelde sıfatıdır. Yaratması ile daima hâlıktır,

⁴¹⁴ el-Ustuvâî, *el-İtikâd*, s.125; Beyâzîzâde, *Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*. s.95-102.

⁴¹⁵ el-Ustuvâî, *el-İtikâd*, s.125.

⁴¹⁶ Beyâzîzâde, *Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*. s.95-102.

⁴¹⁷ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 53.

yaratmak O'nun ezelde sıfatıdır. Fiili ile daima faildir, fiil O'nun ezelde sıfatıdır. Fail Allah'tır, fiil ise O'nun ezelde sıfatıdır. Yapılan şey, mahlûktur. Yüce Allah'ın fiili ise mahlûk değildir. Allah'ın ezeldeki sıfatları mahlûk ve sonradan olma değildir. Allah'ın sıfatlarının yaratılmış ve sonradan olduğunu söyleyen yahut tereddüt eden veya şüphe eden kimse Yüce Allah'ı inkâr etmiş olur.⁴¹⁸

İmam Tahavî, *Akîde*'sinde sıfatlarla ilgili hemen hemen *el-Fıkhu'l-Ekber*'deki ifadelerin aynısını zikretmekte ve: “Mahlûkatın olmasıyla, daha evvel olmayan bir sıfatla sıfatlanarak ziyadeleşmedi. Nasıl ki sıfatlarıyla ezeli idi, aynı şekilde o sıfatlarla ebediyen zail olmaz. Mahlûkatı yaratmasından sonra “Hâlık” ismini almış değildir. Ezelden beri hâlıktır.” açıklamasında bulunur.⁴¹⁹ Bu durum da bu ifadelerin Ebû Hanîfe'ye nispetini güçlendirme açısından önemlidir.

Allah Teâlâ'nın “*Allah Mûsâ'ya hitap etti.*”⁴²⁰ âyetinde belirttiği gibi. Mûsâ Allah'ın kelâmını işitti. Şüphesiz ki Allah, Mûsâ ile konuşmasından önce de, kelâm sıfatı ile muttasıftı. Yüce Allah yaratmadan da ezelde yaratıcı idi. Allah, Mûsâ'ya hitap ettiğinde, ezelde sıfatı olan kelâmı ile konuştu. O'nun sıfatlarının hepsi, mahlûkların sıfatlarından başkadır. O bilir, fakat bizim bildiğimiz gibi değil. O kadirdir, fakat bizim gücümüzün yettiği gibi değil. O görür, fakat bizim görmemiz gibi değil. O işitir, fakat bizim işittiğimiz gibi değil. O konuşur, fakat bizim konuşmamız gibi değil. Biz uzuvlar ve harflerle konuşuruz. Oysaki Allah, uzuvsız ve harfsiz konuşur. Harfler mahlûktur, fakat Allah'ın kelâmı mahlûk değildir.⁴²¹

İmam Mâturîdî bu durumu şöyle izah eder: “Allah Teâlâ yaratma fiili yok iken vardı. Sonra tekvîn yani var etme, yaratma var oldu ki o, yaratmanın gayridir diyen kimsenin sözü, tıpkı âlemin yaratıcısının bulunmaması ile âlemin var olduğunu zikreden söz gibidir.”⁴²²

Mâturîdî sözünün devamında bu durumun vahametinin büyüklüğünü şu şekilde zikreder: “Gerçekten, var olmayı tabiatlara ve gıda maddelerine isnat eden kimsenin sözü, yaratmadan başka bir şey olmaksızın, yok iken sonradan yaratmayı Allah'a isnat eden kimsenin sözünden daha gerçek ve doğru olur. Çünkü ilkinde var olmayı tabiat ve gıda maddelerine isnat etmekte kendisi ile başkasının olması işinin

⁴¹⁸ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 53.

⁴¹⁹ Tahavî, *Akîde*, s. 9-10.

⁴²⁰ Nisa, 4/164.

⁴²¹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 54.

⁴²² Mâturîdî, *Tevhîd*, s. 46.

ispatı vardır. Böylece onların yaptıkları isnatta, bir analiz bulunur, diğerlerinde ise tetkik ve tahkik yoktur. ⁴²³

d. Müteşâbih Sıfatlarla İlgili Görüşleri

Ebû Hanîfe, müteşâbih sıfatları bir yoruma ve benzetmeye tabi tutmadan, keyfiyetini araştırmadan ifade edildiği gibi kabul etmeyi savunur. Çünkü ona göre, bu durum beşer aklının fevkindedir, beşer buna güç yetiremez ve kesinlikle hataya düşer.

Bu bağlamda Ebû Hanîfe'ye göre, Allah bir şey (varlık)'dir, fakat diğer şeyler gibi değildir. O'nun varlığı cisim, cevher, araz, had, zıd, eş ve ortaktan uzaktır. O'nun Kur'ân'da zikrettiği gibi eli, yüzü ve nefsi vardır. Allah'ın Kur'ân'da zikrettiği gibi el, yüz ve nefis gibi şeyler, keyfiyetsiz sıfatlardır. O'nun eli, kudreti veya nimetidir denilemez. Zîra bu takdirde sıfat iptal edilmiş olur. Bu, Kaderiyye ve Mutezile'nin görüşüdür. O'nun elinin, keyfiyetsiz sıfat olması gibi, gazabı ve rızası da keyfiyetsiz sıfatlarından iki sıfattır. ⁴²⁴

Müteşâbihât hakkında *Tahavî Akîdesi*'nde de şu açıklama yer alır: “İslam adımı ancak teslim ve kabullenmenin sırtına basmakla sabit olur. Kim ki bilinmesi kendisinden men olunanı (müteşabihâtı) bilmeyi taleb ederse, teslimiyetle kani olmazsa, bu gayesi onu hâlis tevhitte, halis marifetullahtan ve sahih imandan engeller, küfür ile iman arasında, tasdik ve yalanlamak arasında, ikrar ve inkâr arasında vesveselenmiş, şaşkın, haktan kaydığı halde ne iman edici ne tasdik edici, ne de inkârcı ve yalanlayıcı olduğu halde bocalar, gidip gelir.” ⁴²⁵

Görüldüğü gibi Hanefî mezhebince küfre veya yanlışa düşmemek için eslem yol Allah Teâlâ'nın sıfatlarına keyfiyetsiz olarak inanmak ve sorgusuz teslimiyet gerekmektedir.

C. Mürcie'nin Ulûhiyyet ve Sıfatlar Hakkında Görüşü

Mürcie'nin 'tevhidin' mahiyeti hakkında da görüş ayrılığına düştüğünü görmekteyiz. Bu bağlamda bir kısmı Mutezile'nin fikrini kabul ederken, bir kısmı teşbih fikrini benimsemiştir. Nitekim bazı Mürciiler, herhangi bir araştırma

⁴²³ Mâturîdî, *Tevhîd*, s. 46.

⁴²⁴ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, s. 54.

⁴²⁵ Tahavî, *Akîde*, s. 17-18.

yapılmaksızın Allah'ın birliğinin kabul edilmesinin iman olmadığını savunurken, diğerleri bu şekildeki bir kabulün iman olduğunu söylemişlerdir.⁴²⁶

Mürcie'den teşbihi benimseyenler üç fırkaya ayrılmışlardır: Eş'arî birinci fırkanın bu konudaki görüşlerini Mukatil b. Süleyman'a nispet ederek aktarmaktadır ki bu, Mücessime'nin görüşü ile aynıdır. Buna göre tanrı cisimdir ve bir bütünlüğü vardır. Tanrı insan suretinde yani eti, kanı, kemiği ve el, ayak, baş vb. gibi uzuvları olan bir insan gibidir. Bununla birlikte o başkasına benzemediği gibi hiçbir şey de ona benzemez. İkinci fırka da bazı ayrıntılarla birlikte benzer fikirleri ileri sürmüştür. Üçüncü fırka ise tanrı'nın cisim olduğunu ancak onun herhangi bir cisme benzemediğini ileri sürmüştür.⁴²⁷

Ubeyd el-Mükteib'e göre; "Allah Teâlâ'nın ilmi, O'nun zâtından ayrıdır. Kelamı da böyledir. Allah Teâlâ -hâşâ- insan suretindedir. İddiasına göre Allah Resülü de (s.a.s.) 'Allah Teâlâ Âdem'i Rahmân'ın suretinde yarattı.'⁴²⁸ hadisi buna işaret etmiştir.⁴²⁹ Hâlbuki âlimlerden bazıları bu hadisi tevil etmeden kabul etmeyi uygun görmüşler, bunun hak olduğunu kabul eder, zahirine inanırız fakat Allah Teâlâ bununla neyi murat etti bilemeyiz demekle yetinmişler, Allah'ın müteşabih sıfatları gibi kabul etmişlerdir.⁴³⁰ Tevil edenler ise, "onun sureti" tamlamasının, bir teşrif ve tahsis için olduğunu ifade ederler. Yani, Allah'ın sahip olduğu insan sureti anlamına gelir. "Naketullah = Allah'ın devesi", "Beytullah = Allah'ın evi" tamlamaları da böyledir.⁴³¹

Merîsiyye, Yüce Allah'ın kulun yaptığı işlerin yaratıcısı olduğu ve istitâatın (yapabilme gücü) fiil ile birlikte bulunduğu hususunda Sıfatiyye ile uyuşmuş⁴³² ve bu görüşü ile ehl-i sünnete yaklaşmıştır.

es-Sâlihî de iman tanımının bir neticesi olarak Allah hakkında kabul edilemez durumların imkânından bahseder. Yani baştaki bir yanlış yanlışlar silsilesini doğurmuştur. Ona göre iman, mutlak anlamda Allah Teâlâ'yı bilmektir. Bu tanıma göre yaşadığımız âlemin bir yaratıcısı olmalıdır. Küfür, mutlak anlamda O'nu

⁴²⁶ Dalkılıç, "Eş'arî'ye Göre Mürchie Mezhebinin Görüşleri ve Mürchie Fırkalarının Ayrılık Noktaları", s.87-119.

⁴²⁷ Eş'arî, *Makâlât*, I,128.

⁴²⁸ Müslim, *Birr*, 115.

⁴²⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,140-141.

⁴³⁰ Müslim, *Birr*, 115 nolu hadisin şerhinde Muhammed Fuad Abdulbâki'nin yaptığı açıklama.

⁴³¹ Ebû Zekeriyâ Muhiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî (v.676/1277), *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. El-Haccâc*, XVI,165-166.

⁴³² Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firak*, s.193.

bilmemektir. Allah Teâlâ hakkında ‘Üçün üçüncüsü’ diyen kimsenin bu sözü bizatihi küfür değildir. Ancak böyle bir söz, sadece kâfirden sâdır olabilir. Ona göre Allah Teâlâ’yı bilip tanımak, muhabbet ve boyun eğişten ibarettir. Bu hususta Resûl’den gelen hüccet geçerlidir. Aklen Allah Teâlâ’ya inanıp Resulüne inanmamak sahihtir. Ama Allah Resulü (sallallâhu aleyhi ve sellem) şöyle buyurmuştur: “Allah’a yemin olsun ki bir yahudi bir hıristiyan beni duyar ve benim peygamberliğimi kabul etmeden ölürse cehennem ehlinde olur.”⁴³³ Onun iddiasına göre namaz, Allah’a kulluk değildir. Çünkü O’na kulluk, ancak O’na iman etmekle olur ki o da Allah’ı bilmektir. İman, bu hasletten ibaret olup ne artar, ne de eksilir. Küfür de aynı şekilde tek bir haslet olup artma veya eksilme kabul etmez.⁴³⁴

Mürcie’den Ebû Şimr de imanın tanımı kapsamında amel ve tevhîde şu şekilde işaret etmiştir: “İmân, Yüce Allah’ı ve namaz, zekât, oruç, hac, ölü eti, kan, domuz eti, haram olan kişilerle cinsî münasebet ve benzerleri gibi, ümmetin üzerinde birleştiği O’ndan gelen şeyleri ve imânın adaleti ve Allah’ın Birliği (Tevhidi) hakkında aklen bilinen şeyleri tanımak ve ikrar etmek O’ndan her türlü benzetmeyi (teşbih) uzak kılmaktır.” Tevhid konusunda Ebû Şimr, akli ön plana almış ve bu yönüyle de büyük eleştirilere maruz kalmıştır. Bağdâdî, bu görüşü hakkında şu izahı yapar: “O, burada ‘Aklen’ sözüyle kader hakkındaki görüşünü; ‘Birliği’ sözüyle de Allah’ı ezeli sıfatlarından nefyedişini kastetmiştir.”⁴³⁵

D. Halku’l-Kur’ân Hakkındaki Görüşü

Ebû Hanîfe’nin Mürciîlikle itham edilmesinin önemli sebeplerinden biri de “Halku’l-Kur’an” meselesidir. Onu itham edenler en çok iman-amel ayrımı hakkındaki görüşü ile bu görüşü üzerinden tenkit etmişlerdir. Onun için biz de “Halku’l-Kur’an” meselesini daha detaylı ele almayı düşündük. Tarihte etrafında fırtınaların koptuğu bu mesele hemen hemen bütün âlimlerin ilgilendiği ve üzerine söz söylediği bir mefhum olmuştur. Mutezilî eğilimi olan kaderci Mürcie de Kur’an’ın mahlûk olduğunu söylemiş, bu görüşünü sağlamlaştırmak için de büyük imamların nüfuzundan yararlanmayı amaçlamışlar, onlara da bu görüşleri nispet etmişlerdir.

⁴³³ Müslim, İman, 240.

⁴³⁴ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, I,145.

⁴³⁵ Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-Fırak*, s.193.

Müslümanlar için sıkıntılı bir sürece neden olan bu konu, hicri ikinci asrın ortalarına doğru gündeme gelmiş ve bir asırdan fazla bir zaman müslümanların gündemini meşgul etmiştir. Vahiy döneminde müslümanlar Kur'an'a, "Kelamullah" diyerek iman ederken Müşrikler onu, "beşer sözü" "peygamberin sözü" olarak niteleyip inkâr etmişlerdir. Fakat ne müşrikler Kur'an'ın mahlûk olup olmaması ile ilgili bir iddiada bulunmuşlar ne de Müslümanlar arasında böyle bir tartışma gündeme gelmiştir.⁴³⁶

Bu sözlerin hakikati ile ilgili deliller çoktur. Tâbiûn ve Tebei Tâbiûn âlimleri bunları dile getirmişlerdir. Dârimî'nin *Kitâbu'r-Red ale'l-Cehmiyye* isimli eserinde geçen bir rivayette Süfyân b. Uyeyne, Amr b. Dinâr'dan şu sözleri nakletmiştir: "Nebî (s.a.s.)'in ashâbına ulaştım. Onlardan sonraki yetmiş senedir yaşayan insanlarla beraberim. Bu insanların tamamı: 'Allah hâlıktır. Onun dışındakiler mahlûktur. Kur'an ise Allah'ın kelamı, ondan geldi ve ona dönecektir.' dediler."⁴³⁷ Amr b. Dinâr'ın bu sözünden de anlaşıldığı üzere sahabe dönemi ve onlardan sonraki yetmiş senelik dönem düşünüldüğünde "Halku'l-Kur'an" meselesi hicretten yaklaşık yüz sene sonra tartışılmaya başlanmıştır.

Kur'an hakkında bu sorular sorulmaya başlandığında ise, ilk zamanlarda sünnet üzere olan âlimler bu konuda görüş beyan etmekten kaçınarak Kur'an için sadece "Allah kelâmıdır." demekle yetinmişlerdir. Nitekim Cafer b. Muhammed'e Kur'an hâlık mı mahlûk mu diye sorulduğunda o: "Kur'an ne hâlıktır ne mahlûktur o yalnız Allah'ın kelamıdır."⁴³⁸ Abdullah b. Mubarek (v.797/181), İsa b. Yûnus (v.187/803), Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekir el-Cezerî (106/725), el-Muâfâ b. İmrân (v.185/801) da aynı cevabı vermişlerdir.⁴³⁹

Cehmiye'ye reddiye yazan Ebû Saîd ed-Dârimî, Kur'an'ın mahlûk olduğunu söylemekle onun bir beşer sözü olduğunu iddia etmek arasında hiçbir fark bulunmadığını belirtmiştir. Dârimî, "Halku'l-Kur'an" meselesini, Kur'an -ı Kerim'de belirtildiği üzere⁴⁴⁰ Kureyşli müşriklerden Velid b. Muğîre el-Mahzûmî'nin ileri sürdüğü, "Bu Kur'an insan sözünden başka bir şey değildir." tarzındaki görüşüne

⁴³⁶ Yavuz, "Halku'l-Kur'an" *DİA*, XV, 371; Fatih Tok, "Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia: Mürcülük ve Halku'l-Kur'an," s.245-267.

⁴³⁷ Ebû Saîd Osmân b. Saîd b. Hâlid b. Saîd es-Sicistânî ed-Dârimî (v.280/894), *er-Red ale'l-Cehmiyye*, s.189.

⁴³⁸ Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, s.189.

⁴³⁹ Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, s.189.

⁴⁴⁰ Müddessir 74/25.

dayandırmıştır. Yani Dârimî'ye göre Velîd'in bu sözüyle “Kur'an mahlûktur.” diyen kişinin durumu eşittir. Ama bunu ilk defa kelamî bir tartışma konusu haline getiren Ca'd b. Dirhem (ö.124/742) 'dir; Cehm b. Safvan (ö.128/745) da bu görüşü benimseyip yaymıştır.⁴⁴¹ Erken devir âlimlerinden İbn Kuteybe (v. 276/889), *el-İhtilâf fi'l-Lafz* isimli eserinde bu meselenin önceden insanlar tarafından bilinmediğini ve konuşulmadığını, bu meseleyi ilk defa Cehm b. Safvan (ö.128/745) ile Ebû Hanîfe'nin tartıştığını nakletmiştir.⁴⁴² Fakat burada Ebû Hanîfe'ye leke getirecek bir durum söz konusu değildir. Çünkü o insanların bilmediği bir fitneyi uyandırma derdinde değil aksine bu fitne ateşini yakmaya çalışan Cehm'i susturma ve delillerini çürütme derdindedir. Nitekim konuyla alakalı pek çok rivayeti aktardık. Aslında Ebû Hanîfe'nin bu konunun tartışılmasına bile tahammülü yoktur.

Ebû Zehrâ'nın aktardığı bilgilere göre ise, Ebû Hanîfe zamanında bazı kimseler Müslümanlar arasında Kur'ân'ın mahlûk olduğuna dair sözler etmeğe başladılar. “Kur'ân Hz. Peygamberin en büyük mûcizesidir fakat Allah'ın mahlûkudur.” diyorlardı. Bilindiğine göre bu sözü ilk söyleyen Ca'd b. Dirhem (ö.124/742) olmuştur. Onu Horasan Valisi Hâlid b. Abdillâh idam ettirmiştir. Cehm b. Safvân da bu sözü söylüyordu.⁴⁴³

Yunus Vehbi Yavuz, “Halku'l-Kur'an” meselesinin Müslümanlar arasında itikadi bir problem olarak tartışılmasının sebepleri konusunda farklı görüşlerin mevcut olduğunu söylemektedir.⁴⁴⁴ Biz bunlardan önemlilerini burada zikretmek istiyoruz.

1. Tarihçi İbnü'l-Esîr'e göre, “Halku'l-Kur'an” meselesi Yahudi kaynaklıdır. Tevrat'ın yaratılmışlığından hareket ederek Kur'an'ın da mahlûk olduğunu ilk defa söyleyip yayan kişi Hz. Peygamber'e sihir yaptığı söylenen yahudi asıllı Lebid b. A'sam'dır. Daha sonra yeğeni Tâlut, “Halku'l-Kur'an”a dair bir eser yazarak müslümanlar arasında bu görüşü yaymaya çalışmış; Talut'tan sonra Beyan b. Sem'an et-Temîmî (ö. 119/737), Ca'd b. Dirhem (ö.124/742), Cehm b. Safvan (ö.128/745) ve Bişr b. Gıyâs el-Merîsî (ö. 218/833) gibi kelamcılar da aynı fikri savunmuştur.⁴⁴⁵ İbnü'l-Esîr'in bu görüşü bazı müteahhir kaynaklarca da benimsenip tekrarlanmıştır.⁴⁴⁶

⁴⁴¹ Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, s.184.

⁴⁴² İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim. (v.276/899), *el-İhtilâf fi'l-Lafz ve'r-Red ale'l-Cehmiyye*, s.59-60.

⁴⁴³ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s.207.

⁴⁴⁴ Yavuz, “Halku'l-Kur'an” *DİA*, XV, s. 371.

⁴⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI,149.

⁴⁴⁶ Yavuz, “Halku'l-Kur'an” *DİA*, XV, s.371.

2. Bir kısım Sünnî, Mu'tezilî ve Şî'î âlimleri "Halku'l-Kur'an" meselesini Hıristiyan ilâhiyatçılarının etkisine bağlamıştır. Buna göre Hişam b. Abdilmelik zamanında sarayda kâtiplik yapan Hıristiyan ilahiyatçılarından Yuhanna ed-Dımeşkî, müslümanlara karşı Hz. İsa'nın ulûhiyyetini kanıtlamak için Kur'an'da İsa'nın "kelimetullah" olarak nitelendirilmesinden hareketle ilahi kelimelerin yani Kur'an'ın mahlûk olmadığı görüşünü ortaya atmıştır.⁴⁴⁷ Zira Müslümanların Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyeceklerini, böyle bir görüşü savunanların zındık telakki edileceğini düşünüp Kur'an'ın kadim olduğu görüşünü savunmuştur. Bu durum Ca'd b. Dirhem, Cehm b. Safvan gibi Cehmiyye ve Mu'tezile âlimlerinin gözünden kaçmamış ve Hıristiyanların iddiasını reddetmek için hem "kelimetullah" olan Hz. İsa'nın hem de ilahi kelimelerin mahlûk olduğunu söylemişlerdir.⁴⁴⁸ Hıristiyanlar'a cevap verme ve onları susturma adına Mutezilî âlimlerin buradaki söylemleri başlangıçta doğru kabul edilse de sonuç itibari ile İslam'ın ve Kur'an'ın ruhuna aykırı tevellere sebep olmuştur. Böylelikle de ümmet tarafından kabul görmemiştir.

3. "Halku'l- Kur'an" meselesi ilahi sıfatlarla bağlantılı olup sıfatların ezeli veya hâdis kabul edilmesine bağlı tartışmaların etkisiyle ortaya çıkmıştır. İlahî sıfat ve fiililerin zat ile kaim olup olmamasına ilişkin tartışmalar kelimelerin, dolayısıyla Kur'an'ın mahlûk olup olmadığına dair ihtilafları beraberinde getirmiştir. Zira Mu'tezile âlimleri sıfatları zat ile kaim ezeli manalar olarak telakki etmeyi Allah'ın yaratıklara benzetilmesini gerektireceği düşüncesiyle reddetmiş ve hadis olduklarını söylemişler. Bu sebeple de ilahi bir sıfatın tecellisi olan Kur'an'ın yaratılmışlığı fikrini savunmuşlardır.⁴⁴⁹

Cehmiyye ile Mu'tezile âlimleri, Kur'an'ın hem lafzı hem de manası itibariyle mahlûk olduğunu ileri sürüp bu görüşü akli ve nakli delillerle kanıtlamaya çalışmışlardır. Selefi hareket içinde yer alan muhaddislerin bir kısmı, aşırı tepkinin bir sonucu olarak Kur'an'ın lafızlarının ve bu lafızları söylemenin (telaffuz) dahi mahlûk olmadığını ısrarla savunarak bütün muhalif görüş sahiplerini küfre nisbet etmişlerdir. Bu iki aşırı uç karşısında, yeni teşekkül etmeye başlayan Abdullâh b. Saîd b. Küllâb el-Kattân el-Basrî (v. 240/854), Haris b. Esed el-Muhasibî (v. 243/857), Hüseyin b. Ali el-Kerabîsî (v. 248/862) gibi Ehl-i sünnet kelimelerin hareketinin öncüleri ise, orta bir yol takip etmişler ve konuyu çözüme kavuşturmuşlardır. Onlara göre Allah kelamı

⁴⁴⁷ Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Leysî el-Câhız, *Resâilu'l-Câhız*, III,347-349.

⁴⁴⁸ Yavuz, "Halku'l-Kur'an" *DİA*, XV, s.371.

⁴⁴⁹ Yavuz, "Halku'l-Kur'an" *DİA*, XV, s.371.

olan Kur'an mana itibariyle kadim, lafızları ve insanlar tarafından okunuşu bakımından mahlûktur.⁴⁵⁰

Ebû Hanîfe'nin bu konuda birbirine zıt görüşleri nakledilmiştir. Lakin rivayetler iyi bir şekilde değerlendirildiğinde onun bu konudaki kanaati rahatlıkla ortaya çıkmaktadır. Ebû Hanîfe'nin bu konu hakkındaki görüşleri de Ehl-i Sünnetin görüşlerinin temelini oluşturmaktadır. Ebû Hanîfe'nin eserlerinde tartışmaya mahal bırakmayacak derecede konunun açık olduğunu görüyoruz. Öncelikle onun Kur'an'ı Kerim'i tanımlamasını nakletmek istiyoruz:

“Kur'ân-ı Kerîm, Allah kelâmı olup, Mushaflarda yazılı, kalplerde mahfuz, dil ile okunur ve Hz. Peygamber'e indirilmiştir. Bizim Kur'ân-ı Kerîm'i telaffuzumuz, yazmamız ve okumamız mahlûktur fakat Kur'ân mahlûk değildir. Allah'ın Kur'ân'da belirttiği Mûsâ ve diğer peygamberlerden, Firavun ve İblis'ten naklen verdiği haberlerin hepsi Allah kelâmıdır, onlardan haber vermektedir. Allah'ın kelâmı mahlûk değildir, fakat Mûsâ'nın ve diğer yaratılmışların kelâmı mahlûktur. Kur'ân ise Allah'ın kelâmı olup, kadîm ve ezelîdir.”⁴⁵¹

Buradan anlaşılıyor ki, Kur'an Allah kelâm-ı kadîmi yani Kur'an'ın manası mahlûk değildir fakat Kur'an'ı telaffuz ettiğimiz ve onu yazışımız mahlûktur.

Ebû Hanîfe'ye göre, Kur'an'ın sadece Allah kelâmı olduğuna ve bir harf dahi ilave edilmediğine inanmak gerekir, onun hakkında başka bir şey söylemek, bir şey sormak, mahlûk olup olmadığı hususunu tartışmak câiz değildir.⁴⁵²

Ebû Hanîfe'nin bu konu hakkındaki görüşünü Fatih Tok, makalesinde Ehl-i Sünnet'in de görüşü haline gelmiş kelâm-ı nefî ve kelâm-ı lafzî mefhumları ile izah eder. Naklettiği bilgilere göre Ebû Hanîfe, “okunan Kur'an” mahlûk değil fakat “Kur'an okuma” mahlûktur görüşündedir. Bu, İbn Küllab ve Eş'ari silsilesinde sistemleştirilen ve Ehli Sünnet'in cumhûrunun kabulü haline gelen kelâm-ı nefî ve kelâm-ı lafzî ayırımına da öncülük etmiş bir düşüncedir. Konuya bu açıdan baktığımızda, “Kur'an” derken, hem kelâm-ı nefî hem de kelâm-ı lafzî; “Kelâmullah” ifadesinden ise sadece kelâm-ı nefî kastedilmektedir. Bu yüzden olacak ki Ebu Hanife, **“Allah'ın kelâmının (Kelâmullah) mahlûk olduğunu söyleyen**

⁴⁵⁰ Yavuz, “Halku'l-Kur'an” *DİA*, XV, s.372.

⁴⁵¹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, s. 53.

⁴⁵² Takiyuddîn b. Abdilkâdir et-Temîmî (v.1010/1602), *et-Tabakâtu's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, I, 175; İbn Abdilber, *İntikâ*, s.156.

kimse kâfir olur.” demiştir. “Kur’an” ifadesi içerisine telaffuz edilen, yazılan, mürekkep ve kâğıttan oluşan Kur’an girer ki, bu Ebû Hanîfe’ye göre mahlûktur. Fakat “Kelâmullah” sözüyle kadim olduğunu söylediği Allah’ın kelam sıfatı ile onun gayr-ı mahlûk manaları da kastedilmiş olur ki, bunun mahlûk olduğunu söylemek küfürdür. Çünkü Ebû Hanîfe bu ifadenin Allah’ın kadîm oluşuna hâlel getirdiğini düşünür.⁴⁵³

Bu ve benzeri rivayetlerin çok olmasının yanında onun Kur’an’ın mahlûk olduğunu ilk söyleyen kişi olduğu da rivayet edilmiştir. Onun “Kur’an mahlûktur, zira Allah’ın dışındaki her şey yaratılmıştır. Nitekim yaratılmış bir şeye yemin etmek câiz olmadığından Kur’an’a yapılan yemin geçerli sayılmamıştır.”⁴⁵⁴ dediği nakledilmektedir. Fakat *Târihu Bağdâd*’da geçen başka bir rivayet de şöyledir: “Ne Ebû Hanîfe, ne Ebû Yûsuf, ne Züfer, ne Muhammed ve ne de onların arkadaşlarından hiç birisi “Halku’l-Kur’ân” hakkında asla bir şey demediler. Bu konuda Bişr el-Merisi, İbn Ebî Duâd konuştular ve işte bunlar Ebû Hanîfe’nin ashabına da leke sürdüler.”⁴⁵⁵

Bu konuda Ebû Hanîfe’nin tavrını, söz ve düşüncelerini çok net belirleyen sahih rivayetler var iken onun görüşlerine tamamen zıt, Kur’an’ın mahlûk olduğunu iddia eden rivayetler nereden kaynaklanmakta ve nasıl ortaya çıkmaktadır. Muhammed Ebû Zehrâ’ya göre “Halku’l-Kur’ân” a kail olan Mutezile ilimde fıkihta yüksek mevki sahibi olan kimselerin de bu reyde olduklarını söyleyerek kendi mezheplerini tervice çalışıyorlardı. Ebû Hanîfe’yi de bu işe karıştırdılar.⁴⁵⁶ Bu rivayetler açıkça gösteriyor ki, Ebû Hanîfe hakkındaki bu zıtlık ya onun düşmanları tarafından uydurulan asılsız şeylerdir ya da onun sözlerini tam anlamadan aktarmanın bir mahsulüdür. Kanaatimizce Ebu Hanife hiçbir zaman “Kur’an mahlûktur.” görüşüne sahip olmamış, bunu söylemekten bu konulara girmekten dahi uzak durmuştur. Ebû Hanîfe’nin bu görüşte olması bir tarafa onun, bu görüşü iddia edenlerin büyük vebal üstlendiklerini, yalancı, bidatçi hatta kâfir olduklarını ifade eden sözleri nakledilmiştir.⁴⁵⁷

İmam Eşa’rî, Süfyân’dan naklettiği bir rivayette Ebû Hanîfe’nin “Kur’an mahlûktur.” dediğini iddia etmenin ona büyük bir iftira ve batıl bir söz olduğunu

⁴⁵³ Fatih Tok, “Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia: Mürcülük ve Halku’l-Kur’an,” s.245-267.

⁴⁵⁴ Hatib Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIII, 374-375.

⁴⁵⁵ Hatib Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIII, 373.

⁴⁵⁶ Ebu Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 208.

⁴⁵⁷ Hatib Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIII, 373.

rivayet etmiş ve “O, ehl-i sünnetin en faziletlielerindendir.” demiştir.⁴⁵⁸ Ebu Yûsuf bu konuyu Ebû Hanîfe ile altı ay tartıştığını sonunda Kur’an’ın mahlûk olmadığını kabul ettiklerini zikretmiştir.⁴⁵⁹ Şafi mezhebine mensup aynı zamanda ehl-i sünnetin iki ekolünden birinin imamı olan büyük bir âlimin bu şahitliği ve kanaati aslında konunun açıklığına kavuşması için kâfidir.

Ebû Yûsuf’un naklettiği bir rivayete göre bir Cuma günü Kûfe mescidine bir adam gelerek Kur’ân hakkında soru sorar. Ebû Hanîfe orada yoktur, Mekke’de bulunmaktadır. Oradakiler aralarında ihtilâfa düşerler, Ebû Yûsuf diyor ki: “Vallâhi onun insan şekline girmiş bir şeytan olduğunu zannederim; bizim halkımıza sokuldu, bize bu meseleyi sordu, biz de kendi aramızda birbirimize sorduk ve cevap vermedik. ‘Üstadımız burada yok, o söze başlamadıkça biz söze katılmayı hoş görmeyiz.’ deyip savdık. Ebû Hanîfe geldiği zaman ona bu meseleyi açtık, ‘Şöyle şöyle oldu, bu hususta ne biliyorsun.’ dedik. Yüzünün rengi değişti. Güç bir mesele vuku buldu da biz de o hususta bir şey söyledik zannetti. ‘Nasıl oldu.’ diye sordu. Biz de ‘Şöyle oldu.’ diye anlattık. Bir müddet sükûta daldı. Sonra: ‘Siz ne cevap verdiniz?’ dedi. Biz de ‘Hiçbir cevap vermedik, yanlış bir şey söyleriz, sen de onu beğenmezsin diye korktuk da bir şey söylemedik.’ dedik. Bunu duyunca sevindi ve: ‘Allah hayırla mükâfatlandırın, benim vasiyetimi iyi tutun. Bu hususta asla birşey demeyin, bunu asla sormayın. Yalnız şunu bilin: Kur’ân, Allah’ın kelâmıdır, deyin. Buna bir harf bile ziyade etmeyin. Zannetmem ki bu mes’elenin sonu gelsin.’ dedi.”⁴⁶⁰

Sonuç olarak bu konuda Ebû Hanîfe’ye nispet edilen görüşler üç noktada toplanabilir.

a) Kur’an’ın sadece Allah kelâmı olduğuna inanmak gerekir, mahlûk olup olmadığı hususunu tartışmak câiz değildir.

b) Kur’an mahlûktur, zira Allah’ın dışındaki her şey yaratılmıştır. Nitekim yaratılmış bir şeye yemin etmek câiz olmadığından Kur’an’a yapılan yemin geçerli sayılmamıştır.

c) Kur’an Allah kelâmı olup mahlûk değildir, fakat Kur’an’ı telaffuz ettiğimiz ve onu yazığımız mahlûktur.

⁴⁵⁸ Ebu’l-Hüseyin Ali b. İsmail b. İshâk el-Eş’ari (v.324/936), *el-İbâne an Usûli’-d-Diyâne*, s. 90.

⁴⁵⁹ Eş’ari, *el-İbâne*, 90.

⁴⁶⁰ el-Ustuvâi, *el-İtikâd*, 172-173; İbn Abdilberr, *İntikâ*, s.166.

Ebû Hanîfe'nin "Halku'l-Kur'an" konusunda üç ekseninde toplanan görüşlerini Yusuf Şevki Yavuz değerlendirerek aralarını cem eder. Ona göre, Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü ilk defa Ebû Hanîfe'nin ortaya attığını ileri süren rivayet ya onu kötölemek isteyenlerce uydurulmuştur veya eksiktir. Ebû Hanîfe belki de ilk defa Kur'an'ı telaffuz edişin mahlûk olduğunu söylemiş, fakat muhalifleri bunu "Kur'an mahlûktur" şeklinde eksik olarak nakletmişlerdir. Eğer Ebû Hanîfe Kur'an'ın mahlûk olduğunu savunmuş olsaydı bazı görüşlerini eleştiren Buhârî'nin bu hususta da onu eleştirmesi gerekirdi. Hâlbuki Buhârî, "Halku'l-Kur'ân" konusuna ayırdığı "*Halku Efâli'l-İbâd*" adlı eserinde Ebû Hanîfe'ye böyle bir görüş nispet etmemiş, İmam Eş'arî de *Makâlât*'ında Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul edenler arasında Ebû Hanîfe'yi zikretmemiştir.⁴⁶¹

Yavuz değerlendirmelerini şu şekilde sonuçlandırır: "Birinci rivayetin ise "Halku'l-Kur'ân" tartışmasına girmeyi uygun görmediği dönemdeki görüşünü yansıtmış olması muhtemeldir. Üçüncü rivayet Ebû Hanîfe'nin nihaî görüşü olmalıdır. Nitekim Ebû Yûsuf: "Ebû Hanîfe'yle şu kadar ay Kur'an hakkında münazara yaptım. Sonunda benim ve onun görüşü 'Kur'an Allah'ın kelamıdır, mahlûk değildir.' şeklinde birleşti."⁴⁶² demiştir. Yine Ebû Yûsuf, Ebû Hanîfe'nin "Kim Kur'an'ın mahlûk olduğunu söylese o, dalalettedir, bidatçidir."⁴⁶³ şeklindeki sözünü nakletmiştir. Ebû Hanîfe'nin talebesi Muhammed b. Hasan da "Kur'an mahlûktur." diyen kimsenin arkasında namaz kılınamayacağını söylemiştir.⁴⁶⁴ *Târîhu Bağdâd*'da ise bu rivayet, Ebû Yûsuf'un Ebû Hanîfe'yle altı ay "Halku'l-Kur'ân"konusunu tartıştığını ve sonunda onunla, "Kur'an Allah kelâmıdır, mahlûk değildir, mahlûk olduğunu söyleyen kâfirdir" görüşünde karar kıldıkları şeklinde geçmektedir.⁴⁶⁵ Bu da Ebû Hanîfe'nin bu konudaki görüşünün bazı değişiklikler geçirdiğini gösterir."⁴⁶⁶

a. Kur'an'ın Manen Kadim, Lafzen Mahlûk Olduğunu Gösteren Deliller

Bu görüşe sahip olan Ebû Hanîfe'nin tutarlılığı ümmetin çoğunluğu tarafından kabul ve teyit edilmiş, daha sonraki dönemde Mâturîdî ve Eş'arî kelamcılar bu fikri aklî ve naklî delillerle kuvvetlendirmişlerdir. Bu kelamcılara göre Kur'an'ın mahlûk

461 Yavuz, "Ebû Hanîfe" *DİA*, X,140.

462 el-Ustuvâî, *el-İtikâd*, 173.

463 el-Ustuvâî, *el-İtikâd*, 175.

464 el-Ustuvâî, *el-İtikâd*, 175.

465 Hatib Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 374.

466 Yavuz, "Ebû Hanîfe" *DİA*, X,140.

olup olmadığı konusunda hüküm verirken lafızlarını ve onların ihtiva ettiği manayı birbirinden ayırmak gerekir. Kur'an'ın Allah'ın zatı ile kaim bulunan manası, yani lafızlardan soyutlanmış aslı ezeli olup mahlûk değildir.⁴⁶⁷ Zira aslında tek olan (bir anlamda parçalanmaz bir bütün olan) ve ilgili bulunduğu konulara göre emir, nehiy, haber gibi adlar alan bu ezeli mana gerçek anlamda bir kelam sıfatıdır. Allah'ın zatı ile kaim olan sıfatların yaratılmışlıkla nitelendirilmek suretiyle mahlûkun sıfatlarına benzetilmesi hem aklen hem de naklen mümkün değildir.

a) Yaratılmış olan her şeyin Allah'ın "ol" (kün) emriyle meydana geldiği ayetlerle sabittir.⁴⁶⁸ Eğer Allah'ın kelamı olan Kur'an'ın aslı mahlûk olsaydı onun da "ol" kelamıyla meydana gelmesi gerekirdi, bu ise muhaldir. Zira "ol" kelamı hadis olduğundan başka bir "ol" kelamıyla yaratılmaya muhtaçtır; sonuçta hadis olmayan bir "ol" kelamının kabul edilmemesi teselsüle yol açar.⁴⁶⁹

b) Kur'an'daki lafızların delalet ettiği manalar mahlûk olsaydı yaratılmışlık açısından insanların sözleriyle ilahi kelam arasında fark bulunmaz ve her ikisi de birbirine benzerdi. İlahi kelamın insanların kelamına benzemediği ve Kur'an'ın bir benzerinin meydana getirilemeyeceği ise ayetlerle sabittir.⁴⁷⁰

İmam Mâturîdî, *Tevhîd*'inde bu hususu izah etmiştir. Ona göre, Kur'an mahlûk olsaydı başkasının kelâmı ile Allah kelamı arasında bir ayrım olmazdı. Böyle olunca da kelâmda benzeme husule gelmiş olur. Hâlbuki Allah Teâlâ'nın: "*O'nun (benzeri olmak şöyle dursun) benzeri gibisi (dahi) yoktur.*"⁴⁷¹ kavli-i celîli, zâtında olsun, sıfatında olsun kendisine benzemeyi nefyettiğine delâlet etmektedir. Bunu Allah-u Zülcelâl'in : "... yoksa Allah'a, O'nun yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da, bu yaratma, kendilerince birbirine benzer mi göründü?"⁴⁷² meâlindeki âyeti celîle teyid ediyor. Fiilin benzemesi, birbirine benzemeye delâlet eder. Hâlbuki "*Eğer ins ve cin bir araya gelmiş olsa, Allah'ın Kelâmının benzerini getiremez, ifade edemezler.*"⁴⁷³ sözü varid olmuştur. İşte bu durum benzemeyi nefyetmiştir. Çünkü benzemekte karşılıklı birbirine benzeme vardır. Böylece, Cenab-ı Hakk'ın zâtında sabit olanla,

⁴⁶⁷ Ebu'l-Muîn Meymûn en-Nesefî (v.508/1115), *Tebîratu'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, s.485-490.

⁴⁶⁸ Bakara 2/117; Al-i imran 3/47, 59; Yasin. 36/82.

⁴⁶⁹ Eş'arî, el-İbâne, s.65.

⁴⁷⁰ Müddessir 74/25; el-isra 17/88; Mâturîdî, *Tevhîd* s.58-59.

⁴⁷¹ Şûrâ, 42/11.

⁴⁷² Ra'd, 13/16.

⁴⁷³ İsrâ, 17/88.

kendi kelâmının bütün mahlûkatın kelâmına muhalif olduğu, onların hiç birine benzemediği sabit olur.⁴⁷⁴

c) Kur'an'ın manası (aslı) mahlûk olsaydı ihtiva ettiği ilahi isim ve sıfatların da mahlûk olması gerekirdi. Hâlbuki ilahi isim ve sıfatların mahlûk olması ulûhiyyete aykırıdır.⁴⁷⁵

d) Kur'an'a ait lafızların mahlûk olmasına gelince bu husus tartışmaya ihtiyaç bırakmayacak derecede açıktır. Zira harflerin ve seslerin yaratılmış olduğu ve Allah'ın da harf ve seslerle konuşmadığı aklen zaruri bilgilerle sabittir. Çünkü harflerin başı sonu vardır ve çeşitli unsurlardan oluşmuştur. Bu vasıflar kadim değil mahlûk olan varlıklara mahsustur. Eş'ariye ve Mâturîdiyye'den oluşan Ehl-i sünnet kelimcilerinin büyük çoğunluğu bu görüştedir.⁴⁷⁶

Mürchie'nin görüş ayrılığına düştüğü konulardan birisi de, Kur'an-ı Kerim'in yaratılmış olup olmadığı meselesidir: Bir grup -Mutezile gibi- onun mahlûk olduğunu, bir grup olmadığını başka bir grup ise bu konuda bir görüş belirtilemeyeceğini iddia etmiştir.⁴⁷⁷ Böylelikle, İslam mezheplerindeki üç ana temayülün bu görüşlerde tezahür ettiğini görmekteyiz. Bu bağlamda Mürchie Allah'ın bir mahiyeti olup olmadığına da görüş ayrılığına düşmüştür. Buna göre, bir grubu Allah'ın bir mahiyeti olduğunu ancak, bizim onu idrak edemeyeceğimizi iddia etmiştir. Onlara göre ahirette Allah bizim onun mahiyetini idrak edeceğimiz bir 'idrak aracı' bizde yarattığında onu idrak ederiz. Bir grup ise mahiyeti inkâr etmişlerdir.⁴⁷⁸

Bağdad Mürchiesi'nden Bişr el-Merîsî, fıkhıta Kâdî Ebû Yûsuf'un görüşünü benimsemiştir. Ancak Kur'an'ın yaratıldığını söylediği zaman, Ebû Yûsuf ondan uzaklaşmış ve Sıfatiyye de bu konuda onu sapıklıkla suçlamıştır.⁴⁷⁹

b. “Kur'ân Mahlûktur” Diyenlerin Yaklaşımı ve Delilleri

Mutezile'nin öncüsü kabul edilen Cehm b. Safvan ve Cehmiyye'nin bir kolu olarak anılan Merîsiyye'nin nispet edildiği Bişr el-Merisi, Allah'ın zatından başka bir kadime yol açmamak için kelam sıfatının ve onun doğal sonucu olarak Kur'an'ın

⁴⁷⁴ Mâturîdî, *Tevhîd* s.58.

⁴⁷⁵ Mâturîdî, *Tevhîd* s.58-59; Eş'arî, *el-İbâne*, s.58-60.

⁴⁷⁶ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, s. 53; Yavuz, “Halku'l-Kur'an”, *DİA*, XV, s. 374.

⁴⁷⁷ Eş'arî, *Makâlât*, I,128.

⁴⁷⁸ Eş'arî, *Makâlât*, I,128.

⁴⁷⁹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.192.

mahlûk olduğunu kabul etmişlerdir. Bu tenzih anlayışını devam ettiren Mutezile mensupları, halku'l-Kur'an fikrinin en güçlü savunucuları olmuşlardır.⁴⁸⁰

Allah'ın sıfatlarını tatil eden bunun bir uzantısı olarak Kalam sıfatı için de aynı sözü iddia eden Mutezile, Kur'an'ın mahlûk olduğunu ısrarla savunmuş bu konuda Kadercî Mürcie'yi taklit etmiştir.

Cehmiyye'nin, "Halku'l-Kur'an" fikirlerinden etkilendiği düşüncesiyle Mutezile'ye ve bu konuyu savunan kişilere Cehmî adı verilmiştir. Bu ifadeyi özellikle mihne hadisesinden en çok etkilenen Ashabu'l-Hadis kullanmıştır. Cehmiyye, Cehm b. Safvan'dan başka müntesibi gösterilemeyen tek bir kişilik mezhep gibidir.⁴⁸¹

Bu konuda Mutezile'nin meşhur söylemine göre, Kur'an gerçek anlamda ilahi bir kelim olup Allah'ın zatı dışında levh-i mahfûz, Cebrail, Peygamber gibi varlıklarda yarattığı harflerle seslerden oluşan bir ârazdır ve fiilî sıfatının bir tecellisidir. Duyulup anlaşılan bir kelim olması bakımından insanlara ait sözlerden farklı değildir; her ikisi de harfler ve seslerden oluşur. Allah yarattığı harf ve seslerle mütekellim olur. Bu açıdan Kur'an "mahlûk, muhdes ve meful" dır, ezelde olmayıp sonradan yaratılmıştır.⁴⁸²

Mutezile'nin buraya kadar söyledikleri Ebû Hanîfe'nin söylediklerine yakınlık arz etmektedir. Zira Ebû Hanîfe de harflerin, yazının ve telaffuzumuzun mahlûk olduğunu söylüyordu.

Fakat Mutezile ve Mürcie bununla yetinmemiş, bu sesler dışında kelâm-ı nefsi olmadığını iddia etmişler. Kur'an'ın sadece Allah Teâlâ'nın bu harfleri yaratması ile meydana geldiğini dolayısıyla Allah'ın kelâm sıfatının olmadığını savunmuşlardır.⁴⁸³ Şimdi vereceğimiz örnekler bu fırkanın görüşünü daha da netleştirecektir.

Mutezile ve Mürcie'nin Kur'an'ın kadim değil mahlûk olduğunun iddialarına getirdikleri aklî ve naklî delilleri:

a) Nakli deliller: Kur'an'da ayetlerin muhdes olduğu, tafsil edildiği, bir kısmının değiştirilerek neshedildiği. İnsanlara ait sözlerle mukayese edilip sözlerin en güzelini teşkil ettiği, Arapça olarak yaratıldığı muhkem ve müteşabih unsurlardan oluştuğu ve ilahi kelimelerin tükenmeyeceği açıkça bildirilmiş; Allah'ın ilk ve son

⁴⁸⁰ Fatih Tok, "Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia: Mürciilik ve Halku'l-Kur'an," s.245-267.

⁴⁸¹ Fatih Tok, "Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia: Mürciilik ve Halku'l-Kur'an," s.245-267.

⁴⁸² Eş'arî, *Makâlât*, I,153-154.

⁴⁸³ Eş'arî, *Makâlât*, I,153-154; Yavuz, "Halku'l-Kur'an", *DİA*, XV, s. 372-373.

varlık olduğu ve her şeyi yarattığı bildirilerek zatı dışında hiçbir kadimin bulunmadığına dolayısıyla Kur'an'ın da mahlûk olduğuna işaret edilmiştir. Kur'an'da “kelimetullah” diye nitelendirilen Hz. İsa'nın mahlûk oluşu da ilahi kelimelerin mahlûk olduğunu gösterir. Bazı hadislerde, “Allah zikri (Kur'an) yaratmadan önce vardı. Sonra zikri (Kur'an) yarattı ve onda her şeyi yazdı.”⁴⁸⁴ denilerek ayetlerin mahlûk olduğu belirtilmiştir.⁴⁸⁵

Bu hadisi değerlendiren İbn-i Batta'ya göre Cehmiyye bu hadisteki zikrin Kur'an olduğunu dolayısıyla bu hadisin de delalet ettiği gibi Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia etti. Hâlbuki ehl-i ilim ve hadis hafızları bu hadisin senedindeki Muhammed b. Ubeyd'i vehm sahibi olarak itham etmişler ve Muhammed'in hadisi aldığı Ameş ve ashabı ona bu konuda muhalefet etmiştir. Onun dışında bu hadisi rivayet eden sika ravilerin tamamı “zikri yarattı” değil “zikirde yazdı” demişlerdir. Buradaki zikir ise Kur'an'ın dışında bir şeydir. Fakat Cehmiyye bile bile bunu anlamak istememiştir.⁴⁸⁶

Buhâri, Tirmizî, Ebû Dâvud ve daha pek çok hadis âliminin bu konudaki tahrir ettiği hadis ise şöyledir: “Allah vardı, başka hiçbir şey yoktu, onun arşı su üzerindeydi sonra gökler ve yeri yarattı ve her şeyi zikirde/levh-i mahfuzda yazdı.”⁴⁸⁷

b) Akli deliller: Kur'an harflerin oluşturduğu kelimelerden, ayet ve sûre gibi bölümlerden meydana gelir. Başı ve sonu olan parçalardan meydana gelen ve bazı tarihi olaylara dair bilgiler ihtiva eden kelimelerin kadim sayılması imkânsızdır; dolayısıyla Kur'an'ın mahlûk olması aklen zorunludur. Yegâne kadim varlık Allah'tır. O'nun zatı dışında hiçbir kadim varlık bulunmadığına ve Kur'an ilahi bir fiil neticesinde meydana geldiğine göre mahlûk olması gerekir. Ayrıca Kur'an emir-nehî, va'd, vaîd, haber gibi değişik muhtevalara sahiptir. Bu husus Kur'an'ı Allah'ın zatî bir sıfatı saymayı imkânsız kılar. Eğer Kur'an kadim bir ilahi kelam olsaydı hitap ettiği insanların da kadim olması gerekirdi. Zira henüz yaratılmamış bulunan varlıklara yönelik emir ve nehiylerden bahsetmek hikmete uygun değildir. Kur'an'ın okunan ve işitilen Arapça bir kitap olması, bazı ayetlerinin önce bazılarının ise sonra indirilmesi gibi vasıflar taşıması da mahlûk olduğuna ilişkin delillerdir. Ayrıntılarda

⁴⁸⁴ Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed b. Hamdân b. Betta el-Ukberî, *el-İbânetu'l-Kübrâ*, VI,193.

⁴⁸⁵ Yavuz, “Halku'l-Kur'an” *DİA*, XV, s. 372-373.

⁴⁸⁶ İbn Betta, *el-İbânetu'l-Kübrâ*, VI,193.

⁴⁸⁷ Buhâri, Bedu'l-Halk, 1.

farklı görüşler benimsemekle birlikte Cehmiyye, Hâricîler, Mu'tezile ve Şia âlimleri bu görüştedir.⁴⁸⁸

Mu'tezile, Hâricîler ve Mürcie'nin ekserisi ile bazı Zeydîler "Allah zâtı ile âlim, kâdir, haydır; ilim, kudret ve hayat sıfatları ile değil."⁴⁸⁹ demişlerdir.

Mürcie'den Muhammed b. Kerram ise, daha farklı bir yaklaşımda bulunmuştur. Ona göre Kur'an, harflerden teşekkül ettiği için hadis olmakla birlikte Allah'ın zâtı ile kaim ilahi bir sözdür. Zira ilahi kelam sıfatı konuşma gücünden ibaret olup ezeldir. İlahi sözlerden oluşan Kur'an ise hadistir. Allah'ın harflerden oluşan ve hadis olan Kur'an vasıtasıyla konuşması mümkündür. Çünkü zâtı hadislere mahal teşkil edebilir.⁴⁹⁰

Açıkça görülüyor ki Ebû Hanîfe ile Mürcie arasında "Halku'l-Kur'an" meselesinde de bir tezat var. Böyle olmasına rağmen ona bu ithamın yapılmasını belirli sebepleri vardı. Tarih kitaplarının kaydettiği bilgilere göre özellikle mihne⁴⁹¹ döneminden sonra halkın itimadını kazanmış birini karalamak isteyenler, ona "Kur'an mahlûktur" sözünü nispet ederek veya sapmış bir mezhep olarak kabul edilen Cehmiyye'nin kurucusu ve bu konudaki fikirleri ile şöhret bulan Cehm b. Safvan'a nispetle "Cehmi" diyerek ona zarar vermeye çalışmışlardır.⁴⁹²

Mihne döneminde "Kur'an mahlûk değildir" diyenlerin kadılık ehliyetleri iptal edilip âlimler fetva vermekten men edilirken, mihne sonrasında ise "Kur'an mahlûktur" diyen özellikle Mutezile mensupları devlet görevlerinden uzaklaştırılmaya ve bu düşünceye sahip olanlara devlet kademelerinde herhangi bir görev verilmemeye başlanmıştır. Ebû Hanîfe bu fikrin ortaya çıktığı dönemlerde yaşamış güçlü bir ilmi şahsiyettir. O da bu itham ve iddialardan nasibini almıştır. Olaylar sonraki dönemlerde yaşanmış olsa da, İmam Azam'ın muhaliflerinden kimileri mezhep

⁴⁸⁸ Yavuz, "Halku'l-Kur'an", *DİA*, XV, s. 372-373.

⁴⁸⁹ Eş'arî, *Makâlât*, I,136.

⁴⁹⁰ Yavuz, "Halku'l-Kur'an", *DİA*, XV, s. 373.

⁴⁹¹ Mihne: Abbasi halifesi Me'mun (198-218)'un 212/827 yılında bu fikri benimsediğini ilan etmesiyle birlikte "Halku'l-Kur'an" meselesi, devletin resmi ideolojisi haline dönüştü. Me'mun son dönemlerinde ise, kadıların ve âlimlerin bu konuda imtihana/mihneye tabi tutulmasını istemiştir. Böylece İslam tarihinde "mihne" olarak anılan süreç başlamış oldu. Kur'an'ın yaratılmışlığını kabul etmeyen kadıların kadılık ehliyetleri iptal edilirken, âlimlerin de fetva vermeleri yasaklandı. Bkz: Fatih Tok, "Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia: Mürciilik ve Halku'l-Kur'an," s.245-267.

⁴⁹² Fatih Tok, "Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia: Mürciilik ve Halku'l-Kur'an," s.245-267.

taassubu ve hasetleri, kimileri ise cahillikleri sebebiyle ona, yukarıda zikrettiğimiz hemen her ithamı yöneltmişlerdir.⁴⁹³

E. EBÛ HANÎFE'NİN MÜRÇİÎ SAYILAMAYACAĞININ DELİLLERİ

Bölüm başında da zikrettiğimiz üzere Ebû Hanîfe'nin iman yaklaşımındaki bazı hususlar ve kimi mezhebi gayretler sebebiyle Mürcie'den sayılmıştır. Bununla ilgili yukarıda değerlendirmelerde bulunuldu. Burada ise kelamcıların İmam-ı Azamı Mürcii saymalarının sebepleriyle uydurma rivayetler meselesini ele alacağız.

İmam-ı Azam kendisinin itham edildiği Mürcie tartışmasında hangi noktada olduğuna aslında kendisi çok açık cevap veriyor. Osman el-Betti'ye yazdığı risalede şunları söylüyor: “Bidat ehli hak ve doğruyu söyleyen kimseleri bu isimle isimlendirirse, hakkı söyleyenlerin bunda ne günahı vardır? Oysaki böyle isimlendirilenler, adl ve sünnet ehli kimselerdir. Mürcie ismini de ancak onlara düşman olan kimseler vermiştir. Yemin ederim ki, insanları hakka çağırırsan, onlar da bu konuda sana tabi olsalar, daha sonra da sen onları kötülüklerle tavsif etsen, bu hakka zarar vermez. Onlar böyle yaparlarsa, buna bidat denir.”⁴⁹⁴

Mürcie, tam anlamıyla istikrar kazanmış bir mezhep olma hüviyetinde değildir. İrca görüşü, sadece bir mezhebe has olmayıp, çeşitli mezheplerce kullanılan bir görüştür. Bu anlamda, halis Mürcie'nin yanında, Cebriyye'nin, Kaderiyye'nin ve Hariciler'in Mürcie'sinden de sözedilmektedir.⁴⁹⁵

Ebu Zehra'nın değerlendirmesine göre, Mürcie'nin bütün kolları, iman-amel ilişkisinde hemen hemen aynı görüşte birleşmişlerdir. Onlar imanla amel arasını kesin hatlarla ayırıp kötü fiilin imana zarar vermeyeceğini; çünkü imanın sadece bilgi, sevgi v.s.den ibaret olduğunu iddia etmişlerdir. Bu mantıksız ve bozuk sözler ortasında bu mezhebe bağlı kimselerden bir kısmının, imanın hakikatlerini ve taat amellerini küçümsediği, bazılarının da faziletlerini basitleştirdiği görülmektedir. Zaten her bozguncu kimse, bu yolu kendisine mezhep olarak seçmiştir. O kadar ki, bu mezhep içindeki bozguncuların sayısı arttıkça artmış ve onlar da bu mezhebi günahlarına bir vesile, bozgunculuklarına bir sebep ve kötü niyetlerine de bir kolaylık vasıtası saymışlardır.⁴⁹⁶

⁴⁹³ Fatih Tok, “Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia: Mürciilik ve Halku'l-Kur'an,” s.245-267.

⁴⁹⁴ Ebû Hanîfe, *er-Risâle*, s.63.

⁴⁹⁵ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.190; Şehristânî, *el-Milel*, I, 139.

⁴⁹⁶ Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, s.164.

a. Kelamcıların Ebû Hanîfe'yi Mürctie'den Sayması

Kelamcıların çoğunun Ebû Hanîfe'yi Mürctie'den saymasının sebebi, İmam-ı Azam'ın "İman kalple tasdiktir. Ne artar ne eksilir." ifadesidir. Bu ifadesinden onun imanı amelden sonraya bıraktığını zannettiler. Hâlbuki amel konusun da imamın çok titiz olduğunu onun düşmanları dahi itiraf ediyor. Bu halde onun, kesinlikle ameli terk etmeye fetva vermeyeceği açıktır.⁴⁹⁷

Eş'arî'nin iman tanımlamasına göre Mürciî grupları sıralarken naklettiklerinden birisi de Ebû Hanîfe ve taraftarlarıdır. Ona göre iman, Allah ve Rasulünü bilmek, onun vahiy olarak bildirdiği bütün nassı yorumsuz bir şekilde ikrar etmektir. Eş'arî, "Allah'ın yasakladığı domuzun hangisi olduğunu bilmiyorum" diyen bir kimsenin durumunu soran eş-Şimmezî'ye, Ebû Hanife'nin "O kimse mü'mindir" dediğini, yine Allah'ın Kâbe'yi haccı farz kıldığını, fakat Kâbe'nin bu mekânın dışında bir yer olup-olmadığı konusunda bir bilgisinin olmadığını söyleyen bir kimsenin durumunun sorulması üzerine de Ebû Hanife'nin "O mü'mindir, onu imanından çıkaracak bir durum görmüyorum." dediğini nakleder. Nitekim bu görüştekiler imanın bölünemeyeceğini, artıp eksilmeyeceğini bu bakımdan insanların birbirinden üstün olamayacağını kabul etmişlerdir.⁴⁹⁸

Şehristânî, Gassân el-Kûfî ve fırkasını anlatırken onun "İman, Allah Teâlâ'yı, Peygamberini, Allah tarafından indirilen şeriatı ve Allah Resûlü'nün (s.a.s.) getirdiklerini tafsilen değil, genel olarak (icmâlen) bilmektir. İman ne artar, ne de eksilir.." dediğini aktarır. Yine Şehristânî'nin verdiği bilgilerde Gassân'a göre, herhangi biri çıkıp "Allah Teâlâ'nın domuz eti yemeyi haram kıldığını biliyorum, ama haram kıldığı domuzun şu koyun mu, yoksa başka bir şey mi olduğunu bilmiyorum." dese mümin olarak kalır. Yine biri çıkıp "Allah Teâlâ'nın Kâbe'yi haccetmeyi farz kıldığını biliyorum, ama Kâbe'nin nerede olduğunu bilmiyorum, belki Hindistan'dadır." dese mümin olmaya devam eder. Gassâniyye hakkında bu bilgileri aktardıktan sonra Şehristânî der ki: "Bu misallerle anlatmak istediği, bu tür inançların imanın ötesinde hususlar oluşudur. Bu gibi ifadeler onun şüphe içinde olduğunu

⁴⁹⁷ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,141; karşı: Galip Türcan, (2002). "İrca Ve Ebü Hanife'nin İrca İle İlişkilendirilmesi", s.97-123.

⁴⁹⁸ Eş'arî, *Makâlât*, I, 119.

göstermez. Çünkü hiçbir akıl sahibi, Kâbe'nin yeri hakkında şüpheye kapılmaz. Domuz ile koyun arasındaki fark da açıktır.”⁴⁹⁹

Şehristânî sözlerine şöyle devam eder: “İşin tuhaf yanı Gassân'ın Ebû Hanîfe'yi de kendi görüşünde sayıp Mürcie'den görmesidir. Bu, açık bir yalandır! Ebû Hanîfe ve taraftarlarına Ehl-i Sünnet'in Mürciesi denilmiştir. Fırka tarihçilerinden birçoğu da Ebû Hanîfe'yi Mürcie arasında zikretmiştir. Bunun sebebi olarak da iki husus zikredilir: İlkine göre İmam-ı Azam Ebû Hanîfe, ilk nesillerde ortaya çıkan Kaderiyye ve Mu'tezile'ye muhalefet ederdi. Mu'tezile mensupları ise, kader hususunda kendilerine muhalefet eden herkese “Mürcie” derlerdi. İmam Azam ve takipçileri hakkında Mürcie tanımının kullanılması bunlardan sâdır olmuştur.”⁵⁰⁰

Diğerine göre İmam Azam, imanın kalp ile tasdik olduğunu söyler imanda artma ve eksilmeyi de kabul etmezdi. İşte bundan hareket edilerek İmam Azam'ın ameli imanın ardına attığı zannedildi. Hâlbuki bu zan, yersiz ve fasittir. Çünkü İmam Azam'ın bedenle yapılan ameller noktasında nasıl hassas ve titiz olduğu bilinen bir gerçektir. İbadetleri ifa noktasındaki gayreti de bütün kitaplarda yazılıdır. O halde bu tür söylentilerin Mutezile ve Havâric'den çıkma ihtimali çok yüksektir.⁵⁰¹

Bağdâdî de bu hususta şu tespitte bulunmuştur: “Gassân, kitabında, imân hakkındaki görüşünün, Ebû Hanîfe'nin görüşüyle aynı olduğunu ileri sürmüştür. Fakat bu, onun bakımından büyük bir yanlışlıktır; çünkü Ebû Hanîfe bu konuda şöyle söylemiştir. “Muhakkak ki, imân, Yüce Allah'ı, Resullerini, Yüce Allah'tan ve bir ayırımı gitmeksizin Resullerinin hepsinden gelen şeyleri bilmek (marifet) ve ikrar etmektir. İmân, ne artar, ne eksilir ve ne de insanlar imânda bir şeyi diğerine üstün tutabilirler.” Hâlbuki Gassân, imânın artacağını; ama eksilmeyeceğini söylemişti.⁵⁰²

İmam Eş'arî ve Şehristânî Gassân'ın görüşlerini aktarırken onun iman noksanlık ve ziyadelik kabul etmeyeceğini⁵⁰³ savunduğunu zikretmişlerdir. Fakat Bağdâdî, Gassân'ın imânın artacağını; ama eksilmeyeceğini iddia ettiğini ifade etmiştir.

⁴⁹⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,141.

⁵⁰⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,141; karş.: Türcan, (2002). “İrca Ve Ebü Hanife'nin İrca İle İlişkilendirilmesi”, s.97-123.

⁵⁰¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,141.

⁵⁰² Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.191; karş.: Türcan, (2002). “İrca Ve Ebü Hanife'nin İrca İle İlişkilendirilmesi”, s.97-123.

⁵⁰³ Eş'arî, *Makâlât*, I,119; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I,141.

İmam Eş'arî, Ebû Hanîfe ve onun ashabını Mürcie'den zikrederken bu grubun görüşleri hakkında verdiği bilgiler de Ebû Hanîfe'nin iman tanımına uygun düşmemektedir. Daha önce de zikrettiğimiz üzere o imanı, “kalp ile tasik, dil ikrar”⁵⁰⁴ şeklinde tanımlarken *el-Âlim ve'l-Müteallim* risalesinde imanı; “tasdik, marifet, yakîn, ikrar ve İslam”⁵⁰⁵ şeklinde tarif etmiştir. Bu konuda en güvenilir bilgi şüphesiz Ebû Hanîfe'ye isnad edilen eserlerdir.

Eş'arî'nin Ebû Hanîfe'ye nispet ettiği bu görüşte Seyit Bahçivan bir hatanın ve tutarsızlığın olduğunu ispat etmiştir. Ona göre, dokuzuncu sırada yer alan Mürcî görüş aslında Ebû Hanîfe'nin değil Gassan el-Kûfî'nin görüşüdür. Bahçivan'a göre, Bu yanlışın sebeplerinden biri kitabın bütün yazmaları göz önüne alınmadan tek bir nüshadan çoğaltılmasıdır. Bunun yanında bazı çevrelerce amaçlı olarak gerçekleştirilen bir tahrif söz konusudur. Bahçivan bu konuda şu izahı yapar: “Eş'ari, Mürcie fırkalarını sayarken dokuzuncu kol olarak Ebû Hanîfe ve ashabını göstermektedir. Biz, Eş'ari'nin Ebû Hanîfe'ye nisbet ettiği görüşü içeren metin ile zamanında Eş'ari ekolünün ileri gelen temsilcilerinden birisi konumunda bulunan, aynı sahada eser veren, bu eserinde şeyhinden büyük çapta istifade eden Şehristani'nin aynı görüşü içeren fakat Mürcie'nin Gassaniye kolunun liderine nispet ettiği metni burada yanyana vermek suretiyle aradaki ayniliğin kolaylıkla görülmesini sağlamış olacağız.”⁵⁰⁶

Bahçivan, makalesinde iki müellifin de kitaplarında konuyla alakalı olan bölümü verir fakat aynı görüşün sahibi *Makâlât*'ta Ebû Hanîfe ve ashabı geçerken *el-Milel ve'n-Nihal*'de Gassan ve ashabı geçmektedir. Bahçivan bunu şöyle değerlendirir: “İki kaynakta geçen görüşlerin sahibini belirlemede çok ciddi farklılık söz konusudur. Eş'ari, yukarıdaki görüşün sahibi ve çizilen senaryonun kahramanı olarak Ebû Hanîfe'yi göstermektedir. Şehristânî ise, bunu Hâlis Mürcie'nin kollarından birisi olan Gassaniye'nin müessisi Gassan'a nispet etmektedir. Kanaatimizce Eş'ari'nin Makalat'ındaki *أبو حنيفة وأصحابه* ibaresi buraya sonradan birileri tarafından ilave edilmiş; orjinal metin değiştirilmiş olmalıdır. Bunun orjinali *الفرقة التاسعة من المرجئة، غسان وأصحابه* olabilir.” Bahçivan bu tezini desteklemek için şu delilleri getirir:⁵⁰⁷

⁵⁰⁴ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, s.56; Tahâvî, *Akîde*, s.21-22.

⁵⁰⁵ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, s. 12; İbn Abdilber, *İntikâ*, s. 168.

⁵⁰⁶ Bahçivan (1999). “İrcâ Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İthamına Bir Bakış” s.141-176.

⁵⁰⁷ Bahçivan (1999). “İrcâ Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İthamına Bir Bakış” s.141-176.

a. Muhammed Zahit el- Kevseri (1371/1952), elimizdeki matbu *Makâlât* nüshalarının bir tek asıldan çoğaltıldığına, bunun da Haşeviyye'nin önde gelenlerinden birisinin elinde bulunduğu, onların da Ehli sünnete ait kitapları tahrifte mahir olduklarına, dolayısıyla ne kitabın ismine, ne de içindeki bilgilerin Eş'ari'nin kaleminden çıktığına güvenilemeyeceğine dikkat çekmektedir.⁵⁰⁸

b. Eş'ari, Mürcie'nin halis, kaderi ve harici kollarının tamamını adlarıyla bir bir saymasına ve onun kollarını en detaylı bir şekilde veren kimse olmasına karşılık, Halis Mürcieden bir kol olan Gassaniye'yi müstakil olarak zikretmemiş, sadece "Mürcie'den 9. Kol: Ebû Hanîfe ve Ashabı" içerisinde önemsiz, yan bir bilgi olarak geçiştirmiştir.⁵⁰⁹

c. Eş'ari'den sonra gelen ve onun talebesinin talebesi olan, Abdulkâhir el-Bağdadi, Eş'arinin kitabındaki görüşü ve iftirayı Ebû Hanîfe'ye nisbet etmemiştir. Aksine onu ve Şafî'yi fakihlerden ilk kelamcılar olarak nitelemiştir. Şayet şeyhinin kitabında Ebû Hanîfe'ye nispet edilen ırcayı bulmuş olsaydı, onu mutlaka zikrederdi. Çünkü onun Hanefîlerle arasının iyi olmadığı bilinmektedir.⁵¹⁰

Bahçivan devamla der ki: "Ebu'l- Hüseyin el-Malati (377 /987), Ebu'l- Muzaffer el- İsfarayînî (471/1078), Fahrettin er-Râzî (606/1209), mezhepler ve şahıslar hakkında geniş araştırma ve bilgiye sahip olduğu bilinen İbn Teymiyye gibi mezhepler tarihi yazar ve otoriteleri böyle bir görüş ve olayı Ebû Hanîfe'ye nispet etmemişlerdir. Aksine İbn Teymiyye, Eş'ari'nin çeşitli mezhep ve şahısların görüşünü Mutezile'nin kitaplarından naklettiğine, onların da muhalifleri hakkında insaflı davranmadıklarına dikkat çektikten sonra, 'Şüphesiz Ebû Hanife'nin -her ne kadar insanlar bazı konularda ona muhalefet edip, tavır alsalar da- ilmi, anlayışı ve fikhî konusunda hiçbir kimse şüphe etmez. Bununla birlikte teşni için ondan bazı görüşler naklederler ki, şüphesiz bu ona açık bir iftiradır.' Örneğin domuz meselesi vb. sözleriyle bu görüşün ona yapılmış bir iftira olduğunu açıkça ifade eder."⁵¹¹

d. Şayet Eş'ari'nin Ebû Hanîfe'yi Mürcie'den saydığı sabit olmuş olsaydı, hanefî kelamcılar tarafından ona birtakım reddiyelerin yazıldığına şahit olurduk. Hâlbuki bu konuda son dönemlere kadar ciddi bir tenkide raslamamaktayız.⁵¹²

⁵⁰⁸ Bahçivan (1999). "İrcâ Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İthamına Bir Bakış" s.141-176.

⁵⁰⁹ Bahçivan (1999). "İrcâ Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İthamına Bir Bakış" s.141-176.

⁵¹⁰ Bahçivan (1999). "İrcâ Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İthamına Bir Bakış" s.141-176.

⁵¹¹ Bahçivan (1999). "İrcâ Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İthamına Bir Bakış" s.141-176.

⁵¹² Bahçivan (1999). "İrcâ Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İthamına Bir Bakış" s.141-176.

Yine Bahçivan'a göre, *Makâlât*'ta böyle bir ifade olsaydı muhakkak Eş'arî ve Mâturîdî arasındaki ihtilafları konu alan kitaplarda yer alması gerekirdi. Ayrıca bu haberi nakleden ravilerden bazısının Mutezilî olduğu ve güvenilemeyeceği göz önünde bulundurulmalıdır.⁵¹³

Bizim kanatımızca de Şehristânî muhakkak Eş'arî'nin *Makâlât*'ından ve Mürcie ile alakalı bölümünden haberdardı. Kendisi aynı bölümü Gassan ve arkadaşlarına ayırırken *Makâlât*'ta neden Ebû Hanîfe ve ashabına ayrıldığına değinmemiştir. Bu durum ise kitapta bu ifadenin önceden bulunmadığı, Şehristânî bu kitabı okurken de olmadığı ve sonradan eklendiği tezini güçlendirmektedir.

b. Uydurma Rivayetler, Ebû Hanîfe'ye Atılan İftiralar

Önceki konularda da bahsettiğimiz üzere büyük günah, imanda istisna gibi meselelerden dolayı bazıları Ebû Hanîfe'yi Mürcie'den addetmiş, bazıları da ona olan düşmanlıkları sebebiyle böyle davranmış.

Ebû Hanîfe, kendisinin Mürcie'den olduğunu asla söylememiştir. Bu konudaki rivayetler incelendiğinde onların uydurma olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle *Târîhu Bağdâd*'da Ebû Hanîfe'nin Mürcie fırkasından olduğu ile ilgili rivayetler geçmektedir. Bu rivayetleri inceleyen Mustafa Öztoprak senetlerindeki ravilerin güvenilir kimseler olduğunu kaydetmiştir. Bu rivayetlerden biri Abdullah b. Yezîd el-Mukrî'nin babasının "Ebû Hanîfe, beni ircâya davet etti." sözüdür.⁵¹⁴ Hadis'in senedi:

Hasan b. El-Hüseyin İbnu'l-Abbas > Ahmed b. Cafer b. Selâm > Ahmed b. Ali el-Ebbâr > Ebû Yahya Muhammed b. Abdillâh b. Yezid el-Mukrî

Haberin senet kısmında Hasan b. el-Hüseyin İbnu'l-Abbas hakkında Hatib el-Bağdâdî: "Birçok hadis bilmesine rağmen işitmediği pek çok hadisi işitmiş gibi rivayet eder."⁵¹⁵ demektedir. Senedde geçen ikinci ravi Ahmed b. Cafer b. Selâm hakkında ise, hadis uyduran bir yalancı olarak bahseder.⁵¹⁶

⁵¹³ Bahçivan (1999). "İrcâ Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İthamına Bir Bakış" s.141-176.

⁵¹⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 370.

⁵¹⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XXII, 109.

⁵¹⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 279.

Abdu'l-Hay el-Leknevî de Ebû Hanîfe hakkında sarf edilen Mürciîlik suçlaması ile ilgili olarak farklı düşünmektedir. O, “İmanın artması ve eksilmesini savunanların, Mürciîlikle itham edildiklerini, aslında onların Mürciîlikle alakalarının olmadığını söylemektedir.⁵¹⁷

Muhammed Zâhid el-Kevserî, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd* isimli eserindeki pek çok rivayetin uydurma olduğunu ileri sürmüş ve özellikle Ebû Hanîfe ile alakalı rivayetleri inceleyip onun yaşam biçimine ilmî üstünlüğüne, takvasına ve imamlığına gölge düşürecek rivayetleri *Te'nîbu'l-Hatîb* isimli eserinde ele alarak onların uydurma veya kabul edilemez olduğunu tek tek ispat ve izah etmiştir. Biz burada yalnızca konumuzla alakalı olan Ebû Hanîfe'nin irca ile ithamını ele alan rivayetlerini nakledeceğiz.

Rivâyet-1

Süfyan es-Sevrî, Şerîk ve Hasan b. Sâlih ve İbn-i Ebî Leylâ bir araya geldiler ve Ebû Hanîfe'ye gelmesi için adam gönderdiler. Ebû Hanîfe kendilerine geldiğinde ona şu soruyu sordular: “Babasını öldüren, annesiyle zina eden ve babasının kafatasından içki içen adam hakkında ne dersin?” Ebû Hanîfe: “Mümindir.” deyince İbn Ebi Leylâ “Ebediyen senin şahadetini kabul etmeyeceğim.” dedi. Süfyan es-Sevrî: “Seninle asla konuşmayacağım.” dedi. Şerik: “Elimde bir yetki olsaydı senin boynunu vurdururdum.” dedi. Hasan b. Sâlih ise: “Yüzüm senin yüzüne haram olsun. Ebediyen senin yüzüne bakmayacağım.” dedi.⁵¹⁸

Hadisin senedi: Hallâl > Ali b. Ömer b. Muhammed el-Müşterî > Muhammed b. Cafer el-Edemî > Ahmed b. Ubeyd > Tâhir b. Muhammed > Veki'

Zahid el-Kevserî, Ali b. Ömer b. Muhammed el-Müşterî'yi tevsîk eden hiç kimsenin olmadığını söylemiştir.⁵¹⁹ Muhammed b. Cafer el-Edemî'nin ise rivayetlerinde çok hata eden birisi⁵²⁰ olduğu nakledilmiştir.

Zehebî de *Mizânu'l-İ'tidâl*'inde Ahmed b. Ubeyd'i cerh etmiştir. O, Ahmed b. Ubeyd'in İbn-i Adiy'den münker rivayetleri aktardığını nakletmiş, Ebû Ahmed'den

⁵¹⁷ Muhammed Abdu'l-Hay b. Muhammed Abdulhalîm el-Leknevî, el-Ensârî. (v.1304/1886). *er-Ref' ve't-Tekmil fi'l-Cerh ve't-Ta'dil*.s.361,377.

⁵¹⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,370; el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.86-85.

⁵¹⁹ el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.86-85.

⁵²⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,370; el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.86-85.

(el-Hâkimu'l-Kebîr) de onun hadislerinin tamamının mütabii olmadığını aktarmıştır.⁵²¹ Tâhir b. Muhammed ise, mechul bir ravidir.⁵²²

Rivâyet-2

Osman b. Saîd ed-Dârimî, Mahbûb b. Mûsâ el-Antâkî'den o da Ebû İshâk el-Fezârî'den şu sözleri işittiğini haber vermiştir: "Ebû Hanîfe şöyle demiştir: 'Ebû Bekir es-Sıddîk'in imanı ile İblis'in imanı birdir. Nitekim İblis: 'Yâ Rabbi' dedi ve Ebû Bekir es-Sıddîk de 'Yâ Rabbi' dedi.'"⁵²³

Kevserî'nin tahlîli:

Osman b. Saîd ed-Dârimî, Mücessimedden biri olup tenzih sahibi imamlara düşmanlığı ile bilinir.

Onun şeyhi ve künyesi Ebû Sâlih el-Ferra olan Mahbûb b. Mûsâ'nın ise, sahih olmayan/bozuk hikâyelerin sahibi olduğu söylenmiş ve onun için Ebû Dâvûd "Onun hikâyeleri ancak kitaptan/Kur'an'dan olursa kabul edilir." demiştir.⁵²⁴

Fezârî, dilini Ebû Hanîfe'ye düşmanlığa adanmış bir kimsedir. Çünkü Ebû Hanîfe, Halife Mansur zamanında kıyam eden İbrâhim'e yardım etmesi için Ferâzî'nin kardeşine fetva vermişti. Kardeşi de o savaşta öldürüldü. Ayrıca İbn Sa'd *Tabakâtu'l-Kübrâsında*, İbn Kuteybe de *el-Meârifinde* Fezârî için hadislerinde kesîru'l-ğalat olduğunu söylemişlerdir.⁵²⁵

Rivâyet-3

Ebû Şâfi' Mabed b. Cuma er-Rûyânî, Ahmed b. Hişâm b. Tavîl'den o da Kâsım b. Osman'den şu sözleri işittiğini söylemiştir: "Ebû Hanîfe, ayakta bevleden bir sarhoşa uğradı ve oturarak işini görsen." dedi. Adam onun yüzüne baktı ve: "Geçip gidemiyor musun ey Mürciî?" dedi. Ebû Hanîfe de ona: "Senin bana karşılığın bu mu? Hâlbuki ben, senin imanını Cebrâil'in imanı gibi kabul ettim." dedi.⁵²⁶

⁵²¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,370; Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, I,118.

⁵²² el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.86-85.

⁵²³ el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.81.

⁵²⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,369; Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, III,442; el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.35.

⁵²⁵ el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.82.

⁵²⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,370; el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.83.

Kevseri, Kâsım b. Osman'ın sigasında inkıta' olduğunu söylüyor. Belirttiğine göre, ondan Ukaylî rivayet ediyor. Bu hadisinin mütâbii de yok.⁵²⁷

Mabed b. Cuma er-Rûyânî'yi ise, Ebû Zür'a yalan söylemekle suçladı.⁵²⁸ Kevserî diyor ki: "Senedde mechul isimler çok. Böyleyken bu Hatîb'e göre nasıl mahfuz oluyor."⁵²⁹

Rivâyet-4

Abdumecîd b. Abdilazîz b. Ebî Ravvâd el-Mervezî dedi ki: "Bir adam Ebû Hanîfe'ye sarhoş bir şekilde geldi ve "ya Mürciî!" dedi. Bunun üzerinde Ebû Hanîfe: "Eğer ben senin gibi birinin imanı vardır, demeseydim beni irca'ya nispet etmezdin. Yok, eğer irca bidat değilse ona nispet edilmem beni ilgilendirmez/beni rahatsız etmez."⁵³⁰

Bu hadisi Hafız Ebû Bişr ed-Dûlâbî'den bu lafızla İbn Ebî Avâm rivayet etmiştir. Bu hadisi önceki ile bir tutan bu sebeple önceki hadisi de mahfuz kabul eden Bağdâdî'ye Kevserî "Bu hadisin manası nerde o hadis nerde?" diyerek karşı çıkar. Yine Kevseri der ki: zahir olan görüşe göre, Ebû Hanîfe'ye düşmanlığı olan Hariciler'den biri oç olmak için bu sarhoşu Ebû Hanîfe'ye göndermiştir. Haşeviyye ve Havâric'in katıştırmalarının da çok olduğu vakidir. Ebû Hanîfe, ameli imanın asıl rûknü olarak görmediği ve imanda istisnayı caiz saymadığı için onu irca ile suçluyorlardı. Hatta onun hakkında aşırı şekilde hikâyeler uyduruyorlardı.⁵³¹

Rivâyet-5

Kâsım b. Gassân el-Mervezî, babasından şu haberi nakletmiştir: Mürcie diye isimlendirilenlerden birine ehl-i sünnetten bir adam "Kâfiri âhirette hangi konuma koyuyorsunuz?" dediğinde o "cehennem" dedi. "Peki, mümin nerededir?" dediğinde şöyle karşılık verdi: "Müminlerden iyi, takva sahibi kimse cennette, facir ve rezil işler yapanların durumu ise Allah Azze ve Celle'ye kalmıştır. Dilerse günahı sebebiyle azap eder, dilerse imanı sebebiyle affeder." Adam "Yani yeri neresidir?" dediğinde cevap veren: "Ben ona yer belirlemiyorum ve durumunu Allah Azze ve Celle'ye

⁵²⁷ el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.84.

⁵²⁸ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIII,370; Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, IV,140; el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.83.

⁵²⁹ el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.84.

⁵³⁰ el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.84.

⁵³¹ el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.84.

bırakıyorum/irca ediyorum.” dediğinde soruyu soran: “Sen öyleyse Mürcî’sin” dedi.⁵³²

Ebû Hanîfe ve onun ashabı da asi müminin cehennemde ebedi kalmayacağını düşünüyorlardı. Hasımları bu yüzden onlara irca iftirasını attılar. İçlerindeki açığa vurdular ve Hâricîler’e meylettiler.⁵³³

Ulemanın büyükleri arasında Ebû Hanîfe hakkındaki babasını öldürüp kafatasında içki içen ve annesiyle zina eden kişi tasavvuru geçmemiştir. Onlar böyle bir bilgiyi siyerlerine almamışlar. Taassup sahipleri Ebû Hanîfe’ye bu çirkin iftiraları atmışlardır. Kevserî, Hatîb’i bu gereksiz ve uydurma bilgileri kitabına aldığı için de tenkit etmiştir.⁵³⁴

Rivâyet-6-1

İbn Fudayl, Abdullah b. Cafer’den o da Yakûb b. Süfyân’dan o da Süleyman b. Harb’den rivayet ediyor.

Diğer bir sened yine İbn-i Fudayl’dan Ahmed b. Kâmil el-Kâdî o da Muhammed b. Mûsâ el-Berberî’den o da İbn-i Ğulâbî’den o da Süleyman b. Harb’den haber veriyor:

Süleyman b. Harb, Hammâd b. Zeyd’in kendilerine şöyle bir haber naklettiğini zikretmiştir: “Ebû Hanîfe’nin yanına oturdum. Saîd b. Cübeyr’den bahsetti irca konusunda ondan alıntıda bulundu. ‘Ey Ebû Hanîfe, sana kim söyledi (onun bu görüşte olduğunu)’ dedim. ‘Sâlim el-Eftâs’ dedi. Dedim ki ‘Sâlim el-Eftâs Mürcî’dir. Fakat bana Eyyüb dedi ki: ‘Saîd b. Cübeyr benim Talk ile arkadaş olduğumu/sohbet ettiğimi görüp, ‘Onunla sohbet ettiğini bilmiyor muyum? Onunla dost olma.’ dedi. Hammâd da dedi ki: Talk irca görüşündedir.”⁵³⁵ Bu rivayette Saîd b. Cübeyr, dostlarına Talk’dan irca görüşünden dolayı uzak durmayı tavsiye ediyor. Dolayısıyla kendisinin de ircadan uzak durduğunun delili olarak zikredilmiştir.

(Yine ravi Hammâd b. Zeyd) dedi ki: “Bir adam Ebû Hanîfe’ye ‘Ey Ebû Hanîfe! Talk’ın görüşü nedir?’ dediğinde Ebû Hanîfe, ‘Ondan yüz çevir.’ dedi. Sonra

⁵³² el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.85.

⁵³³ el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.85.

⁵³⁴ el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.87.

⁵³⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,371; el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.87-88.

adam sorusunu tekrarladi. Ebû Hanîfe de aynı cevabı verdi. Üçüncü de ise: ‘Sana yazıklar olsun o kaderîdir.’ dedi.” (lafız Ğulâbî’nin hadisindedir.)⁵³⁶

Kevserî diyor ki:

Ahmed b. Kâmil el-Kâdî hakkında Dârâkutnî “ucbu onu helak etti.” demiştir. Rivayetinde mütesâhildir. Belki de onda böyle bir bilgi olmadığı halde ezberinden söyledi (ve hata etti.) Nitekim Hatîb’in yaptığı gibi...⁵³⁷

Muhammed b. Mûsâ el-Berberî’ye gelince Dârâkutnî onun için “Kavi/Sağlam bir ravî değildir.”⁵³⁸ Çoğu âlimlere göre, ezberlediği iki hadisten biri uydurmadır.” demiştir.⁵³⁹

İbn Ğulâbî ise, el-Mufaddal b. Ğassân olup “Târîh” i vardır.⁵⁴⁰

Rivâyet-6-2

İbn-i Ebî el-Avvâm’ın lafzı ile hadis şöyledir: Ebû Bekr Muhammed b. Cafer el-İmam Hârûn b. Abdillâh b. Mervân el-Hammâl’dan o da Süleyman b. Harb’dan o da Hammâd b. Zeyd’dan rivayetle Hammâd dedi ki:

“Mekke’de iken Ebû Hanîfe’nin yanına oturdum. Ona dedim ki: ‘Bize Eyyüb şöyle dedi: Saîd b. Cübeyr beni Talk b. Hubeyb ile arkadaş zannetti ve bana: Onunla sohbet ettiğini bilmiyor muyum? Onunla arkadaş olma, dedi. Ebû Hanîfe de: “Talk, Kaderî’dir.” dedi.’⁵⁴¹

Kevserî diyor ki: “Görüldüğü üzere iki rivayet arasındaki fark ortadadır.” Kevserî, raviler hakkında da şu bilgileri zikrediyor:⁵⁴²

Hammâl, Müslim’in ricalindedir. Bu sened nerde içinde ibn-i Kâmil’in ve Berberî’nin ve benzerlerinin bulunduğu senet nerde...? Sâlim el-Eftâs’a gelince tam adı Sâlim b. Aclân el-Eftas’tır olup, meşhur tâbiîdir. Ondan Tirmizî, Ebû Dâvûd, Nesâî rivayette bulunmuştur. Onu pek çok kişi tevsik etmiştir. Eftas, hak ehlinin çoğunluğunun taraftar olduğu anlam ile ircaya nispet edilmiştir.⁵⁴³

⁵³⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,371; el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.87-88.

⁵³⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,371; el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.88.

⁵³⁸ Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, VI,54.

⁵³⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII,371; el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.88.

⁵⁴⁰ el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.88.

⁵⁴¹ el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.88-89.

⁵⁴² el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.89.

⁵⁴³ Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, II,112; el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.89.

Ahmed b. Hanbel, el-Eftas'ı Mürcîî gördüğü için hadisinin alınmasını uygun bulmamış fakat İbn-i Meîn, hadisini kabul edilebilir görmüş, Ebû Hâtim ise, onun sadûk ve Mürcîî olduğunu söylemiştir.⁵⁴⁴

Talk b. Hubeyb Basrî ise, İbn-i Abbas'ın ashabındandır. Müslim ve dört hadis imamının(Tirmizî, Ebû Dâvûd, İbn-i Mâce, Nesâî) ricalindendir/ravilerindendir.

Zehebî, Talk için "Abid, Tâbiînün sâlihlerinden ancak irca görüşüne sahiptir." demiştir. Ebû Züra' Abdullah b. Abbas'tan hadis dinlediğini ve sika bir ravi olduğunu zikretmiş Ebû Hâtim de onun sadûk bir râvi ve irca görüşüne sahip olduğunu söylemiştir.⁵⁴⁵

Kevserî, Talk'ın ircasını Ebû Hanîfe'nin ircâsı gibi hak ehlinin çoğunluğunun kabul ettiği, savunduğu manada olan irca olduğunu söylemiştir. Kevserî'ye göre Ebû Hanîfe'nin Talk'ı bidat olan ve nefret edilenden başka bir şeye nispet etme konusundaki düşüncesi güzel bir davranıştır. Ebû Hanîfe, tekrarlanan suale cevap vermek zorunda kalınca: 'O, Basralı'dır. Basra halkının çoğunluğu gibi o da kader görüşüne nispet edilmiştir.' diye cevap verdi. Kevserî devamla diyor ki: "Bu, Saîd b. Cübeyr'in geçen sözüne sebeptir. (Yani o irca) onun kabul etmiş olduğu irca değildir. Bu onların arasında ortak bir görüştür. Ebû Hanîfe, Saîd b. Cübeyr'in görüşünü en iyi bilendir. Çünkü Saîd Kûfe halkından ve Ebû Hanîfe ona ulaşmıştır. Hammâd b. Zeyd ise ulaşmamıştır. Çünkü o, Basralı ve müteahhir/sonraki dönemdedir."⁵⁴⁶

Kevserî, bu rivayetlerdeki tutarsızlıkları ve gerçeğe aykırılıklarını ortayan koyduktan sonra irca üzerine değerlendirme yapmış aslında bu ümmetin imamlarının savunduğu manadaki ircânın mahza sünnet olduğunu ifade eder ve: "Kim bu görüşe düşmanlık ederse Hâricîler'in veya Mutezile'nin görüşünde olması gerekir. Bunu şuurlu ya da şuursuz yapsın fark etmez." der. Onun verdiği bilgilere göre, Ebû Hanîfe'nin zamanında ve ondan sonraki dönemde salih insanlar imanın söz ve amel olduğuna, artacağına ve eksileceğine itikad ediyorlardı. "İman, akd/tasdik ve kelime/ikrardır." görüşünde olanları ise ircâ ile suçluyorlardı. Hâlbuki bu tanım, şeri' deliller göz önüne alınarak ortaya konmuş apaçık hakikattir. Allah Teâlâ: "Henüz iman onların kalplerine yerleşmedi."⁵⁴⁷ buyurmuştur. Nebî sallallâhu aleyhi ve selem

⁵⁴⁴ Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, II,112.

⁵⁴⁵ Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, II,345.

⁵⁴⁶ el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.89.

⁵⁴⁷ Hucurât, 49/14.

de şöyle buyurmuştur: “İman, Allah’a meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe, kadere onun hayrına ve şerrine iman etmektir.”⁵⁴⁸

Benzer görüşleri savunan İsa Doğan, Ebû Hanîfe’nin ircâsının korku-ümit ekseninde bir irca olduğunu söyler. O bunun da ilerisinde Cehm’in sapık ircası yerine Ebû Hanîfe’nin bu tutumunun öne çıkması ve kabullenilmesi gerektiğini iddia eder ve netice olarak şunları söyler: “Günahkâr olan ve olmayan bütün müminleri muvahhid kabul eden ircâ fikri, mutezilî ve Hâricîlerin İslam toplumunda oluşturmuş olduğu ümitsizlik, karamsarlık ve sıkıntı veren fikirlerin insan üzerindeki menfi tesirlerini yok etmiştir. Allah’la günahkâr kulun irtibatını keserek insanı yalnızlığa ve mutsuzluğa iten Hâricî ve Mutezilî zihniyete karşı Müslümanlara ümit, aydınlık ve mutluluk dolu bir felsefe getirmiştir. Allah’la kul arasında karşılıklı tevbe ve af kapılarını daima açık tutarak İslam dininin ruhuna en uygun Allah’la kul arasındaki diyalogun samimiyetle devam etmesini sağlamıştır.”⁵⁴⁹

İrcâyı yalnızca korku-ümit ekseninde değerlendiren İsa Doğan’ın bu yaklaşımı tutarlı görünmekte ve bu manada düşündüğümüzde tüm Ehl-i Sünnet’in aynı çizgide olduğu ortaya çıkmaktadır. Fakat Kur’an ve Sünnetin açık beyanı olan bir konu hakkında sadece isimlendirme problemi sebebiyle bu yola tevessül ederek Müslümanların kâhir ekseriyetinin itikadının temelinde Mürcie olduğunu söylemek – Cehm ve taraflarının Mürcie’si kastedilmese bile- ne kadar doğrudur. Selef-i Sâlihîn bu hâl üzere yaşamış ve itikad etmiş kimselerdi. Onları ve onların yolunu takip edip sonradan Ehl-i Sünnet ismini alanları Mürcie ile irtibatlandırmak yerine sünnet ve cemaat ehl-i demek daha isabetli olsa gerek.

Ebû Hanîfe’nin itham edildiği ircanın aslında ayet ve hadislerde istenen imanın bizzat kendisi olduğunu vurgulayan Kevserî, bu ircaya karşı çıkan salih kimselerin -her ne kadar kendilerini bidat ve dalalet ehlinin itikatlarının hilafına kabul etseler de- kesin bir şekilde Mutezile ve Havâric’in görüşlerine muvafakat gösterdiklerini söylemiştir. Çünkü (bidat fırkalara göre) –imanın rüknü olan- herhangi bir ameli ihlal etmek imanı ihlal etmektir. Bu kişi, ya Hâricîler’in dediği gibi imandan çıkararak bir ameli ihlal eden veya küfre düşüren bir ameli işleyen kimse olur ya da küfre düşürmeyen büyük günahı işleyen kimse olup Mutezile mezhebinin dediği gibi

⁵⁴⁸ el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.89-90; Müslim, İman,1.

⁵⁴⁹ Doğan, *Ebû Hanîfe ve Mürcie*, s.130-131.

küfür ile iman arasında bir yerdedir.⁵⁵⁰ Bu (salih) kimseler insanlar içinde bu iki (sapık) fırkadan en fazla teberri edenlerdir. Aynı zamanda bu kimseler Ebû Hanîfe ve ashabının üzerinde bulunduğu (itikâdî) görüşlerden de teberri edince bunların sözleri anlamsız ve tutarsız bir hal almaktadır.⁵⁵¹

Zâdid el-Kevserî, onların ameli, yalnızca imanı kemale erdiren bir etken olduğunu kabul ettikleri hususunda ise samimi davranmadıklarını söyler. Eğer böyle olsaydı o zaman Ebû Hanîfe ve ashabıyla olan ihtilafa ve kötü lakaba (mürchie ismine) bir yol kalmaması gerektiğini ifade eder. (Çünkü bu şekliyle aynı şeyi söylemiş olurlardı.) Lakin onların bu kadar müteşeddid davranmaları ameli sadece imanın kemalinden saymadıklarını bilakis imanın rüknü kabul ettiklerini gösteriyor. Nitekim sonuç görüldüğü gibi ortadadır.! Kevserî bu hususta Buhârî'yi de şu sözleriyle tenkit ediyor: “İşin tuhafı, insanların hadiste müminlerin emîrlerinden (İmam Buhârî'yi kastediyor.) kabul ettiği bir kimsenin şu sözleri ile (Ebû Hanîfe'yi) cerh etmesidir: ‘Kitabımda imanı söz ve amel olarak kabul etmeyen imanın arttığı ve eksildiği görüşünde olmayan kimselerden hadis tahric etmedim.’ (Kevserî diyor ki): “O (Buhârî), hâlbuki hâricîlerin aşırı olanlarından ve onlar gibi görüş sahiplerinden dahi kitabına hadis almıştır ve bu kimsenin (Buhârî'nin) sözü, onun imanı söz ve amel olarak kabul ettiğini, imanın ziyadelik ve noksanlık kabul ettiğini benimsediğini, imanın sabit olmadığını savunduğunu bildiriyor.”⁵⁵²

Kevserî, irca hakkında sonsöz olarak şunları zikreder: “Sağla solu ayırt edemeyen mütesahil kimselere itibar edilmemelidir. Çünkü deliller açık ve mesele vuzaha erdikten sonra ameli imanın asli rüknünden sonraya bırakan (irca eden) kimseye neden (böyle davranılıyor)... Kaldı ki kitap, sünnet ve sahâbenin çoğunluğu bu görüş üzeredir ve Hâricîler'le Mutezile'nin görüşünü benimsemeyen, çirkin gören ehl-i sünnet ulemasının tamamı da bu görüş üzeredir. Bu sebeple ameli, imanın aslı rukünlerinden sonraya bırakmak sünnetin ta kendisidir. Bidat kabul edilen ircaya gelince, o, ‘İmanla beraber günahlar zarar vermez.’ diyenlerin görüşüdür. Bizim ashabımız bu gibi görüşten, kurdun Yûsuf (as.)'in kanından uzak olduğu gibi uzaktır. Ebû Hanîfe ve onun arkadaşları bu görüşte olsalardı kesinlikle Müslümanların çoğunluğu, amellerden birini onun vakitlerinden birinde yerine getirememelerinden

⁵⁵⁰ el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.90.

⁵⁵¹ el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.90.

⁵⁵² el-Kevserî, *Tenîbu'l-Hatîb*, s.90-91.

dolayı onları masum olmaksızın küfre düşmüş kabul ederlerdi. Bunda ise büyük tehlike, musibet vardır.”⁵⁵³

Günümüzde İslam toplumunun fiziki yapısının ilk iki asırdaki Müslümanların durumu ile benzerlik arz ettiğini ifade eden İsa Doğan ise günümüzde bazı grupların kendilerinden başkalarını Müslüman kabul etmeyerek Hâricî zihniyet güttüklerini, bazı gruplarında yalnızca imanla yetinerek amelleri terk edip Bidat Mürciesini andırır bir yol izlediklerini dile getirir. Doğan, bu bağlamda İslâmî ve Kur’anî anlayışı günümüzde tebliğ etmek için öncelikle irca fikrinin canlandırılmasıyla iman bakımından bütün ümmetin eşit hale getirilmesinin ve Bidat Mürciesine karşı Ebû Hanîfe ile -daha sonraki dönemde- Ehl-i Sünnet’in emr-i bi’l-maruf nehyi ani’l-münker metodunu işlettikleri gibi bir yolun izlenmesinin gerekliliğinden bahseder.⁵⁵⁴

Görüldüğü üzere Ebû Hanîfe’nin Mürciî olduğu ile alakalı rivayetlerin tamamına yakını aslı olmayan şeylerdir. Bir kısmı ise yanlış anlamadan kaynaklanmıştır. Uydurma rivayetlerin Ebû Hanîfe’nin düşmanı olan kimselerden zuhur ettiği kesinlik kazanmıştır. Fakat naklettiğimiz bilgiler çerçevesinde Muhammed Zâhit el-Kevserî ve pek çok âlimin serzenişte bulunduğu asıl mesele bu ümmetin kabullendiği otorite şahsiyetlerin de Ebû Hanîfe’ye bu lekeyi sürmeye çalışmalarıdır. Aslında o kimseler de görüşlerinin temelinde Ebû Hanîfe’nin savunduğu fikirlerin hemen hemen aynısını ifade etmektedirler. Zamanımızda bize düşen görev ise taraf tutup mezhep taasubuna dayalı ilim öğrenme değil İslam ümmetinin değeri olmuş âlimleri anlamaya çalışmak, görüşlerinden istifade etmek ve günümüzün problemlerini çözmeye çalışırken onların ortaya koyduğu metodu göz ardı etmemektir.

⁵⁵³ el-Kevserî, *Tenîbu’l-Hatîb*, s.91.

⁵⁵⁴ Doğan, *Ebû Hanîfe ve Mürcie*, s.184.

SONUÇ

Mürcie, müstakil bir mezhep olmanın ötesinde Kaderî, Cebrî, Haricî ve Sünnî mezhepler başta olmak üzere pek çok mezhep içinde görülebilen bir tavidir. Bu sebeple Mürchie'den bahsederken bunlardan hangisinin kastedildiği iyi bilinmesi gerekir.

Mürchie' den kasıt “Büyük günah işleyenin durumunu Allah’a bırakma, imanda istisnayı kabul etmeme, amel imanın bir cüz’ü değildir.” gibi konular ise o zaman Ehl-i Sünnet âlimlerinin tamamına yakını (dolayısıyla Müslümanların kahir ekseriyeti) “Mürciî” görüş üzeredir. Fakat Mürciî fırkalar bu görüşlerinin dışında “Günahlar imana zarar vermez, iman sadece ikrardır/muhabbettir/taattir.” gibi söylemlerle münafıkları dahi mümin göstermeye çalışan bir fırka halini almıştır. Ayrıca Mürchie, Allah’ın sıfatları, insanın fiilleri, halku’l-Kur’an gibi pek çok itikadi konuda Ebû Hanîfe’nin ve Ehl-i Sünnet âlimlerinin yolundan ayrılmaktadır. Bunun için Ehl-i Sünnet’in temelinde Mürchie’yi görmenin bir yanılgıdan ibaret olduğu kanaatindeyiz.

Durum böyle iken Ebû Hanîfe’yi Mürchie’den saymaya götürecek sebeplerin başında şunlar zikredilebilir:

Mezhep taassubu: Özellikle Mu’tezile, tartışmalarda kader konusunda kendilerine muhalefet edenlere Mürciî ismini vermişlerdir.

Mezhebini tervec etmek: Gassân el-Kûfî ve Cehm b. Saffan gibi isimler kendi görüşlerinin kabul görmesi için Ebû Hanîfe’nin ismini kullanmışlar, “irca” yı Ebû Hanîfe’den aldıklarını söylemişlerdir. Hatîb Bağdâdî’nin Târîh’inde ve farklı tabakat kitaplarında yer alan bu rivayetlerin bazısını aktardık ve uydurma olduklarına işaret ettik. Bu konuda et-Tenîb isimli eseri telif eden Zahid el-Kevserî bu kitabında çok daha geniş bilgi sunmaktadır.

Bazı âlimler Ebû Hanîfe’nin ulema arasındaki yerini İbrâhim (as.)’ın enbiya arasındaki yerine benzetmiştir. Her bir din sahibi İbrâhim (as.)’ın kendi dininden olduğunu iddia ediyordu. Fakat Allah Teâlâ Kur’an’da “İbrâhim ne Yahudi ne de Hıristiyan’dı lakin o, hanif bir Müslümandı.” buyurmak suretiyle bu tarafların hiçbirine ait olmadığını gösterdi. Aynı şekilde Ebû Hanîfe’yi de Kaderiyye ve Mutezile kendine nispet etmek istemiş fakat o bunların hepsinden üstün ve haniftir.

Hâricîler'in bir kimseyi kötöleyip saf dışı bırakmak istediğinde hemen onu Mürcîlikle itham etmeleri de bu amillerdendir. Nitekim Hâricîler'den Ebû Hanîfe'ye iftira atan çok olmuştur.

Yanlış anlama: Ebû Hanîfe'yi yakinen bilmeyen kimseler bu rivayetlere de dayanarak onun Mürcî olduğunu dillendirmişler hatta kitaplarına onu Mürcî olarak kaydetmişlerdir. Fakat onunla konuşma, tanışma imkânı bulanların çoğu bu görüşlerinden vaz geçmişlerdir.

Bu manada İbn-i Abdilber, Ebû Hanîfe'ye yapılan ithamları çok aşırı bulmakta ve hadis ehlinin bu konuda ileri gittiklerini düşünmektedir. Ona göre, Ebû Hanîfe'nin eleştirildiği konuların başında görüş ve kıyaslarını hadise tercih etmesi sebep olarak gösteriliyordu. Hadis, isnad yönünden sahih olduğunda görüş ve kıyasın geçerliliğinden söz edilmez. Hâlbuki onun hadisi reddetmesi, hadisleri muhtemel manalarından birine tevil etme şeklindeydi. Bu konuda Ebû Hanîfe'nin tabi olduğu âlimler çoktur. İbrahim en-Nehâî, Abdullah b. Mesud'un ashâbı bunlardandır. Fakat Ebû Hanîfe, hadislerin tevilinde, dolayısıyla rey ve kıyası kullanmada çok ileri gittiği için adeta kıyas onun ve ashâbının bir sembolü olmuştur.

Ebû Hanîfe'nin meclisinde çok sayıda Mürcî'nin bulunması ve Ebû Hanîfe'nin bunlarla sohbet etmesi: Bu da onun Mürcî sayılmasına bir etken teşkil etmiştir. Ama bunun asıl sebebi Ebû Hanîfe'nin insanları düşüncelerinden ve fiillerinden dolayı hemen küfürle itham etmemesi ve iman noktasında imamlar içinde daireyi en geniş tutan olmasından kaynaklanmaktadır. O, insanların birbirini çokça tekfir ettiği bir dönemde "Ehl-i kibleye küfür isnad olunmaz." diyecek kadar İslâm'ın özünü iyi anlamış ve tevil etmiş bir kimsedir. Dolayısıyla ehl-i kible olan her mezhepten insanla sohbet etmiş ve onu meclisine almıştır.

Şu da bir gerçek ki, Mürcie fırka olmaktan daha fazla bir zihniyet olarak İslam toplumu içinde var olagelmiştir. Muhammed Ebû Zehrâ'nın da ifade ettiği gibi son dönemlerinde İrca, İbahiyye'ye daha yakın bir hale gelmiş, fasıklar orada fesada açık kapı bulmuşlar, her günaha rahatlıkla meyledip sanki İslam sadece kalpteki ya da dildeki bir ifadeden bir inançtan başka bir şey değilmiş gibi haram-helal sınırı tanımadan yaşayıp Müslüman olduğunu iddia edenlerin mezhebi haline gelmiştir. Aslında her dönemde bu şekilde hayat süren hafif meşreb bir grup bulunmuştur. İşte

bunlar kendilerinin ne olduğunu bilmeseler dahi aslında Mürchie mezhebine mensupturlar.

KAYNAKÇA

BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb. (v.463/1071). *Târîhu Bağdâd ve Zeyluhu*. 1. Baskı, thk: Mustafa Abdulkâdir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1997.

BAĞDÂDÎ, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed b. Abdillâh et-Temîmî. (v. 429/1037). *el-Fark beyne 'l-Fırak ve Beyânu 'l-Fırkati'n-Nâciye*. 2. Baskı, Nşr: Dâru'l-Âfâki'l-Cerîde. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cerîde, 1977.

BAHÇIVAN, Seyit (1999). “İrcâ Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İthamına Bir Bakış” *Selçuk Üniversitesi İlahiya Fakültesi Dergisi*, 8: 141-176.

BEYÂZİZÂDE, Ahmed Efendi. (v.1098/1687). *İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*. 4.Baskı, çev.: İlyas Çelebi. İstanbul: İfav yay., 2014.

BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Mûsâ el-Horasânî. (v. 458/1066). *el-Kazâ ve 'l-Kader*. 1. Baskı, thk: Muhammed b. Abdillâh. Riyad: Mektebetü'l-Abîkân, 2000.

BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâîl Ebû Abdillâh el-Cufî. (v.256/869). *el-Câmiu 'l-Müsnedü's-Sahîhu 'l-Muhtasâr min Umûri Rasûlillâh Sallallâhu Aleyhi Ve selem ve Sünenihi ve Eyyâmihî=Sahîh-i Buhârî*. thk: Muhammed Züheyr b. Nâsir. yy., Dâru Tavkî'n-Necât, 2001.

_____, *et-Târîhu 'l-Kebîr*. thk: Muhammed Abdulmuîd Hân. Haydarâbâd: Dâiretu'l-Meârifi'l-Usmâniyye. t.y.

CÂHİZ, Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Leysî. (v.255/869). *Resâilu 'l-Câhiz*. thk: Abdusselâm Muhammed Hârûn. Kâhire: Mektebetü Hancî, 1964.

CEVHERÎ, Ebû İsmâîl b. Hammâd (v. 393/). *es-Sihâhu Tâcu 'l-Luğa ve Sihâhu 'l-Arabiyye*. 4.Baskı, thk: Ahmed Abdulğafûr Attâr. Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987.

DALKILIÇ, Mehmet (2004). “Eş'arî'ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri Ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları” *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 9, 87-119.

DÂRİMÎ, Ebû Saîd Osmân b. Saîd b. Hâlid b. Saîd es-Sicistânî (v.280/894). *er-Red ale 'l-Cehmiyye*. thk: Bedir b. Abdillâh el-Bedr. 2.Baskı, Kuveyt: Dâru İbni'l-Esîr, 1995.

DOĞAN, İsa, *Ebû Hanîfe ve Mürcie*, Samsun: Kardeş Matbaası, 1992.

EBÛ HANÎFE Numân b. Sâbit b. Zûtâ, *Risâle ilâ Osman el-Bettî*. (nşr. M. Zâhid Kevserî, trc. Mustafa Öz, İmam-ı Azamın Beş Eseri içinde). 10. Baskı. İstanbul: İfav, 2014. s.62.

EBÛ YALÂ Ahmed b. Ali b. El-Müsennâ b. Yahyâ b. İsâ b. Hilâl et-Temîmî el-Mevsilî. (v. 307/919). *Müsned-i Ebî Yalâ*. thk: Hüseyin Selim Esed. 1. Baskı, Dimeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1984.

EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail b. İshâk. (v.324/936). *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*. 1. Baskı, thk: Fekiye Hüseyin Mahmûd. Kâhire: Dâru'l-Ensâr, hicrî 1397.

_____, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn vehtilâfi 'l-Müsallîn*. 1. Baskı, thk: Naîm Zerzûr. Yay yok, el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.

HEREVÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. El-Ezherî (v.370/980). *Tehzîbu'l-Luġa*. 1.Baskı, thk: Muhammed Ivaz Mur'ib. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001

HEYTEMÎ, Şihâbuddîn Ahmed b. Hacer el-Mekkî. (v.972/1564). *el-Hayrâtu'l-Hisân fî Menâkibi'l-Îmâm el-Azam Ebî Hanîfe en-Numân*. nşr: Halil el-Meys, Beyrut, 1983.

İBN ABDİLBER, Ebû Amr Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. (v.463/1071). *el-İntikâ fî Fedâili's-Selâseti'l-Eimmeti'l-Fukahâi Mâlik ve's-Şâfiî ve Ebî Hanîfe Radiyallahu anhum*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.

_____, *Câmiu Beyâni'l-İlm ve Fazlihî*. 1. Baskı, thk: Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyri. nşr: Dâru ibni'l-Cevzî. 1994.

İBN ASÂKİR, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasen b. Hibetillâh. (v.571/1176). *Târîhu Dimeşk*. Thk: Amr b. Ğurâme. Y.y., Dâru'l-Fikr, 1995.

İBN BETTA, Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed b. Hamdân el-Ukberî. (v. 387/997). *el-İbânetu'l-Kübrâ*. thk: Rızâ Mutî, Osman el-Esyûbî, Yûsuf Vâbil, Riyâd: Dâru'r-Râye, 1988

İBNU'L-BEZZÂZ, Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî. (v.627/1424). *Menâkib-ı Ebî Hanîfe*. 1. Baskı, Haydarâbâd: Matbaatu Meclisu'd-Dâiretü'l-Meârif, 1905.

İBN EBÎ Y'ALA, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed. (v.526/1131). *Tabakâtu'l-Hanâbile*. thk: Muhammed Hâmid el-Fiki. Beyrut: Dâru'l-Marife, ty.

İBN HACER EL-ASKALÂNÎ, Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed. (v.852/1449). *Tehzîbu't-Tehzîb*. 1.Baskı, Hindistân: Matbaatu Dâiretü'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, h.1326.

İBN HALLİKÂN Ebu'l-Abbas Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir, (681/1282), *Vefeyâtü'l A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*;

İBNİ HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî. (v.456/1064). *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, ts.

İBNU'L-ESÎR, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. (v.630/...). *el-Kâmil fî't-Târîh*. 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.

İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer ed-Dimeşkî. (v.774/1373). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. nşr: Dâru'l-Fikr, yy., 1986.

İBN KUTEYBE, Ebu Muhammed Abdullâh b. Müslim. (v.276/899). *el-Maârîf*. 2. Baskı. thk: Servet Ukkâş, Kâhirre: el-Hey'etu'l-Mısıriyye, 1992.

_____, *el-İhtilâf fî'l-Lafzı ve'r-Red ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*. 1.Baskı. thk: Ömer b. Muhammed Ebû Amr, yy. Dâru'r-Râye, 1991.

İBN MANZÛR, Muhammed b. Mukerrem b. Ali (v.711/1311). *Lisânu'l-Arab*. 3.Baskı, Beyrût: Dâru's-Sâdır, h.1414.

İBN SAD, Ebû Abdillâh Muhammed b. Münî' el-Hâşimî el-Basrî (v.230/844), *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, thk: Muhammed Abdulkâdir Atâ. 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.

İBN TEYMİYYE, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm b. Abdisselâm b. Abdillâh b. Ebi'l-Kâsım b. Muhammed. (v.728/1328). *Minhacu's-Sünneti'n-Nebeviyye fî Nakzı Kelâmi's-Şiati'l-Kaderiyye*. 1.Baskı, thk: Muhammed Reşad Sâlim, yy., Câmîatu'l-İmâm Muhammed b. Suûdi'l-İslâmî, 1986.

İCLÎ, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-Kûfî (v.261/874), *Târîhu's-Sikât*, Dâru'l-Bâz, 1984,

İSFERÂYİNÎ, Ebü'l-Muzaffer Tâhir b. Muhammed (v.471/1078). *et-Tebssîr fî'd-Dîn ve Temyîzi'l-Firkati'n-Nâciye ani'l-Firaki'l-Hâlikîn*. 1. Baskı, thk: Kemal Yusuf el-Hût. Lübnân: Âlemu'l-Kutub, 1983.

KAPLAN, Doğan “İslam Mezhepleri Tarihi İlk Dönem Müellifleri Ve Mezhepler Tarihine Ait Eserleri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, s.197-219.

KÂTİB ÇELEBÎ, Mustafa b. Abdillâh el-Kostantînî Hacı Halîfe. (v.1067/1657). *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*. Bağdâd: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941.

KEVSERÎ, Muhammed Zâhid b. Hasen (v.1371/1951). *Tenîbu'l-Hatîb alâ Mâ Sâgahû fî Tercemeti Ebî Hanîfeti mine'l-Ekâzib*, talik: Ahmed Hayri. yy,1990.

KUTLU, Sönmez (2002). “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı Ve İslâm Düşüncesine Katkıları,” *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/1: 168-210.

_____, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 3. Baskı. Ankara: TDV. Yay., 2010.

_____, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 1. Baskı, Dem Yayınları, İstanbul: 2008.

LEKNEVÎ, Muhammed Abdu'l-Hay b. Muhammed Abdulhalîm el-Ensârî. (v.1304/1886). *er-Ref' ve't-Tekmîl fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*. 2. Baskı. Thk: Abdulfettâh Ebû Ğudde.Halep: Mektebetu'l-Matbûatu'l-İslâmiyye, h.1407.

MÂTURÎDÎ, Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, Ebû Mansûr. (v.333/944). *Kitâbu't-Tevhîd*. Thk: Fethullah Huleyf. İskenderiye: Dâru'l-Câmîatu'l-Mısriyye. ts.

MEKKÎ, Muvaffak b. Ahmed b. Muhammed (v.568/1172), *Menâkıbu Ebi Hanîfe*. 1. Baskı, Haydarâbâd: Matbaatu Meclisu'd-Dâiretü'l-Meârif, h.1321.

MİZZÎ, Cemaluddin Ebu'l-Haccâc Yûsuf el-Kudâî. (v.742/1341). *Tehzîbu'l-Kemal fî Esmâi'r-Rical*. 1. Baskı, thk: Beşşâr Avvâd Marûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.

MUHAMMED EBÛ ZEHRÂ, *İslam'da Fikhî Mezhepler Tarihi*. Çev.: Abdulkâdir Şener. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1976.

MÜSLİM, İbn Haccâc Ebu'l-Hasen el-Kuşeyrî. (v. 261/874). *el-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar binakli'l-Adli ani'l-Adli ilâ Rasûlillah Sallallâhu Aleyhi ve Sellem*. Thk: Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî ts.

NESEFÎ, Ebu'l-Muîn Meymûn. (v.508/1115). *Tebssîratu'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*. 1.Baskı, thk: Muhammed Nûr Hâmîd İ.s.a.s. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2011.

NEVBAHTÎ, Ebû Muhammed b. Hasen el-Mûsâ. (v. 310/922). *Firaku'ş-Şîa*. thk: Ritter. İstanbul: Matbaatu'd-Devle, 1931.

NEVEVÎ, Ebû Zekeriyâ Muhiddîn Yahyâ b. Şeref. (v.676/1277). *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. El-Haccâc*. 2.Baskı, Beyrut: İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, 1972.

ÖZTOPRAK, Mustafa. *Müspet ve Menfi İddialar ve Değerlendirmeleriyle Ebû Hanîfe*. 2. Basım, Gece Kitaplığı Yay. Ankara: 2014.

SAYMERÎ, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali. (v.430/1038). *Ahbâru Ebû Hanîfe ve Ashâbih*, 2. Baskı, Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1985.

SUYÛTÎ, Celâleddîn b. Ebî Bekr. (v.911/1505). *Tebyîzu's-Sahîfe bi Menâkıbı Ebû Hanîfe*. thk: Mahmûd Muhammed Mahmûd Hasen Nassâr. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.

_____, *Tabakâtu'l-Huffâz*, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403 hicri.

ŞEHRİSTÂNÎ, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekr Ahmed. (v.548/1153). *el-Milel ve'n-Nihal*. Neşr: Müessesetü'l-Halebî, ts.yy.

TABERÂNÎ, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyub. (v. 360/971). *el-Mu'cemu'l-Kebîr*. 2. Baskı, thk: Hamdi b. Abdilmecîd. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994.

TAHÂVÎ, Ebû Cafer. (v.321/937). *Metnü'l-Akîdeti't-Tahâviyye Beyâni Akîdeti Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa*. 1.Baskı, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1995.

TAŞKÖPRÜZÂDE, Ahmed b. Mustafa. (v.968/1561). *Miftâhu's-Seâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûati'l-Ulûm*. 1.Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985.

TEMİMÎ, Takiyyuddîn b. Abdilkâdir. (v.1010/1602). *et-Tabakâtu's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*. Thk: Abdulfettah Muhammed el-Hulv. Kahire: İhyâu't-Turâsi'l-İslâmî, 1970.

TOK, Fatih (2012). “Ebu Hanife Hakkında İki İddia: Mürciilik ve Halkul Kur'an”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 19: 245-267

TÜRÇAN, Galip (2002). “İrca Ve Ebü Hanife'nin İrca İle İlişkilendirilmesi”, *SDÜİF Dergisi*, sayı:9, 97-123.

EL-USTUVÂÎ, Ebu'l-'Alâ Sâid b. Muhammed b. Ahmed en-Nisâbûrî. (v.432/1041). *Kitâbu'l-İtikâd Akîde Merviyeye ani'l-İmâmi'l-'Azam*. 1.Baskı, thk: Seyit Bahçivan. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.

UZUNPOSTALCI Mustafa, “Ebû Hanîfe” *DİA*, İstanbul: TDV Yay., 1994 X,131-138.

YAVUZ Yusuf Şevki, “Ebû Hanîfe” *DİA*, İstanbul: TDV Yay., 1994, X,138-143.

_____, “Halku'l-Kur'an” *DİA*, İstanbul: TDV Yay., 2007, XV,371-375.

ZEHEBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. (v.748/1348). *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri'l-Alâm*. 2.Baskı, thk: Ömer Abdirrahman et-Tedmurî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1988.

_____, *Siyeru Alâmu'n-Nubelâ*. thk: Hüseyin el-Esed, Şuayb Arnavud. 7. Baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1985.

_____, *Tezkiratu'l-Huffâz*. 1.Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

_____, *Menâkıbu'l-İmâm Ebî Hanîfe ve Sâhibeyhi*. 3.Baskı, thk: Muhammed Zâhid el-Kevserî, Ebu'l-Vefâ el-Efgânî. Haydarâbad: İhyâu'l-Meârifî'n-Numâniyye, 1988.

_____, *Mizânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*. 1.Baskı, thk: Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1963.

 <p>KONYA</p>	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 <p>SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p>
--	--	--

Öz Geçmiş

1981 yılında Konya'nın Çumra ilçesinde doğdu. İlkokulu ve Kur'an hıfzını Çumra'da tamamladı. Yine aynı ilçede imam hatip lisesinden 2003 yılında mezun oldu. Aynı yıl Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni kazanıp 1. sınıfın ilk döneminde Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne yatay geçiş yaptı. 1. sınıfı tamamladıktan sonra girdiği imam-hatiplik sınavında başarılı görülüp 2004 yılında Konya'nın Yalhöyük ilçesine imam-hatip olarak atandı. Bir sene kayıt dondurmasının ardından İlahiyat Fakültesi'ni 2008 yılında tamamladı. 2009 yılında vatani görevini ifa etti ve 2010 yılında Konya Selçuk Dini Yüksek İhtisas Merkezini kazandı. Aynı sene İslam Mezhepler Tarihi'den yüksek lisans başlandı. 2013 yılında Dini Yüksek İhtisas Kursu'ndan mezun olup Eskişehir'e ceaevi vaizi olarak atandı. Halen aynı görevde devam etmektedir. Yüksek Lisans ders döneminin sonunda “Cafer es-Sadık'ın Hayatı ve Görüşleri” isimli seminerini teslim ettikten sonra “Ebû Hanîfe'nın Mürciîliği Tartışması” konusunu yüksek lisans tezi olarak aldı. Bu konu üzerinde tezini hazırladı ve 2016 yılında tezi kabul edildi. Arapça bilen Şahbaz evli ve dört çocuk babasıdır.

Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fak. A1-Blok 42090 Meram Yeni Yol /Meram /KONYA
Tel: 0 332 201 00 60 Faks: 0 332 201 00 65 Web: www.konya.edu.tr E-posta:
sosbil@konya.edu.tr